

T.C.
MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Yusuf PEKER

EBÛ HAZER YAĞLÂ B. ZELTAF EL-VESYÂNÎ'NİN İTİKADİ
GÖRÜŞLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUŞ-2024

T.C.
MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Yusuf PEKER

EBÛ HAZER YAĞLÂ B. ZELTAF EL-VESYÂNÎ'NİN İTİKADİ
GÖRÜŞLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ JÜRİ ÜYELERİ

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ARCA

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi İlhan BARAN

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Ertuğrul CESUR

MUŞ-2024

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
TEŞEKKÜR	VI
KISALTMALAR DİZİNİ	VII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DOĞUŞUNDAN IV. ASRA KADAR İBÂZÎYYE

1.1. İBÂZİLİĞİN DOĞUŞUNA KADAR HÂRİCÎLER.....	6
1.2. IV. ASRA KADAR İBÂZÎYYE.....	9
1.2.1. Basra İbâzîliği	11
1.2.2. Hicaz, Yemen ve Hadramut İbâzîliği.....	13
1.2.3. Umân İbâzîliği.....	14
1.2.4. Kuzey Afrika (Mağrib) İbâzîliği	15
1.3. İBÂZÎ FIRKALAR.....	16
1.3.1. Vehbiyye	16
1.3.2. Nükkariyye	18
1.3.3. Halefiyye	19
1.3.4. Neffasiyye	20
1.3.5. Hüseyniyye – Ömeriyye.....	20
1.3.6. Sekkakiyye	21

İKİNCİ BÖLÜM

EBÛ HAZER YAĞLA BİN ZELTAF EL-VESYANÎ'NİN HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ

2.1. EBÛ HAZER'İN HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ.....	22
2.2. EBÛ HAZER'İN ESERİ ER- REDD ALÂ CEMİ'L-MUHÂLİFİN.....	33
2.3. EBÛ HAZER'İN HOCALARI	35
2.3.1. Sahnûn bin Eyyûb	35
2.3.2. Ebû Rebi' Süleyman bin Zerkûn en-Nefûsî.....	36
2.4. ÖĞRENCİSİ EBÛ NUH SAİD B. ZENĞİL.....	37
2.5. İLİM ARKADAŞI EBÛ'L-KÂSİM YEZİD BİN MAHLED.....	38

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EBÛ HAZER YAĞLÂ BİN ZİLTAF EL-VESYANÎ'NİN KELAMİ GÖRÜŞLERİ

3.1. TEVHİD.....	40
3.1.1. Allah'ın Sıfatlarının Keyfiyeti Meselesi	41
3.1.2. Allah'ın İsimlerinin Hadis Olması Meselesi.....	47
3.1.3. Ma'dumun Allah'ın Halık Sıfatının Kapsamına Girip Girmemesi Meselesi....	49
3.1.4. Naslarda Geçmeyen Sıfatlar ile Allah'ın İsimlendirilmesi Meselesi.....	52
3.1.5. Her Şeye Kâdir Olanın, Kudreti Dâhilindeki Her Şeyi Bilmesi Meselesi	53
3.1.6. Allah'a Cisim veya Şey Demek	54
3.2. İNSANIN FİİLERİ	60
3.3. İSTİTÂAT.....	76
3.4. İMAN.....	81

3.5. VELÂYET, BERÂAT VE VUKUF.....	93
3.6. BİLİNMEMESİ CAİZ OLAN VE CAİZ OLMAYAN İLİMLER.....	102
SONUÇ.....	105
KAYNAKÇA	109

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EBÛ HAZER YAĞLÂ B. ZELTAF EL-VESYÂNÎ'NİN İTİKADİ GÖRÜŞLERİ

Yusuf PEKER

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ARCA

2024, 118 Sayfa

İslâm Tarihi'nin erken dönemlerinde ortaya çıkan Havârîc hareketi, şiddet içeren eylemlerle özdeşleştirildiğinden Müslümanlar tarafından fazla teveccüh görmemiştir. Bu hareketin modern döneme kadar varlığını sürdürebilmiş tek kolu, daha mutedil hareket eden İbâzîyye'dir. Bu çalışmanın konusu İbâzîyye Ekolünün ilk dönem temsilcilerinden olan Ebû Hazer Yağlâ b. Zeltaf el-Vesyânî'nin (ö. 380/990) itikadi görüşleridir. Çalışmanın amacı, İbâzîyye'nin önemli âlimlerinden olan Ebû Hazer Yağlâ b. Zeltaf el-Vesyânî'nin tabakat kitaplarından edinilen detaylı biyografisi de dikkate alınarak neşrettiği eseri “*er-Redd Alâ Cemî'l-Muhâlifîn*”deki görüşlerini ve İbâzîyye fırkasındaki önemini ortaya koymaktır. Çalışmada kaynak tarama yöntemi kullanılmıştır. Bu çalışma aynı zamanda İbâzîyye hakkında yapılan çalışmalara bir katkı sunarak, İbâzîyye'nin kendi kaynaklarından doğru bir şekilde bilinmesine katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Ebû Hazer, er-Red Alâ Cemi'l-Muhâlifîn, Hariciler, İbâzîyye

ABSTRACT
MASTER’S THESIS
THEOLOGICAL VIEWS OF EBÛ HAZER YAĞLÂ B. ZELTAF EL-VESYÂNÎ
Yusuf PEKER
Advisor: Dr. Lecturer Abdullah ARCA
2024, Page: 118

The Khawarij movement, which emerged in the early periods of Islamic History, was not much favored by Muslims because it was identified with violent actions. The only branch of this movement that has survived until the modern period is the Ibadiyya, which acts more moderately. The subject of this study is the theological views of Ebu Hazer Yagla bin Zeltaf Al-Wasyani (d. 380/990), one of the early representatives of the Ibadiyya School. The aim of the study is to reveal the views of Abu Hazer Yagla b. Zeltaf al-Wasyani, one of the important scholars of Ibâzîyya, in his published work “er-Redd Alâ Cemî'l-Muhâlifîn” and his importance in the Ibâzîyya sect, taking into account his detailed biography obtained from the books of Tabâkat. The source scanning method was used in the study. This study also aims to contribute to the studies conducted on the Ibâzîyye and to contribute to the accurate knowledge of the Ibâzîyye from their own sources.

Key Words: Abu Hazer, er-Red Alâ Cemi'l-Muhalifîn, Kharijites, Ibâzîyye

TEŞEKKÜR

Bu çalışmada İbâziyye Mezhebinin önde gelen ilk dönem temsilcilerinden biri olan Ebû Hazer Yağlâ b. Zeltaf el-Vesyânî'nin itikadi görüşleri çalışılmıştır. Çalışmamız bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmanın amacı, kapsamı, yöntemi ve kaynakları hakkında bilgi verilmiştir. Araştırmanın birinci bölümünde İbâziyye Mezhebi, ikinci bölümde Ebû Hazer Yağlâ b. Zeltaf el-Vesyânî'nin hayatı ve ilmi kişiliği incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise Ebû Hazer'in itikadi görüşleri incelenmiştir.

Çalışmamızın tamamlanmasında birçok kişinin katkısı olmuştur. Çalışmamın bu aşamaya gelmesinde katkısı olan değerli ve yapıcı eleştirilerde bulunan ve tezimi baştan sona kadar okuyarak destek sağlayan saygıdeğer danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ARCA Bey'e teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca akademik anlamda ilerlemek için her konuda rehberlik eden ve değerli vakitlerini esirgemeyen saygıdeğer hocalarım Doç. Dr. Masum AYTEPE ve Doç. Dr. Ertuğrul CESUR hocalarıma şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca öğretim hayatım boyunca bana emek veren eğitimime katkı sunan bütün hocalarıma teşekkürü borç bilirim.

Son olarak öğrenim hayatımın başından bugüne kadar sonsuz sabır ve anlayışla bana yardımcı olan, eğitimim için her türlü fedakârlıkları yapan, bugünlere gelmemde karşılığı ödenemeyecek emekleri olan anne ve babama, araştırma boyunca kıymetli zamanından feragat ettiğim, en sıkıntılı zamanlarımda varlığı ile bana destek olan sevgili eşime ve çocuklarıma yüreктen teşekkürlerimi sunarım.

Muş, 2024

Yusuf PEKER

KISALTMALAR DİZİNİ

AİBÜ	Abant İzzet Baysal Üniversitesi
a.s.	Aleyhiselam
Bkz.	Bakınız
çev.	Çeviren
değ.	Değerlendiren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Dib	Diyanet İşleri Başkanlığı
h.	Hicri
H.z.	Hazreti
İFAV	İlahiyat Fakültesi Araştırma Vakfı
M.E.B.	Millî Eğitim Bakanlığı
nşr.	Neşreden
ö.	Ölüm Tarihi
s.a.v.	Sallallahu aleyhi vesellem
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
Ter.	Tercüme eden
thk.	Tahkik
ts.	Tarihsiz
tsh.	Tashih eden
TYEKB	Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
vb.	Ve benzeri
v.dğr.	Ve Diğerleri
vs.	Ve saire
Yay.	Yayınları
yy.	Yayın yeri yok
y.y.	Basım yeri yok

GİRİŞ

Ülkemizde Haricilik ve onun bir kolu olan İbâzîyye üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Yapılan bu çalışmalar daha çok mezhebin kendi kaynaklarından değil de başka mezhep kaynaklarından yapılarak Hariciyye ve İbâzîyye anlaşılmasına ve tanınmaya çalışılmıştır. Yapılan çalışmalarda İbâzî kaynakların dikkate alınmaması, İbâzîyye'nin daha objektif bir şekilde anlaşılmasının gerekliliğini ortaya koymuştur.

Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı, İbâzîyye'nin önemli âlimlerinden olan Ebû Hazer Yağlâ b. Zeltaf el-Vesyânî ez-Zenatî'nin (ö. 380/990) tarih ve tabakat kitaplarında yer alan biyografisi, neşrettiği eseri *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn* aracılığıyla itikadi görüşlerini ve İbâzîyye Mezhebine etkisini ve önemini ortaya koymaktır. Bu çalışma aynı zamanda İbâzîyye'nin kelami görüşlerinin ilk dönem temsilcisi aracılığıyla ortaya konulmayı amaç edinmektedir. Ayrıca, İbâzîyye hakkında yapılan çalışmalara bir katkı sunarak, İbâzîyye'nin kendi kaynaklarından doğru bir şekilde anlaşılmasına olanak sağlanması hedeflenmektedir. Bu çalışma, farklı itikadi mezheplerin kaynaklarında İbâzîyye Mezhebine yöneltilen eleştiri ve değerlendirmelerin dışında, bu mezhebin önem atfedilen kaynaklarından olan bir eserdeki düşüncelerin de objektif bir bakış açısıyla sunulmasını gaye edinmektedir. Bu çalışma ayrıca, İbâzîyye Mezhebinin Kalam İlmi'nde önemli bir eserini telif eden Ebû Hazer Yağlâ b. Zeltaf el-Vesyânî'nin inanç açısından düşüncelerini ve İbâzîyye Mezhebinin itikadi görüşlerini bütüncül bir yaklaşım çerçevesinde analiz etmeyi gaye itihaz edinmektedir.

Araştırmanın Kapsamı ve Önemi

Bu araştırmada “Ebû Hazer Yağlâ b. Zeltaf el-Vesyânî kimdir?”, “İtikadi görüşleri nelerdir?” sorularına cevap aranmaya çalışılacaktır. Araştırmanın konusu başlığından da anlaşılacağı üzere İbâzî bir âlim olarak Ebû Hazer Yağlâ b. Zeltaf el-Vesyânî'nin eseri ve bu eser çerçevesinde ortaya koyduğu düşüncelerin incelenmesidir. Ayrıca Ebû Hazer'in görüşleri, İbâzîyye Mezhebi açısından önemi ve etkisi ele alınacaktır. Tezin merkezinde muhalif fırkalara karşı yazılan ve reddiye özelliği taşıyan Ebû Hazer'in “*er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*” adlı eseri olacaktır. Çalışma Ebû Hazer'in eseri ve onun görüşleri üzerinde yoğunlaşacak ve ayrıca İbâzîyye hakkında yazılan klasik ve son dönem çağdaş çalışmaları da kapsayacaktır. Bu çalışmayı özgün

kılan en önemli husus, Ebû Hazer Yağlâ b. Zeltaf el-Vesyânî ez-Zenatî (ö. 380/990) hakkında detaylı bir çalışmanın daha önce yapılmamış olmasıdır. Ebû Hazer'in *er-Redd Alâ Cemî'l-Muhâlifîn* adlı eserinin Türkçeye tercüme edilmemiş olmasının bu konuda önemli bir eksiklik olduğu düşünülmektedir. Bu çalışma ile İbâzîyye Mezhebinin kelami görüşlerinin daha doğru ve objektif bir biçimde anlaşılmasına olanak sağlanacaktır. Ebû Hazer hakkında daha önce detaylı bir çalışma yapılmadığı için önemli bir boşluğu dolduracağı söylenebilir. Çalışma bu konuda literatüre önemli bir katkı sunacaktır.

Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada, araştırma metotlarından biri olan doküman analiz yöntemi kullanılmıştır. Çalışma ile ilgili literatürde ulaşılan bilgiler toplanarak incelenmiş ve gerekli analizler yapılmıştır. İbâzîyye'nin en önemli âlimlerinden biri olan Ebû Hazer'in eseri perspektifinden İbâzîyye'nin ve diğer fırkaların temel kaynakları dikkate alınarak objektif bir araştırma süreci yürütülmüştür.

Çalışmanın birinci bölümünde İbâzîyye Mezhebi, ikinci bölümünde Ebû Hazer'in hayatı, ilmi kişiliği ve dönemine etkisi incelenmiştir. Ayrıca hocaları, öğrencileri ve eseri üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde Ebû Hazer Yağlâ b. Zeltaf el-Vesyânî'nin itikadi görüşleri ele alınmıştır.

Araştırma sürecinde karşılaşılan bazı zorluklar olmuştur. Hazer Yağlâ b. Zeltaf el-Vesyânî'nin "*er-Redd Alâ Cemî'l-Muhâlifîn*" adlı eserinin Arapça kaleme alınmış olması, dilinin ağır olması ve dilimize çevrilmemiş olması çalışmayı zorlaştırmıştır. Ayrıca zikredilen eserin muhalif fırkalara karşı tartışma üslubu ile reddiye olarak yazılmış olması çalışmayı zorlaştırmıştır. Eserde fazla zamir kullanımından dolayı da eserin anlaşılması güçleşmiştir.

Araştırmanın Kaynakları

Bu çalışmanın en temel kaynağı Ebû Hazer'in "*er-Redd Alâ Cemî'l-Muhâlifîn*" adlı eseridir. Bu eser Umân'da basılmış ve Amr Halife en-Nami tarafından tahkiki yapılmıştır. Eserin iki nüshası vardır. Mu'tezile, Cehmiyye, Sufriyye, Mürcie,

Müşebbihe ve Nükkariyye gibi fırkalara karşı yazılmış reddiye niteliğinde bir eserdir. İbâziyye'nin itikadi görüşlerini ihtiva etmesi eseri önemli kılan bir husus olmuştur.¹

Çalışmada Ebû Hazer'in hayatı, hocaları ve ilmi kişiliği başlıca aşağıda zikredilen şu eserlerden yararlanılarak ortaya konmuştur.

Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ebû Bekr el-Vercilânî (ö. 500/1106), *Kitâbu Sîre'l - e'immeti ve ahbârihim*: Çalışmada en çok faydalanılan eserlerden biri olan bu kaynak "*Tarihu Ebû Zekeriyâ*" ismiyle de bilinmektedir. En eski İbâzî kaynaklardan biri olan bu eser, Kuzey Afrika (Mağrib) İbâzîlerinin anlatıldığı bir eserdir. Kuzey Afrika İbâzîleri'nin kurduğu Rüstemi devleti de bu eserde anlatılmıştır. Ebû Zekeriyâ kendisinden sonraki önemli İbâzîleri etkimiştir.²

Ebû'l-Abbas Ahmed b. Saîd b. Süleymân b. Alî b. Yehlef ed-Dercîni, *Tabakâtu'l-meşâyih bi'l-meğrib*: Çalışmada çokça faydalanılan bu eser ilk İbâzî âlimlerin biyografileri ve faziletleri hakkında yazılmıştır. Bu alanda daha derli toplu bir eser oluşturulmak amacı ile yazılmıştır. Müellifin en önemli eseri olup iki bölümden oluşmaktadır. Eserin birinci bölümü Tarihu Ebû Zekeriyâ'nın benzeridir, ikinci bölümü ise Ebû Zekeriyâ'nın zikretmediği kimselerin biyografisini bulundurmaktadır.

Ebu'l- Abbas Bedreddin Ahmed b. Saîd b. Abdulvâhid eş-Şemmâhî (ö.928/1522), *Kitâbü's-Siyer*: Çalışmada istifade edilen önemli bir eserdir. Müellifin modern döneme ulaşan tek eseridir. Eser iki bölümden oluşmaktadır. Eserde Hz. Muhammed'in (s.a.v.) ve bazı sahabenin hayatı anlatılmakla birlikte kitabın yaklaşık dörtte üçünü mağrib İbâzîleri'nin biyografileri oluşturmaktadır. Aynı zaman da bir fakih olan Şemmâhî, İbâziyye'nin Dercîni'den sonraki en önemli tabakât yazarlarından birisidir.³

Çalışmada Ebû Hazer'in eleştirdiği fırkalar hakkında bilgileri bazı makalat kitaplarından tespit edilmiştir ki bu makalat kitapları ise aşağıda sunulmuştur.

Makalat bazında en çok faydalandığımız eserlerden biri Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin (324/935): *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-Mûsallîn*, adlı eseridir. Erken dönem klasik kaynaklarından olması ve bilimsel tarafsızlık ile yazılmasından dolayı

¹ Orhan Ateş, *Mu'tezile İbâz'îyye Etikelişimi*, 2. Baskı (Ankara: Astana Yayınları, 2022), 40.

² Mehmet Salih Arı, "Vercelânî, Ebû Zekeriyâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2013) 43: 51-52.

³ Mustafa Öz, "Kitabu's-Siyer", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2002) 26: 115.

sonraki çalışmalara kaynaklık etmiştir.⁴ Eserin ilk bölümünde Hz. Muhammed'den (s.a.v.) sonra Müslümanlar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar, Sıffin savaşı ve Havaric hareketinin ortaya çıkışı anlatılmıştır. Daha sonra ise kelami konular eserde elen alınmıştır. Eş'arî, ilk dönem İslam dünyasında ortaya çıkan mezhepleri ele almış ve sistemli bir şekilde anlatmıştır.⁵

Ebû Mansur Abdulkahir b. Tahir Bağdâdî'nin (429/1037), “*el-Fark Beyne'l Fırak*” adlı eserinden çalışmamızda çokça istifade edilmiştir. Eserin müellifi kurtuluşa eren fırka ile diğerleri arasında farkı ortaya koymak için bu eseri telif etmiştir. Eserde İslam dünyasında ortaya çıkan mezhepler ve kelami görüşleri anlatılmıştır. Ebû Hazer'in eleştirdiği fırkaların görüşlerini tespit etmede yardımcı bir kaynak olmuştur.

Çalışmada yararlanılan bir diğer eser de Ebû Muhammed Ali İbn Hazm'ın, (456/1063), *el-Fasl fi'l-Milel ve'l Ehvâ ve'n Nihal* isimli eseridir. Müellif, var olan eserlerden farklı olarak daha düzenli ve orta hacimli bir eser ortaya koymak için bu eseri yazmıştır. Eserin ilk bölümünde Allah'ın tevhidini ve alemin hadis oluşunu anlatmıştır. Eserde Yahudiler ve Hıristiyanlarda anlatılmış olup İslam fırkaları ve itikadi görüşleri bu eserde anlatılmıştır.⁶

Şehristânî'nin, (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal* adlı eserinden tez çalışmamızda çokça yararlanılmıştır. İslam dünyasında hicri altıncı asırda siyasi çalkantıların yaşandığı bir dönemde yaşayan müellif, kendi dönemine nazaran mükemmel bir tasnif eseri kaleme almıştır.⁷ Farklı fırkaların kelami görüşlerinin de düzenli şekilde tasnif edildiği bu eserden sıkça faydalanılmıştır.

Çalışmada ayrıca Mu'tezile Mezhebi'nin görüşlerini iyi bilinmesi amacıyla Kadî Abdulcebbar'ın *Şerhu Usûlu Hamse* adlı eserden çokça istifade edilmiştir. Mu'tezile Mezhebi'nin beş temel ilkesinin ele alındığı bir eserdir. Ebû Hazer Allah'ın sıfatları, kulların fiileri ve istitâat konusunda Mu'tezile'yi çokça eleştirmiştir. Bu eleştirilerin doğru anlaşılması için Mu'tezili kaynaklara ihtiyaç duyulmuştur.

⁴ Orhan Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbâzîyye*, 2. Baskı (Ankara: Astana Yayınları, 2021), 20.

⁵ Hasan Onat, “*Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2003), 27: 406.

⁶ Yusuf Şevki Yavuz, “*el-Fasl*”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1995), 12: 215.

⁷ Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbâzîyye*, 24.

Tezimizde ayrıca İbâzî kaynaklardan Ebû'l-Kasım b. İbrahim el-Berrâdî (8-9/14-15. asır), el-Cevâhiru'l Muntekât; Ebû Tâhir İsmâil b. Mûsâ el-Caytâlî, *Kavâi'du'l-İslâm*, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. el-Hayr b. Ebi'l-Hayr el-Cennâvunî, *Kitâbu'l-Vad' Muhtasar fi'l-Usûl Ve'l-Fıkıh*; Nûruddîn Abdullâh b. Hamîd es-Sâlimî, *Ğâyetu'l-Murâdu fi Nazmi'l-İ'tikâd*; Ebû Ya'kûb Yûsuf b. İbrâhîm el-Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-Burhân li-Ehli'l-Ukûl*, gibi eserlerden de çokça istifade edilmiştir.

Çalışmamızda faydalandığımız ülkemizde yapılan çağdaş çalışmalar olmuştur. İstifade ettiğimiz çağdaş çalışmalar arasında Ethem Ruhi Fığlalı tarafından yapılan “İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri” adlı eserinden çokça faydalanılmıştır. İbâziyye hakkında ülkemizde yapılan ilk derli ve toplu çalışma olması ve kaynaklara ulaşabilmemiz açısından çalışmamıza katkısı önemli olduğunu söylememiz gerekir. İbâziyye hakkında yapılan çalışmalardan bir diğeri Orhan Ateş tarafından hazırlanan “Kendi Kaynaklarından İbâziyye” adlı eserdir. İbâziyye'nin temel kaynakları esas alınarak kaleme alınan bu eser çalışmamıza önemli katkısı olmuştur. Kadri Önemli'nin “Erken dönem İbâzî kaynaklarda İbâziyye'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri” adlı eseri ve Osman Bilen'nin Ebû Yakub el-Vercelânî (ö. 570/1175) ve İbâdiyye adlı doktora çalışmaları tezimize katkı sağlamıştır. Ayrıca Sabri Hizmetli'nin “İbâdilik'de Velâyet Ve Bereât İnancı İslam Kültürünün Doğuşu” adlı makalesinden de yararlanılmıştır.

Ülkemizin dışında yapılan çalışmalar arasında Ali Yahyâ Muammer'in “el-İbâdiyye Dirâsetun Murekkezetun fi Usûlihin ve Târîhihim” ve “el-İbâdiyyetu Mezhebu'l-İslâmî” adlı çalışması, Amr Halîfe Nâmî'nin “Dirâsât 'Anî'l- İbâdiyye”, Bekir b. Said A'veşt'in “Dirâsâtü'l- İslâmiyye fi Usûli'l-İbâziyye”, Mûsâ Lekbal'in “el-Meğribu'l-İslâmî”, Ferhat b. Ali Câbirî'nin “el-Bu'du'l-Hadârî li'l-Âkideti'l- İbâdiyye” ve Ebu'r-Rebi' Süleyman el-Bârûnî'nin “Muhtasar Tarihu İbâdiyye” adlı çalışmaları son dönmede yapılan ve çalışmamıza katkı sunan çalışmalar arasında sayabiliriz.

BİRİNCİ BÖLÜM

DOĞUŞUNDAN IV. ASRA KADAR İBÂZÎYYE

1.1. İBÂZİLİĞİN DOĞUŞUNA KADAR HÂRİCÎLER

Havaric hareketinin tarih sahnesine tahkim meselesinden sonra ortaya çıktığı kaynaklarda anlatılmaktadır.⁸ Hâricîlik, hakem olayını kabul eden Hz. Ali b. Ebû Tâlib'den (ö. 40/661) ayrılanlara verilen fırkanın adıdır.⁹ Hakem olayından önce Hz. Osman'ın (ö. 35/656) son halifelik döneminde çıkan iç karışıklıklar, bu olayların sonucunda Hz. Osman'ın şehit edilmesi ve akabinde gelişen siyasi olaylar bu fırkanın ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.¹⁰

Sıffin savaşında Alî b. Ebî Tâlib ile Muâviye b. Ebî Sufyan (ö. 60/680) arasındaki savaşın sonucunda olayın çözümü hakemlere havale edilmiş, sürecin sonunda ise hakem olayını benimsemedikleri için Muhakkime fırkası ortaya çıkmıştır. Bunlar kendilerini Allah'ın yoluna adayanlar, nefislerini O'nun yolunda satanlar¹¹ anlamında kendilerini “Şurat” olarak isimlendirmişlerdir.¹²

Sıffin savaşında Hz. Osman ve Hz. Ali zamanında valilik yapan Eş'as b. Kays, (ö. 40/661) hakeme gidilmesi konusunda ısrarcı oldu.¹³ Hz. Ali tahkime karşı çıkmasına rağmen¹⁴ Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi (ö.42/662-63) Iraklılar'ın hakemi olarak tayin etti. Amr b. Âs (ö. 43/664) ise Hz. Muâviye b. Ebî Sufyan'ın hakemiydi.¹⁵ Hakemler anlaşmayı imzaladıktan sonra Eş'as, kimseye danışmadan anlaşma metnini askerler arasında okumaya başladı.¹⁶ Askerlerin birçoğu, “lâ hukme illâ lillâh” (hüküm ancak Allah'a aittir)¹⁷ diyerek anlaşmayı reddettiler.¹⁸ Daha önce savaşı durdurarak hakeme

⁸ İrfan Abdulhamid, *İslam'da İ'tikadi Mezhebler ve Akaid Esasları*, trc. Mustafa Saim Yeprem, 1. Baskı (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 79.

⁹ Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslam*, trc. Ahmed Serdaroğlu, 1. Baskı (Ankara: Kılıç Kitabevi, 1976), 370.

¹⁰ Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, çev. Mustafa Öz, 6. Baskı (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021), 115.

¹¹ Bakara 2/100.

¹² Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark Beyne'l-Firak)*, 67.

¹³ Ebû Cafêr Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tarih-i Taberî*, trc. M. Faruk Gürtunca (İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2018), 4: 70.

¹⁴ Abdulhamid, *İslam'da İ'tikadi Mezhebler ve Akaid Esasları*, 85.

¹⁵ Ebu'l-Kâsım b. İbrahim el-Berrâdî, *İbâzî Tarihi el-Cevâhiru'l-Münteka*, trc. Orhan Ateş, 2. Baskı (Ankara: Astana Yayınları, 2021), 217; Emin, *Fecrü'l-İslam*, 368.

¹⁶ İsmail Yiğit, “Sıffin Savaşı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2009), 37: 107.

¹⁷ Bkz. Yusuf 12/40.

¹⁸ Emin, *Fecrü'l-İslam*, 368; Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark Beyne'l-Firak)*, 67.

başvurulması hususunda ısrar eden bu kişiler pişmanlık duydular. Savaşa haklı bir şekilde girdiklerini düşünen bu kesim, artık haklılıklarında şüpheye düşmüş ve ihanete uğradıkları intibasına kapılmışlardı.¹⁹ Bundan dolayı Hz. Ali'den anlaşmayı bozmasını ve tövbe ederek tahkîmi reddetmesini istediler.²⁰ Halifeyi ikna edemeyince onu terk edip Harûrâ'da ilk Hâricî zümreyi oluşturdular. Bu nedenle kendilerine Haruriyye de denmiştir.²¹

Kufe dolaylarında bulunan Harûrâ'da yaklaşık on iki bin kişi Şebes b. Rib'î et-Temîmî ve Abdullah b. Kevvâ önderliğinde toplandı. Burada idareyi ellerine geçirdikten sonra büyük günah işleyenlerin kâfir olduğunu, zalim devlet yöneticisine karşı çıkmanın zorunlu olduğunu, İslâmî hususların şûra yoluyla icra edileceğini, iyiliğin emredilip kötülüğün yasaklanacağını ilan ettiler.²²

Hz. Ali onların yanına gidip açık delillerle ikna etmeye çalıştı; fakat onlar bu delilleri kendi kanaatlerine uygun biçimde yorumladılar. Ortaya koydukları dar ve katı görüşlerini sürdürdüler. Hz. Ali'nin ikna çalışmalarıyla imamları İbnü'l-Kevvâ ve bazı Haricilerin ayrılmalarını sağladı. Daha sonra Hz. Ali, Abdullah b. Abbas'ı gönderdi. İbn Abbas'ın onlarla uzun diyalogu sonunda 2000 kadar Hâricî firkadan ayrıldı.²³ İbnü'l-Kevvâ'nın onlardan ayrılmasından dolayı hitabeti, ileri görüşlülüğü, üstün zekâsı ve ibadete düşkünlüğü ile tanınan Abdullah b. Vehb er-Râsibî'yi ve Hurkus b. Zuheyr el-Beceli'yi kendilerine imam seçtiler.²⁴ İkna olmayan Hariciler ise Abdullah b. Vehb er-Râsibî'nin iyiliği emredip kötülükten insanları alıkoymak için Kûfe'yi terk etmelerini talep etmesiyle Kûfe'den gizlice çıkarak Dicle'nin sol kıyısında Bağdat ile Vâsıt arasındaki Nehrevan kasabasına gittiler.²⁵

Hz. Ali Hâricîler'e bir mektup yazarak meşru dairede hareket etmediklerini; Kur'an ve Sünnet'le amel etmediklerini bildirdi. Onlardan, devletin halifesine itaat

¹⁹ Ethem Ruhi Fırlı, "Hâricîler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1997), 16: 169.

²⁰ İmâduddîn Ebî'l-Fidâi İsmail İbni Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin el-Turkî (yy.: Hier 1997), 10: 577; Emin, *Fecrü'l-İslam*, 369-370.

²¹ Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târîh*, (yy.: Mektebetu's-Dekâfetu'd-Diniyye, ts.), 5: 135; Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark Beyne'l-Firak)*, 68; Emin, *Fecrü'l-İslam*, 369-370.

²² el-Makdisî, *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târîh*, 5: 134;

²³ Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark Beyne'l-Firak)*, 68.

²⁴ Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark Beyne'l-Firak)*, 68; Abdulhamid, *İslam'da İ'tikadi Mezhebler ve Akaid Esasları*, 85.

²⁵ İbni Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10: 578-581.

etmelerini ve düşmana karşı savaşmalarını istedi. Fakat Hâricîler, bunu kabul etmeyip tutumlarını daha da sertleştirdiler. Hâricîler, kendileriyle aynı görüşleri paylaşmadığı için ashaptan Abdullah b. Eret'i ve hamile karısını öldürdüler. Ordusuyla Şam'a doğru hareket etme hazırlığında olan Hz. Ali'ye bu elim haber ulaştırıldı.²⁶ Ayrıca Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Talha, Hz. Zübeyr ve Hz. Ayşe'yi tekfir etmeyenin kâfir olduğunu;²⁷ dolayısıyla öldürülmesi gerektiğini ilân etmeleri, kendileriyle aynı düşüncede olmayanlara hayat hakkı tanımamaları sebebiyle Hz. Ali ordusuyla onların üstüne yürüdü. Nehrevan'da önce kendileriyle konuşup şehit edilen Habbab b. Eret'in katillerinin teslim edilmesini talep etti; olumsuz cevap alınca²⁸ son olarak sahabeden Ebû Eyyûb el-Ensari²⁹ ve Sa'd b. Ubâde'yi nasihat için gönderdi.³⁰ Uzun tartışmanın sonunda Hâricîler'in bir kısmı "Ali b. Ebî Talib ile niçin savaşıyoruz?" diyerek;³¹ Ferve b. Nefvel el-Eşcaî ile birlikte topluluktan ayrılıp Bendenîceyn denilen bir yere ulaştılar.³² Vehb b. Abdullah er-Râsibî, verdiği hutbede taraftarlarına saldırı emri vermesiyle³³ Hâricîler savaşı başlattılar; savaşın sonucunda Hâricîler'in tamamına yakını öldürüldü (17 Temmuz 658).

Nehrevan Savaşı'nda yaklaşık iki bin kişilik bir Hâricî topluluğu, Abdullah b. Vehb er-Râsibî'den ayrılarak Ebû Eyyûb el-Ensârî'ye sığındı. Şamlılara karşı savaşa çıkmak için Kûfe yakınlarındaki Nuhayle'de konaklayan Hz. Ali, Ehl-i Nuhayle denilen bu gruptan kendisine katılmalarını talep etti. Bu teklif reddedilince çıkan savaşta çoğu Hâricî öldürüldü, bir kısmı ise kaçtı. Nehrevan ve Nuhayle savaşlarından kaçıp kurtulan Hâricîler, bu savaşlardaki hezimetlerinden dolayı intikam arzusu besledi.³⁴ Abdurrahman b. Mülcem, böyle bir intikam duygusuyla Hz. Ali'yi namazda hançerledi. Zehirli hançerin tesiriyle h. 21 Ramazan 40 tarihinde Hz. Ali şehit oldu.³⁵

²⁶ İbni Kesir, *El-Bidaye ve 'n-Nihaye*, 10: 584-585.

²⁷ Fahreddîn er-Râzî, *İtikâdâtü Fireki'l-Muslimîn ve'l-Müşrikîn*, thk. Muhammed el-Mu'tesimillâh el-Bağdâdî (Beyrut: Lidâri'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1427/2006), 49.

²⁸ Ebu'l Fida İsmail b. Ömer İbni Kesir, *el-Bidaye*, (Lübnan: , ts), 5: 288.

²⁹ İbni Kesir, *El-Bidaye ve 'n-Nihaye*, 10: 587.

³⁰ el-Berrâdî, *İbâzî Tarihi el-Cevâhiru'l-Münteka*, 176; İbni Kesir, *El-Bidaye ve 'n-Nihaye*, 10: 587.

³¹ Ebû Hanife Ahmed b. Dâvûd ed-Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, thk. Abdu'l-Menâm Âmir (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabî, 1960). 210.

³² Ferve b. Nefvel el-Eşcaî, Haricilerin önde gelenlerindendir.

³³ el-Berrâdî, *İbâzî Tarihi el-Cevâhiru'l-Münteka*, 179.

³⁴ Ethem Ruhi Fığlalı, "İbâziyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1999), 19: 256.

³⁵ et-Taberî, *Tarih-i Taberî*, 4: 70.

Nehrevan savaşında büyük bir hezimet ile ayrılan Hâricîler, bundan sonra takip edilecek yöntem hakkında ihtilaf ettiler. Bazıları şiddet içeren tutumlarla; bazıları ise şiddeti ihtiva eden tutumlardan kaçınmakla devlete karşı muhalif bir tutum sergilemeye devam ettiler. Ebû Bilâl Mirdas b. Udeyye ve etrafında toplanan kimseler şiddet içeren tutumlardan kaçınarak mutedil bir yöntem izlediler. Ebû Bilâl'in Emeviler tarafından öldürmesinden sonra da onun etrafında toplanan gurup tutumlarını değiştirmediler.³⁶

Sıffin savaşında Hz. Ali'nin safında; Nehrevan'da ise karşısında savaşan³⁷ İbâzîlerin kurucu imamlarından kabul edilen³⁸ Ebû Bilal Mirdas b. Üdeyye'nin öldürülmesi sonucu Hâricîler, Basra Camii'nde toplanıp düşmanlarına karşı ayaklanma kararı aldılar. Nâfi' b. Ezrak (ö. 65/685), Abdullah b. Saffâr, Abdullah b. İbâd ve Hâricîlerin önde gelen imamı vardı. Karanlık çökünce Abdullah b. İbâd, toplantıyı terk edip gizli bir şekilde onlardan ayrıldı.³⁹

1.2. IV. ASRA KADAR İBÂZÎYYE

İbâzîyye hicri birinci asırda ortaya çıkmıştır. İlk İslam ekollerindedir. Adını kurucusu kabul edilen Abdullah b. İbâd et-Temim'den (ö. 86/ 705) almıştır.⁴⁰ Abdullah b. İbâd, tabiunun ilk neslinden olup Emevi Devleti'nin meşhur halifesi Abdülmelik b. Mervan döneminde yaşamıştır.⁴¹ Abdullah b. İbâd, günahların hükmü konusunda Ezerika ve diğer Harici fırkalarla ciddi tartışmalara girmiş ve onlarla birlikte hareket etmeyi reddetmiştir.⁴² Muhakeme-i Ula'dan sonra İbâzîler, imam olarak Abdullah b. İbâd'ı kabul etmişlerdir.⁴³ İbâzî âlimler Berrâdî, Kalhâtî ve Mu'tezilî Neşvânü'l Himyeri gibi bazı önemli âlimler bu fırka için "Ebâzîyye" kavramını kullanmışlardır.⁴⁴

³⁶ İvaz Muhammed Halifat, *el-Usulu't-Tarihiyye li'l-Firkati'l-İbâdiyye*, 3. Baskı (Umân: Vuzâratu't-Turâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1415/1994), 8-9; Orhan Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbâziyye*, 2. Baskı (Ankara: Astana yayınları, 2021), 136-137.

³⁷ Halifat, *el-Usulu't-Tarihiyye li'l-Firkati'l-İbâdiyye*, 5.

³⁸ Ebû'l-Abbas Ahmed b. Saîd b. Süleymân b. Alî b. Yehlef ed-Dercînî, *Tabakâtu'l-meşâyih bi'l-meğrib*, thk. İbrâhîm Tallay (Beyrut: yy., 1394/1974), 2: 210.

³⁹ el-Berrâdî, *İbâzî Tarihi el-Cevâhiru'l-Münteka*, 204.

⁴⁰ Ebû er-Rebi' Süleyman el-Bârûnî, *Muhtasar Târihu'l-İbâdiyyetu*, (Tunus: Mektebetu'l-İstikâme, 1357/1938), 17-18; Ebû'l-Kâsım b. İbrâhîm el-Berrâdî, *el-Cevâheru'l-Münteka*, 1. Baskı (Londın: Daru'l-Hikme, 2014), 174.

⁴¹ el-Bârûnî, *Muhtasar Târihu'l-İbâdiyyetu*, 17-18; Ebu'l- Abbas Bedreddin Ahmed b. Saîd b. Abdülvâhid Şemmahî, *Kitâbü's-Siyer*, thk. Ahmed b. Said b. es-Siyabî (Umân: Vuzâratu't-Turâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1407/1987), 1: 72.

⁴² el-Bârûnî, *Muhtasar Târihu'l-İbâdiyyetu*, 17-18; el-Berrâdî, *İbâzî Tarihi el-Cevâhiru'l-Münteka*, 204.

⁴³ Neşet Çağatay-İbrahim Ağâh Çubukçu, *İslâm Mezhepler Tarihi I* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi, 1965), 47.

⁴⁴ el-Berrâdî, *İbâzî Tarihi el-Cevâhiru'l-Münteka*, 203.

İbâzîyye, ilk dönemlerde kendilerine Ehlu'd-Da've,⁴⁵ ismini vermişlerdir.⁴⁶ Bununla birlikte Ehlu'l-İstikâme,⁴⁷ Ehlu't-Tahkîk,⁴⁸ Cemâatı Müslimin⁴⁹ isimleriyle anılmışlardır. İlk asırlarda yazılan eserlerin hiçbirinde “İbâzî” kelimesi kullanılmamıştır. İbâzî olmayanların bu ismi ısrarla kullanmalarından dolayı onlar bu ismi kabullenmiştir.⁵⁰ Bâbâ Ammi, bu ismi ilk defa h. 3. asrın sonlarında Umrus b. Feth'in “ed-Deynûnetü ve's-Saffât” adlı eserinde kullandığını söylemiştir.⁵¹ Ayrıca İbâzî olmayan kaynaklar her ne kadar fırkanın kurucusu Abdullah b. İbâd'ı kabul etmiş ve bundan dolayı fırkanın İbâzî ismini aldığını savunmuş olsalar da; İbâzîler, fırkanın asıl kurucusunun, müftüsünün (fetva vericisinin) ve fikir babasının Câbir b. Zeyd el-Ezdî (ö. 93/712) olduğu konusunda hemfikirdir.⁵² Onlar, Abdullah b. İbâd'ın bütün söz ve fiillerinin arkasında Câbir b. Zeyd'in olduğunu söyleyerek ona ikincil bir rol atfetmişlerdir.⁵³

İbâzîler, devlet yöneticisinin ırk, soy ve kabile asabiyetine bakılmaksızın liyakatli kimselerin şura yoluyla seçilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Onlar, ilk iki halifenin dönemini ve Hz. Osman'ın ilk altı yıllık sürecini onaylayıp, son dönemlerinden teberri ettiklerini söylemişlerdir.⁵⁴ Hz. Ali'nin hakem olayından önce Müslümanların halifesi olduğunu ama tahkime razı olmakla Allah'ın hükmü dışına çıktığını, bu günahından dolayı tövbe etmediğini bununla birlikte mûmünleri kasten öldürdüğünü dolayısıyla

⁴⁵ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyyetu Dirâsetun Murekkesetun fî Usûlihîm ve Târîhim*, 2. Baskı (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1408/1987), 30.

⁴⁶ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyyetu Mezhebun İslâmîyyun Mu'tedilun*, tkd. Ahmed b. Su'ûd el-Siyâbî, 3. Baskı (Umân: Vizâretu's-Sekâfetu's-Şuunu'd-Dîniyyeti, 1430/2009), 9.

⁴⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Said el-Ezdî el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, thk. Sayeda İsmail Kâşif (Umân: Vuzaretu't-Turâsu'l-Kâvmî ve's-Sekâfe, 1980), 2: 471.

⁴⁸ Şemmahî, *Kitâbü's-Siyer*, 1: 72.

⁴⁹ Ferhât Câbirî, *el-Ba'du Hadârî li'l-Akîdeti'l-İbâdiyye*, (Maskat: y.y., 1987), 48.

⁵⁰ İvaz Muhammed Halifat, *Neş'etu'l-Hereketu'l-İbâdiyye* (Umân-Ürdün: Metabiu Dâru's-Şu'be, 1978), 81.

⁵¹ Muhammed b. Mûsâ Bâbâ Ammî v. dğr., *Mu'cemu A'lâmi'l-İbâdiyyeti mine'l-Karni'l-Evveli'l-Hicrî ile'l-Asri'l-Hâdir*, thk. Muhammed Sâlih Nâsir, 2. Basım (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1420/1999), 2: 5-6.

⁵² Muammer, *el-İbâdiyyetu Dirâsetun Murekkesetun fî Usûlihîm ve Târîhim*, 30; Receb Muhammed Abdulhalîm, *el-İbâdiyye fî Mısır ve'l-Meğrib ve Alâkâtuhum İbâdiyye Umman ve'l-Basra*, Maskat: Mektebeti'-Tûmi bi'Maskat, 1410/ 1990), 13-14; Halifat, *el-Usulu't-Tarihiyye li'l-Fırkati'l-İbâdiyye*, 5.

⁵³ Halifat, *el-Usulu't-Tarihiyye li'l-Fırkati'l-İbâdiyye*, 9.

⁵⁴ el-Berrâdî, *İbâzî Tarihi el-Cevâhiru'l-Münteka*, 205-214.

cehennemlik olduğunu ve tekfir edilerek kendisinden teberri edilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir.⁵⁵

Makalat kitaplarında ve Akaid literatüründe İbâzîyye, Haricilerin bir alt kolu olarak takdim edilmiştir. İbâzîyye'nin temsilcileri kendilerinin Harici olarak isimlendirilmesine şiddetle karşı çıkarak aşağılanma amacıyla kendilerine bu ismin verildiğini savunmuştur. Onlar, mutedil bir mezhep olduklarını, Harici hareketiyle alakalarının olmadığı gibi onlardan en uzak kesim olduklarını iddia etmişlerdir.⁵⁶ Ayrıca muhakkime-i ulanın devamı olduklarını, Havaric hareketiyle aslında aşırılıklarıyla bilinen Ezarika'yı kast ettiklerini ve onlardan teberri ettiklerini eklemişlerdir.⁵⁷ Nitekim İbaziyye'nin ilk imamlarından olan Abdullah b. İbâd, Emevi halifesi Mervan b. Hakeme gönderdiği mektupta Nafi b. Ezrak'ın ilk isyan hareketine kalkıştığında islam dairesinde olduğunu ancak daha sonra bir takım bidatler uydurarak dinden çıktığını bundan dolayı kendisinden ve taraftarlarından teberri ettiklerini ve onlardan Allah'a sığındıklarını ifade etmiştir.⁵⁸

1.2.1. Basra İbâzîliği

Basra'dan çıkan şiddet yanlısı Hâricî topluluklarına katılmayan,⁵⁹ sünnetin sınırları çerçevesinde kalmak isteyen, mutedil ve ölçülü hareket etmek isteyen Vehbîler, Abdullah b. İbâd'ın etrafında toplanmışlardır.⁶⁰ Câbir b. Zeyd'in fikirlerinden etkilenip,⁶¹ isyan hareketlerine karışmayan Abdullah b. İbâd, Basra'da sakin bir hayat geçirmiştir.⁶² Fırkanın ilk kurucu imamı olarak kabul edilen Ebû Bilâl Mirdâs b. Üdeyye'nin öldürülmesinden (61/681) ve Nâfi' b. Ezrak'ın h. 65 yılındaki başarısız isyanından sonra şiddetten kaçınan Hâricîler'in imamı olmuştur.⁶³ Fırkanın fikir babası sayılan Câbir b. Zeyd'in yönlendirmesiyle mensuplarını "cemâatü'l-müslimîn" ismiyle

⁵⁵ el-Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-Burhân li-Ehli'l-Ukûl*,41; el-Berrâdî, *İbâzî Tarihi el-Cevâhiru'l-Münteka*, 205-214; Metin Yıldız, "Kelâmî Görüşleri Bağlamında İbâzîlerin Haricîliği Meselesi", *Kader Dergisi* 16/2 (2018): 300.

⁵⁶ Alî Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyyetu Mezhebu'l-İslâmî Mu'tedilun*, tkd. Ahmed b. Suûd es-Siyâbî, 3. Baskı (Umân: Vizâretu's-Sekâfetu's-Şuunu'd-Diniyyeti, 1430/2009), 10.

⁵⁷ Alî Yahya Muammer, *el-İbâdiyyetu fî Mevkibu't-Târih*, 3. Baskı (yy.: Mektebetu'l-İstikâme, 1433/2012), 33; Ateş, *Mu'tezile İbâzîyye Etkileşimi*, 72.

⁵⁸ el-Berrâdî, *İbâzî Tarihi el-Cevâhiru'l-Münteka*, 218.

⁵⁹ el-Berrâdî, *İbâzî Tarihi el-Cevâhiru'l-Münteka*, 204.

⁶⁰ Şemmahî, *Kitâbü's-Siyer*, 1: 72.

⁶¹ Muammer, *el-İbâdiyyetu Dirâsetun Murekkesetun fî Usûlihîm ve Târihim*, 30.

⁶² Halifat, *Neş'etu'l-Hareketi'l-İbâdiyye*, 81.

⁶³ Ethem Ruhi Fıçlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1983), 84.

aşırılıklardan kaçınarak ve gizli hareket ederek korumaya çalışmıştır.⁶⁴ Bununla birlikte Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervân ile mektuplaşmış, ona insanlar arasında adaletle hükmetmeyi, Allah'ın kitabına uymayı, iyiliği emredip insanları kötülükten nehyetmesini tavsiye etmiştir.⁶⁵

Abdullah b. İbâd'ın Emevîlere karşı ılımlı siyaseti, Ebu's-Şa'sa lakaplı Câbir b. Zeyd'in dirayetiyle sürdürülmüş, fakat Abdülmelik b. Mervân'ın ölümüyle durum değişmiştir. Irak Valisi Haccâc b. Yûsuf, bazı Basra İbâzîleri'nin İbnü'l-Eş'as'ın isyanına katılmaları sebebiyle Câbir b. Zeyd dâhil İbâzî önderlerin çoğunu Umân'a sürmüş, Ebû Ubeyde Müslim b. Ebû Kerîme (ö. 145/762) ve talebesi Rebi' b. Habîb (ö. 147/791) gibi bir kısmını Basra'da tutuklamıştır.⁶⁶

Câbir bin Zeyd'in ölümünden sonra talebesi Ebû Ubeyde Müslim b. Ebû Kerîme, Basra İbâzîlerinin başına getirildi.⁶⁷ Câbir'den sonra Ebû Ubeyde, Emevî idarecilerine karşı ılımlı siyaseti sürdürdü. Ömer b. Abdülazîz döneminde siyasi baskıdan kurtulmuş olsalar da onun ölümüyle Basra İbâzîleri daha çok baskı altına girdi. Halife Yezîd b. Abdülmelik onlara karşı sert tutumuyla aralarında ihtilâlcî unsurların doğmasına sebep oldu. Ebû Ubeyde karışıklıklardan istifade edip İbâzî devletini kurmak istedi, fakat başarılı olamadı.⁶⁸ Basra'da İbâzî hareketinin tamamı gizlilik içerisinde yürütülüyordu. Bu gizlilik durumu, İbâzî akidesinin "Kitman imameti" olarak tanımlanan özel bir durumdur. Emevîlerin baskıcı politikalarına karşılık İbâzîler, kendi güvenliğini sağlamak ve mefkurelerini yaymak için gizli hareket etmişlerdir. Bunlar, dini ve kültürel faaliyetlerini özel meclislerde gizli bir şekilde gerçekleştiriyorlardı. Ebû Ubeyde, Kitman döneminde müntesiplerini doğru ve akıllı bir şekilde yönlendirerek talebelerinin Basra dışında Hadramut, Yemen, Umman, Hicaz, Mısır ve Mağrib gibi birçok İslam ülkesinde İbâzîliği yaymaya çalıştı. "Hameletü'l-İlm" denilen bu gruplar

⁶⁴ Şemmahî, *Kitâbü's-Siyer*, 1: 81.

⁶⁵ el-Bârûnî, *Muhtasar Târihu'l-İbâdiyyetu*, 17-18; Şemmahî, *Kitâbü's-Siyer*, 1: 72; Muammer, *el-İbâdiyyetu Dirâsetun Murekkesetun fi Usûlihîm ve Târihim*, 30;

⁶⁶ Şemmahî, *Kitâbü's-Siyer*, 1: 72; Halifat, *el-Usulu't-Tarihiyye li'l-Fırkati'l-İbâdiyye*, 9; Ethem Ruhi Fığlalı, "İbâziyye", 256.

⁶⁷ Amr Halife en-Nâmî, *Dirâsâtu ani'l-İbâdiyyetu*, 2. Baskı (Tunus: Daru'l-Ğarbi'l-İslami, 2012), 97.

⁶⁸ Şemmahî, *Kitâbü's-Siyer*, 1: 92, 114.

aracılığıyla İbâziyye'nin bu bölgelerde yayılmasını sağladı.⁶⁹ Dâîler, bölgede aktif faaliyetlerde bulunarak çeşitli yerlerde İbâzî ayaklanmalarına sebep oldular.⁷⁰

Ebû Ubeyde'nin ölümünün ardından talebesi Rebî' b. Habîb el-Basrî yerine geçmiştir.⁷¹ Ona ait olan Câmi'u's-Sahîh (elMüsned) eseri, İbâziyye'nin en önemli temel hadis kaynaklarından kabul edilmektedir. Onlara göre bu eser, Buhari ve Müslim'in hadis kaynaklarından bile daha sağlamdır.⁷² Ebû Ubeyde döneminde gerileme yaşayan Basra İbâzîliği,⁷³ onun döneminde daha da geriledi. Hameletü'l-ilm (ilim taşıyıcıları) kurumunu canlandırarak farklı coğrafyalara yeni dâîler gönderdi.⁷⁴ Rebî' b. Habîb'in ölümünden sonra Basra'daki İbâzî hareketi eski gücünü kaybetti.⁷⁵

1.2.2. Hicaz, Yemen ve Hadramut İbâzîliği

İbâzîliğin tam olarak hangi tarihte bu bölgelerde başladığı bilinmemektedir. İbâziyye fırkası, Hicaz bölgesinde halkı Emevî halifesi II. Mervân'a muhalefet etmeye çağıran Ebû Hamza el-Muhtar b. Avf ile (ö. 130/748) başlamış olabileceği gibi, Ebû Ubeyde Müslim b. Ebû Kerîme'nin bu bölgeye gönderdiği dâîler aracılığıyla İbâzîliği tanıtmış olması da mümkündür.⁷⁶

Ebû Ubeyde, İbâzîliği anlatması için Mekke'ye Ebû Hamza'yı göndermiştir. Hadramut'un ileri gelenlerinden Abdullah b. Yahyâ el-Kindî, 128 (746) yılında Ebû Hamza ile karşılaştı. Onunla yaptığı konuşmadan etkilendi ve kendisini Hadramut'a davet etti. Ebû Hamza, Belc b. Ukbe ile birlikte sonraki yıl Hadramut'a gidip Abdullah b. Yahyâ'ya biat ettiler.⁷⁷ (Fığlalı, s. 89-90). Bundan dolayı Abdullah b. Yahyâ, taraftarları tarafından "Tâlibü'l-Hak" unvanıyla anılmaya başladı.⁷⁸ O, son Emevî halifesi Mervan b. Muhammed b. el-Hakem (744-750) yönetimine ve baskıcı

⁶⁹ Amr Halife en-Nâmî, *İbâzîlik Araştırmaları*, ter. Orhan Ateş, 1. Baskı (Ankara: Astana Yay., 2021), 69; Fığlalı, "İbâziyye", 256; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyyetu Mezhebu'l-İslâmî Mu'tedilun*, 10.

⁷⁰ Fığlalı, "İbâziyye", 256.

⁷¹ en-Nâmî, *İbâzîlik Araştırmaları*, 72; Fığlalı, "İbâziyye", 256.

⁷² Muammer, *el-İbâdiyyetu Dirâsetun Murekkezatun fî Usûlihîm ve Târîhim*, 31.

⁷³ Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer*, 1: 77-80.

⁷⁴ Dercinî, *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib*, 2: 273.

⁷⁵ Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer*, 1: 95-99.

⁷⁶ Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 91; Osman Bilen, *Ebu Yakub El-Vercelânî (Ö. 570/1175) Ve İbâdiyye* (Şırnak: Şırnak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 51.

⁷⁷ Muhammed Sâlih Nâsır, *İbâzîlerde Davet Yöntemi* (Ankara: Astana Yayınları, 2021), 87; Fığlalı, "İbâziyye", 256.

⁷⁸ Dercinî, *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib*, 2: 258; Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer*, 1: 91; Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 94.

uygulamalarına karşı çıkmış önemli bir abiddir. Hadramut İbâzîliği onun önderliğinde kısa sürede gelişme kaydetti. Emevîlere başkaldırmak için Ebû Ubeyde Müslim'e bir mektup gönderdi; Ebû Ubeyde, mektubuna onu isyana teşvik edici bir üslûpla cevap verdi.⁷⁹

Bölgede güçlenen İbâzîler, San'a'yı ve diğer Yemen şehirlerini ele geçirdi. Abdullah b. Yahyâ, h.129 (747) yılının hac mevsiminde Ebû Hamza, Belc b. Ukbe ve Ebrehe b. Sabbâh'ı bin kişilik bir orduyla Mekke'ye gönderdi. Ebû Hamza'nın yönettiği kuvvet, savaşımadan Mekke'ye, ardından da çatışarak Medine'ye girdi. Daha sonra Emevi halifesi Mervân'a karşı ayaklanmak için Şam'a hareket etti. Halifenin ayaklanmayı bastırması için görevlendirdiği Abdülmelik b. Muhammed b. Atıyye, dört bin kişilik ordusuyla önce Ebû Hamza'nın üzerine gitti. Vâdi'l-Kurâ'da Ebû Hamza'nın sevk ettiği ordusuyla karşılaştı. Vâdi'l-Kurâ savaşı olarak bilinen bu muharebede İbâzîler büyük bir yenilgiye uğradı; Ebû Hamza başta olmak üzere birçok İbâzî öldürüldü. Muhammed b. Atıyye, Medine'den sonra İbâzîlerden temizlemek için San'a'ya, daha sonra Yemen'e gitti. Burada Tâlibü'l-Hak Abdullah b. Yahyâ ile savaştı ve onu öldürdü.⁸⁰ Savaştan kurtulabilen İbâzîler, Umman başta olmak üzere farklı bölgelere kaçtılar. Bunun üzerine Yemen ve Hadramut İbâzîliği dağılmış oldu.⁸¹

1.2.3. Umân İbâzîliği

Umân İbâzîliği, ilk olarak tam bilinmemekle birlikte Ebû Bilâl Mirdâs b. Üdeyye'nin faaliyetleriyle başlamış olabileceği gibi Câbir b. Zeyd el-Ezdi'nin Basra'dan sürülüp buraya geldikten sonra da başlamış olaması mümkündür. Hicri ikinci asrın ilk yarısında hameletü'l-ilm'in/ilim taşıyıcıları Umân'a geldikten sonra gösterdikleri gayretlerle İbâzîlik burada kökleşmiştir.⁸²

Yemen ve Hadramut İbâzîliği, Emevîler tarafından yıkıldıktan iki yıl sonra Umân'da ilk ayaklanmayla imâmet alındı. Bölgede Abbâsi valisinin onlara karşı ılımlı siyaseti, İbâzîlerin burada güçlenmesini sağladı. Basra İbâzîleri, Umân'da bir devlet

⁷⁹ Nâsır, *İbâzîlerde Davet Yöntemi*, 87; Fığlalı, "İbâziyye", 256.

⁸⁰ Ebû'l-Hasan İzzuddîn Alî ibn Ebi'l-Kerem Muhammed ibn Muhammed eş-Şeybani İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, çev. Yunus Apaydın (İstanbul: Bahar Yayınları, 1986.), 5: 319-321.

⁸¹ Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 94; Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbâziyye*, 126.

⁸² Nureddin Sâlimî, *Tuhfetu'l-'Ayân Bi Sireti Ehli 'Umân*, tsh. Ebû İshak İtfeyyîş (el-Mektebetu's-Şâmile el-İbâdiyye, ts.), 71; Bilen, *Ebu Yakub El-Vercelânî (Ö. 570/1175) Ve İbâdiyye*, 53.

kurulması için harekete geçtiler. Daha önce imâmete getirilen Cülendâ b. Mes'ûd'un⁸³ (ö. 134/751) Abbâsî kumandanı Hâzim b. Huzeyme et-Temimî tarafından öldürülmesinden sonra, İbâzîlerin Umân'da devlet kurma girişimleri başarısız bir şekilde sonuçlanmış ve kısmi bir çöküş dönemi başlamıştır.⁸⁴

İbâzîler, Umân'da Abbâsilere yenildikten sonra onlara itaat etmeyip hicri ikinci asrın ikinci yarısında Umân'ın Nezva şehrini merkez edinerek burada yeni faaliyetlerde bulundular. Mûsâ b. Ebû Câbir el-Ezkânî'nin başkanlığında bir şûra topladılar. Toplantı sonunda imâmete getirdikleri Muhammed b. Abdullah b. Ebû Affân'ın icraatını beğenmedikleri için iki yıl sonra onu azledip yerine Kâ'b el-Harûsî'ye biat ettiler.⁸⁵ İbâzîler bu devrimle ikinci defa imameti kurmuş ve bu imametleri günümüze kadar sürdürmüştür.⁸⁶

1.2.4. Kuzey Afrika (Mağrib) İbâzîliği

Emevilerin baskısı altında varlığını devam ettirmek isteyen İbâzîler, kitman imameti şartları altında merkezi idareden uzak olan Mısır ve Mağrib bölgelerine yöneldiler.⁸⁷ Mağrib bölgesi Libya, Tunus, Fas, Cezayir ve Moritanya devletlerinin bulunduğu bölgedir.⁸⁸ Mağrib'de ilk olarak II. (VIII.) yüzyılın başlarına doğru Selâme b. Saîd (Selme b. Sa'd) çalışmalarında bulundu. İbâzîyye, Hameletü'l-ilm'in etkisiyle Berberîler'in en kalabalık iki kabilesi olan Hevvâre ve Zenâte kabileleri tarafından kabul görerek çok geçmeden Batı Trablus ve dolaylarına yayıldı.⁸⁹

Mağrib'te özellikle Hameletü'l-ilm'in katkısıyla sayıları artan İbâzîler, ilk olarak Emevilerin ve sonra da Abbâsilerin baskıcı yönetimlerine başkaldırarak çok sayıda isyan hareketinde bulundular. Bu direnişlerin asıl amacı, Emevilerden ve Abbâsilerden ayrı müstakil bir devlet kurmaktı.⁹⁰ Ebûl Hattab'ın imametinde Abbâsilerle savaşarak

⁸³ Sâlimî, *Tuhfetu'l-'Ayân Bi Sireti Ehli 'Umân, tsh. Ebû İshak İtfeyyîş*, 95.

⁸⁴ Nâsır, *İbâzîlerde Davet Yöntemi*, 87; Bilen, *Ebu Yakub El-Vercelânî (Ö. 570/1175) Ve İbâdîyye*, 53-54.

⁸⁵ Nâsır, *İbâzîlerde Davet Yöntemi*, 87

⁸⁶ Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbâzîyye*, 126.

⁸⁷ Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbâzîyye*, 126.

⁸⁸ İbrahim Harekât, "Mağrib", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2003), 27/314.

⁸⁹ en-Nâmî, *İbâzîlik Araştırmaları*, 76-77; Nâsır, *İbâzîlerde Davet Yöntemi*, 110-111; Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 99; Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbâzîyye*, 126; Bilen, *Ebu Yakub El-Vercelânî (Ö. 570/1175) Ve İbâdîyye*, 54.

⁹⁰ Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbâzîyye*, 126-127.

Trablus şehrini aldılar. Daha sonra Kayrevan, Kâbis⁹¹ ve Nefzâva'yı alarak buralarda hâkimiyet kurdular.⁹² Abbâsilerin burada tekrar egemenlik kurmak için gönderdiği ordu İbâzîlere yenilince, Abbâsiler yeni bir ordu ile Ebûl Hattab ve taraftarlarına büyük bir hezimet yaşattılar. Savaşta Ebûl Hattab dâhil birçok kimse öldürüldü; kurtulanlar ise Cezayir'in batısındaki Tâhert⁹³ şehrine sığındılar.⁹⁴

Merkezi otoriteye karşı yaptıkları çeşitli ayaklanmalarda birçok İbâzî öldürüldü; kurtulanlar ise Tâhert şehrinde toplandı. Burada toplanan İbâzîler, şura ile Abdurrahman b. Rüstem'i imamete getirdiler. Rüstemîler hanedanının kurucusu Abdurrahman, Tâhert'i İbâzîler için önemli bir merkez yaparak onları etrafında topladı. Böylece Rüstemî devleti h. 160 (777) yılında kurulmuş oldu.⁹⁵ Daha sonra bu imamet farklı etkenlerden dolayı zaafa uğramış ve Şîi-Fâtımîler'in h. 296 (908) yılında Tâhert'i ele geçirmesiyle de yıkılmıştır.

1.3. İBÂZÎ FIRKALAR

İbâzi olmayan kaynaklarda geçen İbâdî fırkalar, Hârisiyye, Hafsiyye, Ashâbu Tâat ve Yezidiyye olarak aktarılmaktadır. İbâzîler, bu fırkaları reddetmişlerdir. İbâzî kaynaklarda geçen fırklar, Vehbiyye, Nükkâriyye, Neffâsiyye, Hüseyniyye – Ömeriyye, Halefiyye ve Sükâkiyye fırkalarıdır.⁹⁶

1.3.1. Vehbiyye

İbâziyye'nin ana akımını oluşturan bu fırka adını Rüstemiyye Devleti'nin ikinci reisi Abdulvehhab'dan ya da Abdullah b. Vehb er-Rasibî'den almıştır. Vahhabiyye olarak da tanınmaktadır. Nükkarilerin Abdullah b. Vehhab'ın imametine karşı çıkararak ayrılmasından sonra, Abdullah b. Vehhab'ın imametini destekleyenler Vehhabiyye olarak isimlendirilmiş, daha sonra ise Vehbiyye olarak değişime uğramıştır.⁹⁷

⁹¹ Kayrevan ve Kâbis günümüzde Tunus'ta bulunan şehirlerdir.

⁹² Mûsâ Lekbâl, *el-meğribu'l-İslâmî*, 2. Baskı (Cezâir: Şirketu'l-Vataniyyetu li'n-Neşri ve't-Tevzi', 1981), 65.

⁹³ Günümüzde Cezayir'in kuzeyinde bir şehirdir.

⁹⁴ Fığlalı, "İbâziyye", 257; Kadri Önemli, *Erken Dönem İbâzî Kaynaklarda İbâziyye'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*, 1. Baskı (İstanbul: Nida yay., 2020), 99-100.

⁹⁵ Muammer, *el-İbâdiyyetu Mezhebu'l-İslâmî Mu'tedilun*, 15; Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbâziyye*, 126-127.

⁹⁶ Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbâziyye*, 196; Bilen, *Ebu Yakub El-Vercelânî (Ö. 570/1175) Ve İbâdiyye*, 56.

⁹⁷ el-Berrâdî, *İbâzî Tarihi el-Cevâhiru'l-Münteka*, 204; en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 129-130.

Mağrib bölgesinde (Kuzey Afrika) siyasi ve itikadi alanda önemli roller oynayan bu fırka, varlığını devam ettirebilen tek İbâzî firkadır.⁹⁸ İbâzîlerin ilmi müktesebatını günümüze ulaştıran bu firkanın başlıca itikadi görüşleri şunlardır:

Allah, isim ve sıfatlar bakımından eşsizdir. Sıfatları zatı ile aynı olup mahlûk değildir. Allah, ahirette görülmeyecektir.

Allah adalet sahibidir; verdiği bir hükümden dolayı O'na adaletsizlik nispet edilemez. Nehrevan halkı Ali'ye karşı çıkmakla haklıdır. Allah, isyancı gruplarla savaşmayı emretmesine rağmen Ali b. Ebî Talib, tahkime razı olmakla hükmü insanlara bırakmıştır.

Hayır ve şer, Allah'tandır. İnsanın fiillerinin yaratıcısı Allah'tır; irade ve iktisab edeni ise kuldur. Allah'ın kelamı, vahyi mahlûktur.

Allah, dostlarının dostu; düşmanlarının da düşmanıdır. Allah'ın Kur'an'da cennet ehli olarak tarif ettiği kimselere velâyet, cehennem ehli olarak tarif ettiği kimselerden berâet etmek farzdır. Büyük günah işleyen ve Allah'ın dinine muhalif olan kimselere berâet edilir.

Allah, kendisine itaati emretmiş, isyanı da nehyetmiştir. Allah'a itaatin hepsi imandandır ve O'na isyanın hepsi küfürdür. İnsanın gücü nispetinde iyiliği anlatıp kötülükten alıkoyması vaciptir. Aynı şekilde imametın kabul edilmesi de vaciptir.

Cennet ehli cennette, cehennem ehli günahlarından tövbe etmediği takdirde cehennemde ebedi kalacaktır.

İman ile şirk arasında nifak vardır. Müşrikler ne mümindir ne de münafıktır; hakeza mümin de ne müşriktir ne de münafıktır. Üç gruptan birini başka bir grupla isimlendiren kimse kâfir olur.

İman ile küfür arasında başka bir konum yoktur. Allah'a isyanın her türlü şirkidir diyenler, müşriktir. Büyük günahlardan sakınmak şartıyla küçük günahlar affedilir. Büyük günahlar ise ancak tövbe ile bağışlanır.

İsimler hükümlere tabidir. Müşrikler ile Muvahhit müminler için verilen hükümler bir olamaz. Sabiiler, Ehl-i Kitap'tan Hristiyanlar ve Yahudiler müşriktir. Allah'ın

⁹⁸ el-Berrâdî, *İbâzî Tarihi el-Cevâhiru'l-Münteka*, 204; en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 130.

hükümünü değiştirenler kâfirdir. Aynı şekilde sünnet ve re'yi değiştirenler de kâfirdir. Allah'ı hakkıyla tanımak ancak nakille mümkündür.⁹⁹

1.3.2. Nükkariyye

İbâziyye'nin en büyük muhalif kolu olan bu fırkanın, ana fırka olan Vehbiyyeden siyasi ve itikadi olmak üzere iki nedenden dolayı ayrıldığı anlatılmaktadır.¹⁰⁰

Fırkanın kurucuları, Ebû Ubeyde'nin entelektüel öğrencileri olan Abdullah b. Abdülaziz, Ebû Mağfur Şuayb, Eb'ul-Müerric Amr b. Muhammed, Hatim b. Mansur ve Abdullah b. Yezid el-Fezârî, ilahi sıfatlar, iman-küfür, velâyet-berâet-vukuf vb. konulardaki muhalif fikirlerinden dolayı hocaları Ebû Ubeyde ile tartışmış ve ilim meclisinden çıkarılmışlardır. Fikirlerinden vazgeçtikleri için tekrar Ebû Ubeyde'nin meclisinde buldukları kaynaklarda anlatılmaktadır. Ebû Ubeyde'nin ölümünden sonra İbâzîlerin başına geçen Rebi' b. Habib, onları eski görüşlerine dönmelerinden ve fırka içinde fitne çıkarmalarından dolayı meclislerinden tamamen kovmuştur.¹⁰¹

Vehbiyyeden ayrılmalarını sağlayan bir etkende siyasi saiklerdir. Rüstemi devletinin birinci imamı olan Abdurrahman b. Rüstem'in vefatından sonra şura yoluyla oğlu Abdu'l-Vehhab b. Abdurrahman imamete getirilmiştir. Ebû Kudâme Yezîd Fundyn, Abdu'l-Vehhab'ın imametini efdal imam bulunduğunda Abdu'l-Vehhab'ın imametten alınması şartıyla kabul edeceğini bildirmiş, fakat bu şart şura meclisinde kabul görmemiştir. Yezîd Fundyn'in şartı kabul görmeyince taraftarlarıyla Abdu'l-Vehhab'ın imametini destekleyenler arasında büyük münakaşalar çıkmıştır. Çatışan bu iki grubun arasına hakemler girerek Basra'da bulunan Ebû Rebi' ve İbâzi önderlerden hangi tarafın haklı olduğu sormuşlardır. Ebû Rebi' onlara yazdığı mektupta imametnin şartlı seçilmesinin caiz olmadığını, Nükkarilerin haksız olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra Nükkariler Azzabe teşkilatını kurarak kendi imametlerini kurmuşlardır.¹⁰²

⁹⁹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. el-Hayr b. Ebi'l-Hayr el-Cennâvunî, *İbâzî Fıkıhı Kitâbu'l-Vad' Muhtasar fi'l-Usûl Ve'l-Fıkıh*, çev. Orhan Ateş, 2. Baskı (Ankara: Astana Yay., 2021), 61-63; Âmir eş-Şemmâhî, *Metnu't- Dîyanât, Pierre Cuperly, Medhalilâ Dirâsâti'l-İbâziyye ve Akidetuha*, çev. Ammar Cellâsî, nşr. Muhammed Umâdî (Umân: Müessetutâvâlt es-Sekâfiyye, 2003), 294-295; en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 131-132; Metin Yıldız, İbâziyye'nin Temel İnanç Esasları: el-Usûlu't-Tis'a", *Bülent Ecevit İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Haziran 2020): 167-187.

¹⁰⁰ Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbâziyye*, 203.

¹⁰¹ en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 133-134.

¹⁰² Muammer, *el-İbâdiyyetu Mezhebun İslâmîyyun Mu'tedilun*, 38; en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 134-136.

Kaynaklarda Nükkarilere isnat edilen Vehbiyye'ye muhalif başlıca itikadi görüşler şunlardır:

Allah'ın sıfatları ve esması mahlûktur.

Allah'ın Müslümanlara velâyeti değişkendir.

Meçhul haramlar mubahtır.

Kadın veya erkeğin ihanet etmemek şartıyla birbirine şehvetle bakması ve hamama örtüsüz girmesi küçük günhlardandır.

Efdal imam bulunduğunda mefdul imama tabi olmak caiz değildir.

Efdal imam bulunduğunda mefdul imama tabi olmak caiz değildir.¹⁰³

Allah'ın tevhidi dışında farzları bilmek gerekli değildir.

Haşim ve Abdulcebbar olayında vukuf gerekir.¹⁰⁴

Allah, kullarına nafilâ ibadetleri emretmez.¹⁰⁵

Zalim yöneticinin döneminde Cuma namazı kılmak caiz değildir.

Takiyye sebebiyle sarhoş eden şeylerin alınması caizdir.

Mürted kadının öldürülmesi caiz değildir.¹⁰⁶

1.3.3. Halefiyye

Tamamen siyasi saiklerden dolayı ana fırkadan ayrılmışlardır. Rüstemi Halifesi Abdulvehhab'ın Cebel-i Nefuse'de yönetici olarak görevlendirdiği Halef b. Semh'in taraftarlarıdır.¹⁰⁷ Halef b. Semh, her bölgede ayrı imametın olması gerektiğini söyleyerek Vehbiyye'den ayrıldı. İmametini kurmak için taraftarlarıyla çeşitli savaşlar yaptı. Halef b. Semh'in esir düşmesiyle taraftarları düşüncelerini kısmen devam

¹⁰³ Muammer, *el-İbâdiyyetu Mezhebun İslâmîyyun Mu'tedilun*, 38; en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 137.

¹⁰⁴ Bu olay, Velâyet-Berâet-Vukuf konusu ile alakalı olup çalışmamızın bahsedilen konusunda detaylı bir şekilde anlatılmıştır.

¹⁰⁵ en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 137.

¹⁰⁶ Alî Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyyetu Beyne'l-Firaki'l-İslamiyye*, thk. Muhammed Ahmed Cehlân, 3. Baskı (Cezayir/Gardaya: Cemi'yyetu't-Turas, 1423/2003), 335-336; en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 137; Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbâziyye*, 205.

¹⁰⁷ en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 137; Muammer, *el-İbâdiyyetu Mezhebun İslâmîyyun Mu'tedilun*, 41-42.

ettirmiş, daha sonra tekrar Vehbiyye'ye dâhil oldular.¹⁰⁸ İbâzî tarihçi Ali Yahya Muammer Halefiyye'nin bir fırka hüviyetinde olmadığını ve kaynaklarda fırka olarak zikredilmesine şaşırıldığını ifade etmektedir.¹⁰⁹

1.3.4. Neffasiyye

Siyasi sebeplerle ortaya çıkan bu fırkanın kurucusu Neffâs Ferec b. Nasr'dır. O, Rüstemî halifesinin Tahert imametine kendisini atamaması üzerine ana bünyeden ayrılarak taraftarlarına imametini ilan etti. Fakat varlıklarını çok sürdüremediler. Onlara izafe edilen muhalif görüşler şunlardır:¹¹⁰

Cuma hutbesi sonradan uydurulmuştur.

Allah daimî bir zamandır.

Tebasını zalim imamların şerrinden korumayan imama zekât vermek caiz değildir.¹¹¹

1.3.5. Hüseyniyye – Ömeriyye

Hüseyniyye ya da Umeriyye diye isimlendirilen bu fırkanın müntesipleri, İbâzî olduklarını ve mezheplerinin dayandığı kişinin Abdullah ibn Mes'ud olduğunu iddia etmişlerdir.¹¹² Ahmed b. el-Huseyn et-Trablusî'nin müntesipleri olan bu fırkanın başlıca itikadi muhalif görüşleri şunlardır:¹¹³

Sadece Allah'ın zatını inkâr etmekle müşrik olunur.

İnsanlar için gerekli olan Hz. Muhammed'in (sav) zatını tanımak değil; söylediklerini tanımaktır.

Allah, müşriklere sadece tevhidi emretmiştir.

Hatalı tevil yapan müşrik olur.¹¹⁴

¹⁰⁸ el-Bârûnî, *Muhtasar Târihu'l-İbâdiyyetu*, 40; en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 137; Muammer, *el-İbâdiyyetu Mezhebun İslâmîyyun Mu'tedilun*, 41-42.

¹⁰⁹ Muammer, *el-İbâdiyyetu Mezhebun İslâmîyyun Mu'tedilun*, 43; Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbâziyye*, 207.

¹¹⁰ ed-Dercînî, *Tabakâtu'l-meşâyih bi'l-meğrib*, 2: 78-79; en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 139.

¹¹¹ ed-Dercînî, *Tabakâtu'l-meşâyih bi'l-meğrib*, 2: 79; en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 137-138.

¹¹² ed-Dercînî, *Tabakâtu'l-meşâyih bi'l-meğrib*, 2: 47.

¹¹³ en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 142.

¹¹⁴ en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 142.

1.3.6. Sekkakiyye

Abdullah b. es-Sekkâk el-Levâtî'nin mensuplarıdır. İtikadi konulardan dolayı Vehbiyye'den ayrılan es-Sekkâk ve taraftarları, İbâzilerin şiddetle karşı çıktığı ve şirk ile itham ettiği muhalif bir firkadır. Hicri altıncı asırda etkilerini tamamen kaybedip yok olmuşlardır.¹¹⁵ Muhalif fikirleri şunlardır:

Ezan ve Cuma namazı bidattir.

Bitli elbise ile namaz kılınmaz.

Sünnet ve icma, Kur'an'ın anlaşılmasının önünde birer engeldir. Dolayısıyla inkâr edilmelidir.¹¹⁶

¹¹⁵ ed-Dercînî, *Tabakâtu'l-meşâyih bi'l-meğrib*, 2: 118; en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 142.

¹¹⁶ ed-Dercînî, *Tabakâtu'l-meşâyih bi'l-meğrib*, 2: 118.

İKİNCİ BÖLÜM

EBÛ HAZER YAĞLA BİN ZELTAF EL-VESYANÎ'NİN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

2.1. EBÛ HAZER'İN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

Ebû Hazer Yağlâ bin Zeltaf el-Vesyani hicri 4. asırda¹¹⁷ yaşamış önemli İbâzî alimlerindedir.¹¹⁸ Annesinin adı Zeltaf, babasının adı ise Eyyüb'tür.¹¹⁹ Ebû Hazer, Berberilerin en kalabalık ikinci kabilesi olan Zenate kabilesinin¹²⁰ Vasin koluna mensuptur. Kastilya'nın Hamme halkından olan Ebû Hazer, Hamme, Biladı Ceride'nin Tunus şehrinde yer almaktadır. Hicri 380/990 yılının ortalarında Mısır'da vefat etmiştir.¹²¹ Müellifin doğum tarihi ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Ebû Hazer'in hayatı üç ayrı döneme ayırarak inceleyebiliriz:¹²²

Birinci Dönem: İlimle meşgul olduğu ilk dönemdir.¹²³ Bu dönemde Ebû Hazer, ilim arkadaşı Ebû'l Kâsım Yezîd el-Muhled ile birlikte ilim talebinde bulunmuştur. Kelam¹²⁴ ve usul ilimlerini Sahnûn bin Eyyûb'den öğrenmişlerdir. Dil bilimi, i'rab ve diğer fen ilimlerini ise Ebû Rebi' Süleyman bin Zerkûn en-Nefûsî'den tahsil etmişlerdir. Ebû Hazer ve arkadaşı Ebû'l Kâsım öğrencilik dönemlerinde tek bir kitaptan birlikte okumuşlardır. Ebû'l Kâsım maddi durumu iyi olduğu için sadece ilim ile meşgul olmuştur. Ebû Hazer'in ise maddi durumu iyi olmadığından, geçimini sağlamak için

¹¹⁷ Ebû'r-Rebi 'Süleymân b. Yahlef el-Mezâtî, *Kitâbu 'l-Tuhafu 'l-Mahzûne*, thk. Mahmûd b. Cema'n el-Endülûsî, 1. Baskı (Umman: Mektebetu hezâinu'l-Âsâr, 2017), 24.

¹¹⁸ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ebû Bekr el-Vercelânî, *Kitâbu Sîre'l -e'immeti ve aĥbârihim*, nşr. İsmâil el-Arâbî, 3. Baskı, (Beyrut: Daru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1402/1982), 205; Ebû Hazer Yağlâ bin Zeltaf el-Vesyânî, *er-Redd Alâ Cemî'l-Muhâlifîn*, thk. Amr Halife en-Nâmî, 1. Baskı, (Sib/Uman: Mektebetu'd-Dâmîrî li'n-Neşr ve't-Tevzîc, 1428/2008), 1; Ammî v.dğr., *Mu'cemu A'lâmi'l-İbâdiyyeti mine'l-Karni'l-Evveli'l-Hicri ile'l-Asri'l-Hâdir*, 2: 477.

¹¹⁹ Ebû Zekeriyâ el-Vercelânî, *Kitâbu Sîre'l -e'immeti ve aĥbârihim*, 206.; Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemî'l-Muhâlifîn*, 1;

¹²⁰ Ebû'l-Hasan İzzuddîn Alî ibn Ebi'l-Kerem Muhammed ibn Muhammed eş-Şeybani İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. 'Ömer 'Abdu's-Selâm Tedmirî, 1. Baskı (Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1417/1997), 7: 187.

¹²¹ Ebû'l-Abbas Ahmed b. Saîd b. Süleymân b. Alî b. Yehlef ed-Dercinî, *Tabakâtu'l-meşâyih bi'l-meğrib*, thk. İbrâhîm Tallay (yy.: yy., 1394/1974), 1: 119; Ammî v. dğr., *Mu'cemu A'lâmi'l-İbâdiyyeti mine'l-Karni'l-Evveli'l-Hicri ile'l-Asri'l-Hâdir*, 2: 477.

¹²² Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemî'l-Muhâlifîn*, 2.

¹²³ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemî'l-Muhâlifîn*, 2.

¹²⁴ Ebu'l- Abbas Bedreddin Ahmed b. Saîd b. Abdulvâhid Şemmahî, *Kitâbü's-Siyer*, thk. Ahmed b. Said b. es-Siyabî (Uman: Vuzaratu't-Turâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1407/1987), 2: 33; Ammî v. dğr., *Mu'cemu A'lâmi'l-İbâdiyyeti mine'l-Karni'l-Evveli'l-Hicri ile'l-Asri'l-Hâdir*, 2: 477.

çalışmak zorunda kalmıştır. İştten döndüğü vakit hemen arkadaşı Ebû'l-Kâsım'ın yanına gitmiş ve “seni bıraktığım yere hemen dön, tekrar birlikte okuyalım” demiştir. Arkadaşı ise “ben kitaptan iki defa istifade ediyorum sen ise bir defa istifade edebiliyorsun” diyerek takılmıştır.¹²⁵ Bu iki arkadaş birlikte oturmuş edebiyat bilimlerini ve Sîre ilmini okumuşlardır.¹²⁶ İlimde önemli bir noktaya gelen bu iki İbâzî bilgin, Bilâd-ı Cerîde’de büyük bir saygınlık kazanmışlardır. Genç yaşta olmalarına rağmen dünyanın farklı bölgelerinden gelen İbâzî öğrenciler yanlarına gelerek ilim öğrenmeye başlamışlardır.¹²⁷ Nitekim bu iki imam da Halka kurarak öğrencilerin toplanmalarını sağlamışlardır.¹²⁸

İbâzîyye mezhebinin mensupları, Batı Meğrib’te Fatimiler ile girdikleri çeşitli mücadelelerde başarılı olamayınca imameti kuracak otoriteyi elde edememişlerdir. İmameti kuramayınca, mezhebin devamını sağlamak amacıyla “zuhur dönemi” olarak adlandırılan devirden “kitman dönemi” denilen gizlilik devrine geçiş yapmışlardır. Hicri IV. yüzyılın ortalarında, Ebû Hazer’in içinde olduğu büyük çaplı isyan ve ayaklanmalar gerçekleşmiştir. Berberi ayaklanmalarında Fatimiler başarılı olunca, mezhebin meşayihî Azzabe teşkilatının temellerini atmışlardır. Bu teşkilatta bulunan kimseler, şeytanın aralarına girmesini engellemek,¹²⁹ uhuvvet ve ihlas duygularını güçlendirmek amacıyla yan yana bitişik bir şekilde oturarak ilim öğrenmişlerdir. Bu oturuş düzenine “halka” denilmiştir. Mağrib İbâzîleri arasında “halka” kelimesini ilk defa Ebû Zekeriyâ’nın *Kitâbu Sîre’l-e’immeti* ve *Ahbârihim* adlı eserinde, Ebû Hazer ve arkadaşı Ebû'l Kâsım’dan bahsederken kullanmıştır.¹³⁰

Ebû Hazer ve arkadaşı Ebû'l Kâsım Bilâd-ı Cerîde’den gelen öğrenciler için ilim halkaları kurup burada Kur’an İlimlerini, Hadis, Fıkıh Usulü, Arapça İlimlerini,¹³¹ Siyer İlmî¹³² ve Edebiyat ilimleri¹³³ gibi çeşitli ilimler öğreterek öğrencilerinin tam donanımlı

¹²⁵ Dercîni, *Tabakâtu'l-Meşâihî bi'l-Meğrib*, 1: 119-120.

¹²⁶ Ebû Zekeriyâ el-Vercelânî, *Kitâbu Sîre’l-e’immeti ve ahbârihim*, 206.

¹²⁷ Dercîni, *Tabakâtu'l-Meşâihî bi'l-Meğrib*, 1: 120.

¹²⁸ Bakınız: Mustafa Öz, “Halka”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997) 15: 359; Ebû Zekeriyâ el-Vercelânî, *Kitâbu Sîre’l-e’immeti ve ahbârihim*, 206.

¹²⁹ Öz, “Halka”, 15: 359.

¹³⁰ Öz, “Halka”, 15: 359; Ebû Zekeriyâ el-Vercelânî, *Kitâbu Sîre’l-e’immeti ve ahbârihim*, 206.

¹³¹ Dercîni, *Tabakâtu'l-Meşâihî bi'l-Meğrib*, 1: 120; Ammî v. dğr., *Mu’cemu A’lâmi’l-İbâdiyyeti mine’l-Karni’l-Evveli’l-Hicrî ile’l-Asri’l-Hâdir*, 2: 477.

¹³² Ebû Zekeriyâ el-Vercelânî, *Kitâbu Sîre’l-e’immeti ve ahbârihim*, 206; Dercîni, *Tabakâtu'l-Meşâihî bi'l-Meğrib*, 1: 120.

¹³³ Ebû Zekeriyâ el-Vercelânî, *Kitâbu Sîre’l-e’immeti ve ahbârihim*, 206.

bir şekilde yetiştirmişlerdir.¹³⁴ Kendi ilim halkalarında yetişen talebelerinin maddi ihtiyaçlarını karşılamış ve onların ilim öğrenmelerine engel olacağı endişesiyle öğrencilerinin evlenmelerine izin vermemişlerdir. Hatta Ebû'l Kâsım, bir öğrencisinin evlenme haberini, onların ölüm haberine tercih ettiğini ifade etmiştir.¹³⁵

Ebû Hazer ve arkadaşı Ebû'l Kâsım, öğrencileriyle beraber ilkbaharda Berberî mahalleleri ve Vehbi İbâzîlerin yaşadığı bölgeleri gezer, orada yaşayan insanların sorunlarını dinler, cahil kaldıkları dini konularda onları eğitir, zaman içerisinde yaşamlarında oluşan yanlış davranışları terk etmelerini emreder ve unuttukları şeyleri kendilerine hatırlatırlardı.¹³⁶ Bu iki imamın hayatı, kısaca, ilk dönemde ilim ve emri bi'l ma'ruf nehyi ani'l münker ile geçmiştir.

İkinci Dönem: Siyasi olayların ve askeri hareketliliğin yoğun olduğu bir süreçtir. Bu dönemde Ebû Hazer Bilad-ı Ceride'de Fatimilere karşı büyük bir ayaklanma hareketi başlatmıştır.

Fatimilerin mensup olduğu İsmaili Şiiilik düşüncesi ile İbâzîyye mezhebinin düşünceleri arasında bazı çatışmalar vardı. Berberiler daha önce Fatimilere karşı çeşitli ayaklanmalar gerçekleştirmiş, ancak bu ayaklanmalarda başarılı olamamış ve siyasi egemenliklerini kuramamışlardır. Fatimilerin politikalarından rahatsızlığını açıkça dile getiren İbâzî imam Ebû'l Kasım haberi Fatimi devletinin halifesi Ebû Temîm el-Muiz-Lidînillâh'a ulaştırılmıştır. Ebû'l Kasım ve İbâzî önderler, bahar aylarında çöllere çıkarlardı. Mezâta şehrinden mallar, develer, 12.000 kişilik süvari ve sayısız asker ile hareket eden bu grup¹³⁷ Fatimi halifesinin endişesini arttırdı. Ebû'l-Kâsım'ın, İbâzîler arasındaki saygınlık ve nüfuzunu kullanarak ayaklanma ihtimalini göz önünde bulunduran valisine İbâzî önderi öldürüp başını kendisine göndermesi talimatını vermiştir. Ancak Hâmme valisi, Ebû'l-Kâsım'ı öldürmek istemediği için ona hacca gitmesini ya da bu şehri terk etmesini tavsiye etmiştir. Ebû'l-Kâsım, hac ibadetini yerine getirdiğini ve başka bir yere gitmeyeceğini söylemiştir. Fatimi halifesi Ebû

¹³⁴ Ebû Zekeriyâ el-Vercelânî, *Kitâbu Sîre'l-e'immeti ve aḥbârihim*, 210; Dercînî, *Tabakâtu'l-meşâih bi'l-meğrib*, 1: 120.

¹³⁵ Ebû Zekeriyâ el-Vercelânî, *Kitâbu Sîre'l-e'immeti ve aḥbârihim*, 206; Dercînî, *Tabakâtu'l-meşâih bi'l-meğrib*, 1: 120.

¹³⁶ Dercînî, *Tabakâtu'l-meşâih bi'l-meğrib*, 1: 121; Ammî v. dğr., *Mu'cemu A'lâmi'l-İbâdiyyeti mine'l-Karni'l-Evveli'l-Hicrî ile'l-Asri'l-Hâdir*, 2: 477.

¹³⁷ Ebû Zekeriyâ el-Vercelânî, *Kitâbu Sîre'l-e'immeti ve aḥbârihim*, 211; Dercînî, *Tabakâtu'l-meşâih bi'l-meğrib*, 1: 124.

Temîm valisine durumu ağırdan aldığı için iki mektup daha yazmış ve son mektupta valisine “ya Ebû'l-Kasım'ın başı ya da senin başın! İkisi arasında tercih yap” diyerek şiddetli bir ikazda bulunmuştur. Şehrin valisi, Ebû'l- Kasım'ın infazını gerçekleştirmek istemese de askeri bir gurup, Ebû'l-Kâsım'ı öldürmüştür.¹³⁸

Ebû'l Kasım'ın öldürülmesi, İbâzîler arasında derin bir etki yarattı. İbâzîler, büyük şeyhlerinin intikamını almak için sabırsızlanıyorlardı. Bu kritik durum karşısında, İbâzîler'e rehberlik edecek olan Ebû Hazer'e danıştılar. Ebû Hazer, öfkelenen halkı yatıştırarak sabırlı davranmalarını tavsiye etti ve böyle önemli bir meselede bütün İbâzî meşayihin istişaresiyle ve onların yardımıyla hareket edilmesinin elzem olduğunu vurguladı.¹³⁹

Ebû Hazer, öğrencisi Ebû Nûh Saîd b. Zengîl'i Tarablus bölgesine göndermiştir. Ebû Nûh Saîd b. Zengîl, Cebel Nefûse'ye giderek, bölgenin lideri olan Ebû Abdullah bin Ebî Amr Mansûr İlyâs en-Nefûsî'ye durumu bildirmiştir. Cebel Nefûse'de yapılan istişare sonucunda, daha önce Mânû Savaşı'nda güç kaybettiklerini, ancak mevcut imkanlarıyla Ebû Hazer'in yanında yer alacaklarını belirtmişlerdir. Daha sonra Ebû Nûh, Cerbe'deki İbâzîlerin de Ebû Hazer ve arkadaşlarına destek vereceklerini ifade etmiştir.¹⁴⁰

Ebû Hazer, ez-Zâb bölgesine, Veriğ Vadisine ve Vercelân'a Ebû Muhammed'i göndererek savaş için hazırlık yapmalarını emretmiştir. Aynı zamanda, Endülüs Emevileri'ne, Ebû Temîm'in zulmünü bildirmek ve Fatımilere karşı başlatacakları ayaklanmada yardım talep etmek amacıyla için Ebû Nuh'a bir mektup yazdırmıştır. Ancak, mektup yolda yakalanmış ve Ebû Temîm el-Muiz'e teslim edilmiştir. Halife, mektubu okuyunca çok öfkeye kapılmıştır.¹⁴¹

Kayrevan'daki Fatımi Devleti'nin halifesi Ebû Temîm el-Muiz-Lidînellâh, İbâzîlerin Bilad-ı Ceride'de büyük bir ayaklanma hazırlığı içiresinde olduklarına dair haber alır almaz hazırlıklara başlamış, İbâzî Şeyhlere bir mektup göndererek, “Tahert'te

¹³⁸ Ebû Zekeriyâ el-Vercelânî, *Kitâbu Sîre'l-e'immeti ve aḥbârihim*, 211-213; Dercîni, *Tabakâtu'l-meşâyih bi'l-meğrib*, 1: 125.

¹³⁹ Ebû Zekeriyâ el-Vercelânî, *Kitâbu Sîre'l-e'immeti ve aḥbârihim*, 214; Dercîni, *Tabakâtu'l-meşâyih bi'l-meğrib*, 1: 126.

¹⁴⁰ Ebû Zekeriyâ el-Vercelânî, *Kitâbu Sîre'l-e'immeti ve aḥbârihim*, 214; Dercîni, *Tabakâtu'l-meşâyih bi'l-meğrib*, 1: 126-127.

¹⁴¹ Ebû Zekeriyâ el-Vercelânî, *Kitâbu Sîre'l-e'immeti ve aḥbârihim*, 215; Dercîni, *Tabakâtu'l-meşâyih bi'l-meğrib*, 1: 127.

ve başka yerlerde yaptığınız bu antlaşmayı gerçekleştirmeden önce ülkelerinize geri dönünüz. Aksi takdirde, siz ecdadınız gibi olursunuz, biz de atalarımız gibi davranırız.” diyerek tehditte bulunmuştur.¹⁴² Ebû Hazer ise Mezâta’da hazırlıklarını sürdürerek, bölge halkından imkanları ölçüsünde orduya destek sağlamalarını rica etmiştir. Ebû Hazer’in gizli bir şekilde yapmak istediği bu süreçten Fatımilerin haberi olunca ayaklandırmayı hızlandırmak zorunda kalmış ve Trablus bölgesinden gelecek askerleri beklemeden hazırladığı ordusuyla Mezâta’dan Bağâya’ya doğru harekete geçmiştir.¹⁴³

Toplanan orduda 12.000 süvari ve sayısını bilinmeyen çok sayıda asker vardı.¹⁴⁴ Ebû Hazer’in askerleri Bağâya’ya ulaştığında şehri şiddetli bir şekilde kuşatmıştır. Fatımi devletinin Mağrib valisi Tayân es-Sıkkılı Halife Muiz-Lidînillâh’a komutanları vasıtasıyla Berberi ayaklanmasını bildirmiş, kendisine gelen mektubu okuyan Halife, hazırlıklarını yaparak h. 23 Şevvâl 358’de Bağâyâ’ya doğru yola koyulmuştur.¹⁴⁵ Bağâyâ şehrini İbâzîlere karşı savunan ordu komutanı ise Bulukkîn b. Zîrî b. Menâd’dı. (ö. 373/684)¹⁴⁶

Kuşatmanın uzamasıyla birlikte Ebû Hazer’in ordusunda bulunan bazı kabileler yağmalama eylemlerini gerçekleştirmişlerdir. Orduda daha önce var olan kabileler arası husumetler de gün yüzüne çıkmış ve birliğin içinde ayrışmalar meydana gelmiştir. Bekledikleri yardımın bir türlü gelmemesi, kuşatmanın uzun sürmesi,¹⁴⁷ askerlerin savaşı kazanacaklarına dair ümitlerini yetirmesi, ordunun savaş düzeninin bozulması¹⁴⁸ ve Fatımi halifesi Ebû Temîm el-Muiz-Lidînillâh’ın bizzat kendisinin de şehre yaklaştığı haberinin duyulması ile askerler dağılarak geri kaçışmaya başlamışlardır.¹⁴⁹ Ebû Hazer ve talebesi Ebû Nûh’da kaçmak zorunda kalmıştır. Bu savaşta Halka’da yetişen çok sayıda öğrenci öldürülmüştür. Ebû Temîm el-Muiz, kendisine karşı

¹⁴² Ebû Zekeriyâ el-Vercelânî, *Kitâbu Sîre l -e ’immeti ve aĥbârihim*, 215; Dercînî, *Tabakâtu l-meşâyih bi l-meğrib*, 1: 127.

¹⁴³ Ebû Zekeriyâ el-Vercelânî, *Kitâbu Sîre l -e ’immeti ve aĥbârihim*, 216; Dercînî, *Tabakâtu l-meşâyih bi l-meğrib*, 1: 128.

¹⁴⁴ Ebû Zekeriyâ el-Vercelânî, *Kitâbu Sîre l -e ’immeti ve aĥbârihim*, 217.

¹⁴⁵ Dercînî, *Tabakâtu l-meşâyih bi l-meğrib*, 1: 128-129.

¹⁴⁶ Abdülkerim Özaydın, “Bulukkîn b. Zîrî”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Araştırma Merkezi, 1992),6: 414.

¹⁴⁷ Ebû Zekeriyâ el-Vercelânî, *Kitâbu Sîre l -e ’immeti ve aĥbârihim*, 217; Dercînî, *Tabakâtu l-meşâyih bi l-meğrib*, 1: 129.

¹⁴⁸ Dercînî, *Tabakâtu l-meşâyih bi l-meğrib*, 1: 129.

¹⁴⁹ İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil fi ’-târîh*, 8: 514; Dercînî, *Tabakâtu l-meşâyih bi l-meğrib*, 1: 129.

ayaklanmayı başlatan Ebû Hazer ve talebesi Ebû Nuh'u yakalatma emri vermiştir.¹⁵⁰ Nihayetinde bu savaş Ebû Hazer'in önderlik yaptığı İbâzî /Berberi ayaklanması ağır bir hezimet ile sonuçlanmıştır.¹⁵¹

Savaşın sonunda İbâzî bilgin Ebû Hazer, "Savaşı başlatmada hızlı davrandık ve birçok öğrencimizi helak ettik" diyerek pişmanlığını dile getirmiştir.¹⁵² Esasen, Fatımi halifesi Ebû Temîm el-Muiz-Lidînillâh'a ayaklanma haberi ulaştığında Ebû Hazer, savaşmanın doğru olmadığını fark etmiş, ancak askerlerin baskısı nedeniyle savaş hazırlıklarına devam etmek zorunda kalmıştı.¹⁵³

Ebû Hazer, Bâğâya Savaşı'nın ardından izini kaybettirmek amacıyla Ebû Muhammed Yûcîn ile birlikte Teltemâceret Dağı'na sığınarak burada kırk gün geçirmiştir. Bu süre zarfında Ebû Muhammed'in avladığı hayvanlarla beslenen ikili, ciddi bir açlık yaşamış, sonrasında Cebel Nefûse'ye geçerek burada kalmaya başlamışlardır.¹⁵⁴

Ebû Hazer'in öğrencisi Ebû Nûh, Fatımi halifesi Ebû Temîm el-Muiz'in en önemli adamlarından biri olan Cevher es-Sekillî tarafından yakalanarak elleri kelepçelenmiş bir şekilde önce Kayrevan sokaklarında dolaştırılmış ve ardından zindana atılmıştır. Ebû Temîm el-Muiz, Ebû Nûh'un Ebû Hazer'in aynı zamanda kâtibi olduğunu öğrenince, daha önce Endülüs Emevileri'ne gönderilmek istenen yardım mektubunun yazarını ortaya çıkarmak istemiştir. Ebû Nûh zindandayken bir Yahudi ona kalem, mürekkep ve kâğıt getirmiş ve halifenin şefkatli ve merhametli olduğunu belirterek, ondan bağışlanma dileycek bir mektup yazmasını istemiştir. Ebû Nûh mektubu yazarken aklına Endülüs Emevileri'ne yazdığı mektup gelmiştir. Bu nedenle yazı stilini değiştirerek halifeden kendisini bağışlamasını talep etmiştir. Yahudi mektubu sevinçle almış ve halifenin huzurundaki kâtiplere göstermiştir. Şehrin önde gelen kâtipleri, bu iki mektubun yazarlarının farklı olduğunu belirtmişlerdir.¹⁵⁵

¹⁵⁰ Ebû Zekeriyâ el-Vercelânî, *Kitâbu Sîre l -e 'immeti ve aḥbârihim*, 218-219.

¹⁵¹ Dercînî, *Tabakâtu l-meşâyih bi l-meğrib*, 1: 129; Ammî v. dğr., *Mu'cemu A'lâm.i l-İbâdiyyeti mine l-Karni l-Evveli l-Hicrî ile l-Asri l-Hâdir*, 2: 477.

¹⁵² Ebû Zekeriyâ el-Vercelânî, *Kitâbu Sîre l -e 'immeti ve aḥbârihim*, 218.

¹⁵³ Ebû Zekeriyâ el-Vercelânî, *Kitâbu Sîre l -e 'immeti ve aḥbârihim*, 215; Dercînî, *Tabakâtu l-meşâyih bi l-meğrib*, 1: 129.

¹⁵⁴ Dercînî, *Tabakâtu l-meşâyih bi l-meğrib*, 1: 131.

¹⁵⁵ Dercînî, *Tabakâtu l-meşâyih bi l-meğrib*, 1: 131-134.

Berberi asıllı Senhace kabilesine mensup Fatımi devletinin Mağrib valisi Bulukkîn b. Zîrî b. Menâd es-Senhacî'nin ricası üzerine Halife el-Muiz, Ebû Nûh'u bağışlamış ve sarayında ve meclisinde ona yer vermiştir. Bir gün Halife, Ebû Nûh'u huzuruna çağırarak "Arkadaşın Yağlâ nerede?" diye sormuştur. Ebû Nûh, hocasının nerede olduğunu bilmediğini belirterek, ayaklanmaya katılan halk için genel af talep etmiştir. İyi bir hatip olan Ebû Nûh, hocası Ebû Hazer'in af edilmesini de Halife'den istemiştir.¹⁵⁶ Halife Ebû Temîm el-Muiz, Vehbî/İbâzî bölgelere genel af ilan ettiğini duyurmak üzere haber göndermiştir.

Halife Ebû Temîm el-Muiz, daha önce izini sürdürdüğü ve bir türlü bulamadığı İbâzî liderinin izini sürdürmeye devam etmiş ve onun Cebel-i Nefûse'de olduğunu öğrenmiştir. Ebû Hazer, bu bölgenin lideri olan Ebû Zekeriya b. Ebî Abdullah b. Ammr b. Ebî Mansûr İlyâs'ın yanında büyük bir izzet içinde bulunmaktaydı. Ebû Hazer, izinin bulunduğunu duyduğunda, bulunduğu mekândan endişe duymamıştır. Halife Ebû Temîm'in kendisine eman verdiği haberini aldıktan sonra Kayrevân'a yönelmiştir. Ebû Hazer'in Tunus'un Kâbes (Gabes) vilayetine ulaştığı bilgisi Ebû Temîm'e ulaştığında, hocasını karşılamak üzere Ebû Nûh'u oraya göndermiştir.¹⁵⁷

Ebû Nuh: Kâbes (Gabes) vilayetine gittim ve Ebû Hazer'e selam verdim. Ardından ona sordum: "Bu ne biçim bir geliştirdi? Kendinden endişe etmiyor musun?"

Ebû Hazer: "Benim buraya gelişim ile senin gelişin arasında çok az bir zaman var. Ancak Halife Ebû Temîm'in bana verdiği eman ile Cebel-i Nefusa'dan ayrıldım. Onun ahdini bozmayacağını ve verdiği sözden dönmeyeceğini biliyorum. Bana eman verince, ben de onun güvenilirliğine inanarak buraya geldim."¹⁵⁸

İki İbâzî âlim, beraberindekiler ile birlikte Kayrevan'a ulaştılar. Hicri 359 yılının Rebi'ul-Ahir ayının 21. gecesinde Ebû Hazer, halifenin huzuruna çıkmış. Halife, Ebû Temîm onu son derece iyi bir şekilde karşılayarak ona ikramlarda bulunmuş, Ebû Hazer'i onurlandırmış ve makamını yüceltmıştır. Ona güzel bir mesken tesis etmiş, asil bir ata bindirmiş, geniş rızıklar sunarak ona lütufta bulunmuştur. Ayrıca onu yakın meclisine dahil etmiş, statüsünü yükseltmiş ve sürekli Ebû Hazer'in faziletinden

¹⁵⁶ Dercîni, *Tabakâtu'l-Meşâyihî lil-Meğrib*, 1: 134-135.

¹⁵⁷ Dercîni, *Tabakâtu'l-Meşâyihî lil-Meğrib*, 1: 136-137; Ammî v. dğr., *Mu'cemu A'lâmi'l-İbâdiyyeti mine'l-Karni'l-Evveli'l-Hicrî ile'l-Asri'l-Hâdir*, 2: 477.

¹⁵⁸ Dercîni, *Tabakâtu'l-Meşâyihî lil-Meğrib*, 1: 137-138;

bahsetmiştir. Eski elbiselerini çıkarmasını ve güzel elbiseler giymesini emretmiş, Ebû Hazer'i hiç kimsenin oturmadığı bir koltuğa oturtmuştur.¹⁵⁹ Ebû Hazer'e gösterilen böyle bir ihtimam halifenin meclisinde bulunan kimseler için en şerefli durumdu. Ebû Hazer, Mısır'a gidinceye kadar halifenin sarayından hiç ayrılmamış ve hayatının çalkantılı dönemi daha sakin bir evreye geçmiştir.

Üçüncü Dönem: Ebû Hazer'in Mısır'a yerleşmesinden itibaren, ölümüne kadar geçen istikrarlı ve huzurlu bir hayat sürdüğü dönemi ifade eder.¹⁶⁰

Hicri 358 yılında Mısır'ı fetheden Fatımi devletinin önemli komutanı Cevher es-Sekillî, burada bir dizi önemli uygulama ve reform gerçekleştirmiştir. Halife Ebû Temîm el-Muiz adına paralar bastırması, Cuma hutbelerini halifenin ismiyle okutması ve Hicri 362 yılında halifeyi Mısır'a davet ederek Kahire'yi devletin merkezi olarak ilan etmiştir.¹⁶¹ Halife, Mısır'a gitme hazırlıklarına başladığında, Mağrib bölgesinde yeni bir ayaklanma olasılığına karşı önlem almak istemiştir. Bu nedenle, halk arasında önemli bir saygınlığa sahip ve liderlik kapasiteleri yüksek olan iki İbâzî önderi, Ebû Hazer ve öğrencisi Ebû Nuh, gözetim altında bulundurulmak üzere Mısır'a götürülmek istenmiştir.

Halife Ebû Temîm, iki İbâzî âlimi huzuruna çağırarak Mısır'a kendisiyle birlikte gitme konusundaki görüşlerini sormuştur. Ebû Hazer, Mısır'a gidince yazdığı şiirden de anladığımız kadarıyla yaşadığı toplumdaki ayrılmak istemese de Halife Ebû Temîm'den çekindiği için Mısır'a halife ile birlikte gideceğini söylemiştir. Ebû Nuh'a gelince, o da hocası gibi düşünmüştür. Ancak Fatımi halifesinin sarayında görevli bir Yahudi, Ebû Nuh'un Mısır'a gitmek istemediğini fark etmiş ve ona bir öneride bulunmuştur: "Hasta taklidi yap! Arpa kepeğini suya karıştırıp iç, sonra o suyla yüzünü yıka. O zaman halinin değiştiğini göreceksin ve insanlar seni hasta sanacaklar."

Halife Ebû Temîm, yola çıkmak için hazırlıklarına başladıklarında Ebû Nuh'un ortalıkta olmadığını fark ederek onun durumunu sordurtmuştur. Kendisine hasta olduğu bildirilince, halife onu huzuruna çağırtmıştır. Yüzü solgun ve bitkin bir halde görünen

¹⁵⁹ Dercîni, *Tabakâtu'l-Meşâyih lil-Meğrib*, 1: 138;

¹⁶⁰ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemîi'l-Muhâlifîn*, 2.

¹⁶¹ Ramazan Şeşen, "Cevher es-Sekillî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Yayınları, 1993), 7: 456.

Ebû Nuh'u gerçekten hasta sanan Halife, ona Mısır'a gitmek yerine orada kalmasına izin vermiştir.¹⁶²

Halife, Mağrib bölgesinin yönetimini Zenate kabilesinden Billikin b. Zîrî es-Senhâcî'ye bırakarak ona çeşitli nasihatlerde bulunmuştur. Bütün hazırlığını bitirdikten sonra ailesini, malını ve ordusunu alarak Mısır'a doğru yola koyulmuştur.¹⁶³ Bu sırada Ebû Hazer, halkından ve topraklarından ayrılmanın hüznüyle yüreği yanarak Kuzey Afrika'dan uzaklaşırken şu şiiri söylemiştir:

“Allah'ın selamı size olsun.

Ben bir yolcuym.

Dönersem seferden sonrasını bilmiyorum.

Allah'ın selamı her an size olsun.

Bitmez, tükenmez olan Allah'ın selamı.

Gece vakti sizi anmakla her heyecanlandığımda.

Yıldızlar doğarken hüznü gark olmuş geceledim.

Her dem dostları görmek isterim.

Dost görüşünde nice faydalar vardır.

Ya Rab bizi selametle birleştir.

Sensin parçalanmışları birleyen.

Yok, olmaz dersin gurbetin uzunluğuna sabrımı artır.

Sensin dua edeni hakkıyla işiten.

Ey Cebl sahibi, duama icabet eyle.

Tazaruda bulunarak şevk içinde niyaz ettim.

Ah! Keşke ölümüm kendisine ulaştığında.

Nasıl davranacağımı görsem ceylanın.

¹⁶² Ebû Zekeriyâ el-Vercelânî, *Kitâbu Sîre 'l -e 'immeti ve aḥbârihim*, 231; Şemmahî, *Kitâbü's-Siyer*, 2: 39.

¹⁶³ Ed-Dercînî, *Tabakâtu 'l-Meşâyihî lil-Meğrib*, 1:138; Şemmahî, *Kitâbü's-Siyer*, 2: 39.

Kederli görüntüyle siyalara mı bürünecek malik için.

Yoksa kocaya karşı arzulu mu olacak.”¹⁶⁴

Fatımi Halifesi Ebû Temîm’in meclisinde bulunan arkadaşlarından sadece Ebû Hazer’i övmesi ve ona faziletlerini söylemesi, diğer ashabının Ebû Hazer’e karşı kıskançlık duygularını harekete geçirmiştir. Ashabı her fırsat bulduğunda İbâzî âlimi eleştirmiştir. Nitekim bir defa Ebû Temîm Mısır’da bineğine binmiş, yanında Ebû Hazer’de bulunuyordu. Yolculukları sırasında bir tarla ile karşılaştılar. Fatımi Halifesi ve etrafında olanlar tarlayı yarararak yollarına devam etmişler, ancak Ebû Hazer, tarlaya girmeyip ve onlardan ayrılmıştır. Önde gelen ashab, Ebû Hazer’in halifeye tabi olmadığı bu olayı fırsat bilip şikâyetle bulunmuşlardır. Bunun üzerine sinirlenen Halife Ebû Temîm el-Muiz: “Bizim yolumuzdan razı değil misin, ey Ebû Yağlâ?” diye sormuştur.

Ebû Yağlâ, Halife Ebû Temîm’in kendisine yönelttiği suçlamalara şu şekilde cevap verdi: Bilmez misiniz Allah’ın resulü şöyle buyurmuştur: “*Süreyya yıldızı battığında ekinleri sulayan, koruyan ve temizleyen haricinde kimse girmesin.*” Ben bunların hiç birisi değilim sen ise koruyansın demiştir. Bu cevap üzerine Halife Ebû Temîm, Ebû Yağlâ’nın zekâsına, ilmine, belağatına ve verdiği bu güzel cevaba hayran kalmıştır. Ashabına “Ben size daha önce Yağlâ ile hiçbir konuda baş edemeyeceğinizi söylemedim mi? Ondan özür dileyin ve bir daha onun hakkında bir şey söylemeyin,” diyerek onları azarlamıştır.¹⁶⁵

Mısır’ın âlim ve fakihleri, Ebû Temîm’in Kuzey Afrika topraklarından bir âlim getirdiğini duyduklarında onu sınamak istemişler, fakat onu tanımadan doğrudan muaraza etmektense daha dolaylı bir yol benimsediler. Ebû Hazer’i yemeğe davet etmek üzere bir yemek hazırlandı. Sofra kurulduğunda, az yemek yiyenlerin ellerini kaldıracağı, şayet Ebû Hazer, ihtiyacını tam karşılamadan ve doymadan sofradan kalkarsa onunla tanışmanın mümkün olacağı belirtilmiştir. Ancak, eğer Ebû Hazer, kendilerine aldırmandan ihtiyacını tam karşılayıp öylece sofradan kalkarsa, onunla tartışmanın mümkün olacağına dair karar kılmışlardır. Sofra hazırlandığında, Ebû Hazer, yemeğe başladı ve yemekten erken kalkanlara bakmaksızın rahat bir şekilde tüm

¹⁶⁴ Ebû Zekeriyâ el-Vercelânî, *Kitâbu Sîre l -e ’immeti ve aḥbârihim*, 229-230.

¹⁶⁵ Ebû Zekeriyâ el-Vercelânî, *Kitâbu Sîre l -e ’immeti ve aḥbârihim*, 231; Şemmahî, *Kitâbü’s-Siyer*, 2: 39-40.

ihtiyacını karşıladı ve ardından sofradan kalktı. Ebû Hazer'in bu rahatlığı ve özgüveni Mısırlı âlimlerin Ebû Hazer ile münakaşaya girmemelerine yol açmıştır.¹⁶⁶

Ebû Hazer, Mısır'da bulunduğu süre boyunca Mağrib'te arkadaşı Ebû'l-Kâsım ile birlikte kurdukları halka teşkilatındaki gibi İbâzî öğrenciler yetiştirmeyi çok arzulamıştı. Nitekim şöyle buyurmuşlardı: “Eğer davet ehlinde öğrenim gören yirmi öğrencim olsaydı onların yaşamları için gerekli olan ihtiyaçlarını, yemeklerini, elbiselerini, hatta kaldıkları yerin kiralarını bile karşılardım, öğrenciler istedikleri her çeşit ilmede nail olurlardı.”¹⁶⁷

Ebû Hazer şöyle buyurdu: “Benim derdim tasam ancak davet ehliyle ilgili meseleleri ruhsat prensibine uygun çözmektir. Şayet kim ki bu ayetle amel ederse, ben onun için cennete kefilim.”¹⁶⁸

“İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı taraflarına çevirmeniz (den ibaret) değildir. Asıl iyilik, Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitap ve peygamberlere iman edenlerin; mala olan sevgilerine rağmen, onu yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışa, (ihtiyacından dolayı) isteyene ve (özgürlükleri için) kölelere verenlerin; namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren, antlaşma yaptıklarında sözlerini yerine getirenlerin ve zorda, hastalıkta ve savaşın kızıştığı zamanlarda (direnip) sabredenlerin tutum ve davranışlarıdır. İşte bunlar, doğru olanlardır. İşte bunlar, Allah'a karşı gelmekten sakınanların ta kendileridir.”¹⁶⁹

Fatımi Halifesi Ebû Temim, İslam'ı yaşama konusunda Ebû Hazer'in son derece takva sahibi bir kimse olduğunu ve öğrendiği ilim ile muhakkak amel ettiğini ifade etmiştir. O, sabah namazından kuşluk vaktine kadar olan vaktini münzevi bir şekilde Kur'an okuyarak, tazarru ve niyaz ile ihya etmiştir. Öğrencisi

¹⁶⁶ Ebû Zekeriyâ el-Vercelânî, *Kitâbu Sîre'l-e'immeti ve aḥbârihim*, 231-232; Şemmahî, *Kitâbü's-Siyer*, 2: 40.

¹⁶⁷ Ebû Zekeriyâ el-Vercelânî, *Kitâbu Sîre'l-e'immeti ve aḥbârihim*, 232.

¹⁶⁸ Kur'ân-ı Kerîm Meâli, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), Bakara 2/177.

¹⁶⁹ Bakara 2/177.

ve aynı zamanda arkadaşı olan Ebû Nuh, Ebû Hazer'in insanların en takvalısı ve işittiği güzel şeylerle amel etmeye gayret gösteren bir kişi olarak anlatmıştır.¹⁷⁰

2.2. EBÛ HAZER'İN ESERİ ER- REDD ALÂ CEMÎ'L-MUHÂLİFÎN

İbâzîyye Mezhebi'nin ilk dönemlerinde yaşayan Ebû Hazer'in yazdığı ve günümüze ulaşan tek eseri “*er-Redd alâ Cemî'l-Muhâlifîn*” (diğer adıyla “*el-Havâric, el-Mürchie, el-Mu'tezile*”) adlı eserdir. Güvenilir İbâzî kaynaklarında bu esere çeşitli isim ve ünvanlar verilmiştir. Bazı kaynaklar, “*er-Redd alâ Cemî'l-Muhâlifîn*”¹⁷¹, bazıları “*Hazâ Kitâbun fihî er-Reddu alâ'l-Muhâlifîn*”, bazıları “*Kitâbun fihî er-Redd eş-Şeyh Ebî Hazer Yağlâ b. Zeltâf ala men zeame enne esmae'llâhe mahlûketun*”, bazıları ise “*Kitâbun fihî er-Reddu alâ Cemî'l-Muhâlifîn*” bazıları ise “*Kitâbu Ebî Hazer*” ünvanıyla bahsetmektedirler. Kitabın tahkikini yapan Amr Halife en-Nâmî, “*er-Red Alâ Cemî'l Muhâlifîn*” adını tercih etmiştir.

Önemli İbâzî Sîre yazarlarından olan Ebû'l-Kâsım el-Berrâdî, Ebû Hazer'in yazdığı bu kitap hakkında şöyle demiştir: “Ebû Hazer Yağlâ'nın Muhtasar Kalam kitabına vakıf oldum.”¹⁷² Başka bir bahiste ise şöyle demiştir: “Kalam ilminde yazılmış Ebû Hazer'in kitabını gördüm¹⁷³ ve müellifi 4. asır âlimlerindedir.”¹⁷⁴

Güvenilir İbâzî kaynaklarda ifade edildiği gibi, Ebû Hazer'in yazdığı eser muhtasar bir kalam kitabıdır. Hicri 4. asırda Kuzey Afrika Mağrib Bölgesi birçok itikadi fırkayı bir arada barındırıyordu. Okuduğumuz kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilere göre, Ebû Hazer'in Vehbi İbâzî olmayan diğer fırkalar ile ciddi ilmi tartışmalara girmiştir. Nitekim günümüze ulaşan bu eser, Mu'tezile, Mürchie, Hariciyye, Müşebbihe, Cebriyye ve İbâzîyye mezhebinin diğer kolları, başta Nükkariyye olmak üzere, Hafsiyye, Halefiyye ve Vasiliyye gibi fırkalara karşı yazılmış bir reddiyedir.

Kitabın müellifi, eserinde muhaliflere karşı mantıksal cümleler, delile dayanan tartışma yöntemini kullanarak muhaliflerin anlayabileceği açık ve anlaşılır bir dil tercih etmiştir. Yazar, “mâ yeruddu aleyhim” anlamında “mâ yedhulu aleyhim”, “fi nazarinâ”

¹⁷⁰ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemî'l-Muhâlifîn*, 6-7; Orhan Ateş, “İbâdî bilgin Ebî Hazer Yağlâ b. Zeltâf el-Vesyânî'nin Mu'tezile Reddiyesi”, *İslami İlimler Dergisi*, 10/1 (Eylül 2015): 136.

¹⁷¹ Ebû'r-Rebi 'el-Mezâtî, *Kitâbu 'l-Tuhafu 'l-Mahzûne*, 60.

¹⁷² Ebû Ammâr Abdu'l-Kâfî el-İbâdî, *Ârâu 'l-Havârici 'l-Kelâmiyye*, (Cezayir: mevfemu linneşr, 2013), 2: 289.

¹⁷³ el-Berrâdî, *el-Cevheru 'l-Münteka*, 237; Abdu'l-Kâfî, *Ârâu 'l-Havârici 'l-Kelâmiyye*, 2: 289.

¹⁷⁴ Abdu'l-Kâfî, *Ârâu 'l-Havârici 'l-Kelâmiyye*, 2: 289.

anlamında “fi vucûdinâ” gibi kendine özgü bazı ıstılahları kitabında kullanmıştır. Konuların anlatımında soru-cevap yöntemi kullanılarak tartışmacı bir anlatım benimsemiştir. Konunun daha iyi anlaşılması için soruları bazen yazarın kendisi, bazen bir öğrencisi,¹⁷⁵ bazen ise muhalif fırkaların toplum içinde dillendirdikleri sorular sorarak ele almıştır. Müellif, eserinde Allah’ın Esması, tevakkuf, velâyet-berâe, istitaât, irade, kulların fiilleri, imanın keyfiyeti ve cehaletin kapsamı gibi kelam ilminde sıkça tartışılan temel konularını ele almış; bu konular ile ilgili düşüncelerini öncelikle Kur’an ayetleriyle, kısmen de hadislerle temellendirmiştir. Yazar, Kur’an ve hadislerden deliller sunduktan sonra akli delillerle örnekler vererek konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamayı hedeflemiştir. Kimsenin reddedemeyeceği mantıksal argümanlar kullanarak Arap dilinin zenginliğinden istifade etmiştir.

İlk dönem İbâzî yazarlarından Ebû’r-Rebi’ Süleymân b. Yahlef el-Mezâtî (h. 471), “*Kitâbu’t-Tuhafu’l-Mahzûne*”¹⁷⁶ adlı eserinde, Ebû Ammâr Abdu’l-Kâfi (h. 570), *Kitâbu’l-Mûcez*’de ve Ebû Ya’kûb Yûsuf b. İbrâhîm el-Vercelânî (h. 570), *ed-Delîl ve’l-Burhân li-Ehli’l-Ukûl* adlı eserinde bahsi geçen eserden atıfta bulunmuşlardır.¹⁷⁷ Eserin önsözünü yazan Ahmed b. Hammû Kerûm, burada isimlerini zikrettiğimiz, ilk dönemlerde yaşayan İbâzî yazarların söz konusu esere çokça atıfta bulunmalarını, yola çıkarak tahkik edilen nüshanın sıhhati hakkında herhangi bir şüphenin söz konusu olmadığı sonucuna varmıştır.¹⁷⁸

Ebû Hazer Yağla’nın eseri beş ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Allah’ın Esması ve niteliği ele alınmış, müellif bu konuyu muhalif fırkalara açıklamak amacıyla sıkça soru kalıplarını kullanmıştır. İkinci bölümde tevakkuf, velâyet ve berâet meselelerine, üçüncü bölümde kulun fiillerine, dördüncü bölümde istitaât konusuna ve beşinci bölümde ise iman konusuna değinmiştir.

¹⁷⁵ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû’l-Muhâlifîn*, 1; Ateş, “İbâdî bilgin Ebû Hazer Yağla b. Zeltâf el-Vesyânî’nin Mu’tezile Reddiyesi”, 137.

¹⁷⁶ Ebû’r-Rebi’ el-Mezâtî, *Kitâbu’t-Tuhafu’l-Mahzûne*, 60.

¹⁷⁷ Bk: Ebû’r-Rebi’ el-Mezâtî, *Kitâbu’t-Tuhafu’l-Mahzûne*, 60,77,263,311.; Ebû Ammâr Abdu’l-Kâfi el-İbâdî, *Ârâu’l-Havârici’l-Kelâmiyye*,2:289; Ebû Ya’kûb Yûsuf b. İbrâhîm el-Vercelânî, *ed-Delîl ve’l-Burhân li-Ehli’l-Ukûl*, thk. Sâlim b. Hamed el-Hârisî, (Umman: Vizretü’t-Turâsi’l-Kavmî ve’s-Sekâfe, 1997), 1: 15.

¹⁷⁸ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû’l-Muhâlifîn*, 1; Ateş, “İbâdî Bilgin Ebû Hazer Yağla B. Ziltâf El-Vesyânî’nin Mu’tezile Reddiyesi”, 136.

Eserin önsözünü yazan Ahmed bin Hammû Kerûm, eserin başlangıçta yalnızca Mu'tezile'ye karşı bir reddiye olarak yazıldığını, daha sonra eklemeler yapılarak eserin daha kapsamlı bir hale geldiğini belirtmiştir. Ayrıca, eserin bazı bölümlerinin başında bismelenin bulunmasına dikkat çekerek, Ebû Hazer'in öğrencilerinin de esere katkı yapma ihtimalinin olduğunu ifade etmiştir.¹⁷⁹

2.3. EBÛ HAZER'İN HOCALARI

2.3.1. Sahnûn bin Eyyûb

Sahnûn bin Eyyûb, hicri 3. asrın başlarında yaşamış bir alimdir. Ölüm tarihi kaynaklarda belirtilmemiştir. Tarih ve tearcim kitaplarında, "Husnûn bin Eyyûb"¹⁸⁰ ismiyle de anıldığı kaydedilmiştir.

Sahnûn bin Eyyûb, yaşadığı asrın en önemli fakihî, ilimde hüccet sahibi bir âlimdi.¹⁸¹ İbâzî bilgin Şemmâhî, onu kelimde varılacak son nokta olarak nitelendirmiş ve bir cemaatin ancak bir kepçe kadar ilim elde edebileceği derinlikte bir ilme sahip olduğunu söylemiştir.¹⁸² Nakli ilimlerde rivayette bulunan Sahnûn bin Eyyûb, aynı zamanda dirayet ehlinden de sayılmaktadır. Derin meselelerde kendisinden çokça fetvalar alınmıştır.¹⁸³ Trablusgarp bölgesinde, kendisine ait olan, unutulmamış, korunmuş ve neşredilmiş eserlerinin olduğu aktarılmıştır.¹⁸⁴

İbâzî bilgin Dercînî, onun hakkında şöyle demiştir: "Ben Sahnûn bin Eyyûb'un biyografisini muhafaza edemedim ve onun küçük veya büyük herhangi bir meselesine de vakıf olamadım, ancak bu durum onun faziletinden bir şey eksiltmez. Onun biyografisine vakıf olmamam, onun erken dönem önde gelen âlimlerinden biri olmasını engelleyen bir durum da değildir. Bilakis o, tabakat kitaplarında ismi kayıt altına alınmış önemli sika imamlardandır. Bu kitaptaki faziletli kimselere vakıf olanlar, konu ile ilgili elde ettikleri bilgileri kitaba haşiye olarak yazmalarına izin veriyorum."¹⁸⁵

¹⁷⁹ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 1; Ateş, "İbâdî Bilgin Ebî Hazer Yağlâ b. Ziltâf El-Vesyânî'nin Mu'tezile Reddiyesi", 137-138.

¹⁸⁰ Ebû Zekeriyâ el-Vercelânî, *Kitâbu Sîre'l-e'immeti ve aḥbârihim*, Dercînî, *Tabakâtu'l-Meşâihî bi'l-Meğrib*, 1: 339.

¹⁸¹ Dercînî, *Tabakâtu'l-Meşâihî bi'l-Meğrib*, 1: 339; Şemmâhî, *Kitâbu's-Siyer li'l-Şemmâhî*, 1: 247.

¹⁸² Şemmâhî, *Kitâbu's-Siyer li'l-Şemmâhî*, 1: 247.

¹⁸³ Dercînî, *Tabakâtu'l-Meşâihî bi'l-Meğrib*, 1: 339.

¹⁸⁴ Dercînî, *Tabakâtu'l-Meşâihî bi'l-Meğrib*, 1: 339; Şemmâhî, *Kitâbu's-Siyer li'l-Şemmâhî*, 1: 247.

¹⁸⁵ Dercînî, *Tabakâtu'l-Meşâihî bi'l-Meğrib*, 1: 339.

Ebû Abbas ise onun hakkında: “O dönemin fakihi ve bulunduğu konumun dayanak noktasıydı. Sika ehliendir ve kendisinden felaket ve musibetlerle ilgili birçok fetva alındı. Onun Trablusgarp cihetinde muhafaza edilmiş birçok eseri vardır.” demiştir.¹⁸⁶

Sahnûn bin Eyyûb, Ebû'l-Kâsım ve Ebû Hazer gibi daha nice kimselerin yetişmesinde önderlik yapmıştır.¹⁸⁷

2.3.2. Ebû Rebi' Süleyman bin Zerkûn en-Nefûsî

Hicri 3. yüzyılın sonları ve 4. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Ebû Rebi' Nefûsa'nın Tabdiyot köyünde doğmuş ve ilk eğitimini burada İbnu'l Cem'a adındaki hocasından almıştır. Anlayışlı, akıllı ve hünerli bir genç olan Ebû Rebi', hocasının çeşitli sınavlarındaki başarıları sayesinde onun hayranlığını kazanmıştır. İbnu'l Cem'a aynı zamanda ticaretle uğraşmaktaydı. Sicilmase'ye yaptığı bir seyahatte İbnu'l Cem'a, talebesi Ebû Rebi' en-Nefûsî'yi de yanında götürmüş ve burada Ebû Rebi', Ebû Yezîd Mahled b. Keydâd el-Yefrenî en-Nükkârî'ye dersler vermiştir. Ebû Rebi' ilimde büyük bir noktaya ulaşmış ve hocası gibi İbâzîyye mezhebinin en büyük kolu olan Vehbiyye koluna mensup olmuştur. İbnu'l Cem'a, eceli yaklaştığında tüm kitaplarını öğrencisi Ebû Rebi'e miras bırakmıştır. Hocası vefat ettikten sonra Kastilyâ'ya (Tunus) gitmiş ve burada halkın çeşitli sorularını yanıtlayarak geniş bir bilgelik kazanmıştır. Sicilmase halkı, Ebû Rebi'in Kastilyâ'ya gitmesinden sonra kendi aralarında büyük bir problem yaşamış ve neredeyse birbiriyle savaşacak duruma gelmişlerdir. Belirledikleri iki elçiyi Kastilyâ'ya, Ebû Rebi'in yanına göndererek kendisinden fetva istemişlerdir. Kendilerine verilen hükümle sorunlarını çözmüş ve barış sağlamışlardır.¹⁸⁸

İbâzîyye mezhebinin Nükkârîye kolunun en önemli liderlerinden biri olan ve tarihte büyük ayaklanmalara imza atan Ebû Yezîd, bazı ihtiyaçlarını karşılamak üzere Ebû Rebi' ile halkın içine karışmıştır. Ancak, Vehbiyye koluna mensup halk tarafından iyi şekilde misafir edilmeyen bu iki arkadaş, Nükkârî topluluklar tarafından sıcak bir şekilde karşılanmış ve büyük hürmet görmüşlerdir. Ebû Yezîd, Nükkârîler arasında yer almak istemiş ve Ebû Rebi'yi de kendilerine katılması için davet etmiştir. Ancak Ebû Rebi', “Ben dünyayı talep etmiyorum, eğer talep etseydim ilmimle daha fazlasını elde

¹⁸⁶ Şemmâhî, *Kitâbu 's-Siyer li'l-Şemmâhî*, 1: 247.

¹⁸⁷ Şemmâhî, *Kitâbu 's-Siyer li'l-Şemmâhî*, 1: 247.

¹⁸⁸ Ebû Zekeriyâ el-Vercelânî, *Kitâbu Sîre'l-e'immeti ve aḥbârihim*, 193-198.

ederdim” diyerek Ebû Yezîd’den ayrılmıştır. Sonrasında, Kuzey Afrika topraklarında Nükkârîlere karşı ilmi mücadele vererek birçok kişinin Vehbiyye fırkasına katılmasını sağlamıştır. İbâzîyye mezhebinin diğer fırkalarını küfürle itham eden ve onların toplandığı yerlerde ilmi mücadeleye giren Ebû Rebi’, halkı etrafında toplamayı başarmıştır.¹⁸⁹ Ebû Rebi’ in Tabdiyot’ta yazdığı Divan günümüze ulaşmamış olup,¹⁹⁰ Ebû Hazer ve Ebû’l-Kâsım gibi önemli âlimler yetiştiren Ebû Rebi’ en-Nefûsî’nin ölüm tarihi ise kaynaklarda yer almamaktadır.

2.4. ÖĞRENCİSİ EBÛ NUH SAİD B. ZENGİL

Ebû Nuh Said b. Zengil, Ebû Hazer’in hem arkadaşı hem de en önemli öğrencisiydi. İbâzîler içinde saygınlık kazanan Ebû Nuh, Bâğâya ayaklanmasında aktif rol oynayarak isyan hareketinin ardından izini kaybettirmek için kaçtığı bölgede deve çobanlığı yapmıştır. Ebû Temîm el-Muiz, yakalatmak için gönderdiği elçisi Ebû Nuh’u görünce onun tanınmamak için tebdil-i kıyafet yaptığını anlamış ve ona: “Senin gibi bir deve çobanını daha önce hiç görmedim!” diyerek onu kelepçelemiş, üzerine eski elbiseler giydirip kuşak taktırarak Kayrevân’a getirmiştir. Fatımi halifesinin huzuruna çıkarılan Ebû Nuh daha sonra tutuklu bir şekilde Kayrevân sokaklarında dolaştırılarak ibret alınması için Kayrevân halkına gösterilmiştir. Öldürüleceğini düşünen Ebû Nuh, günün sonunda bütün takati kesilmiş bir halde zindana atılmıştır.¹⁹¹ Fatımi Devleti’nin halifesi Ebû Temîm el-Muiz’in huzuruna çıkarılmış, belağatı ve zekâsıyla onu etkilemiş ve sarayında yapılan ilmi tartışmalara müdahil edilmiştir. Daha sonra af edilerek zindandan çıkarılmış ve Fatımi halifesinin sarayında kalarak Beğaya ayaklanmasına katılan İbâzîlerin affedilmesi için halifeyi ikna etmiştir.¹⁹²

Fatımi Devleti Mısır’ı fethedince halife Ebû Temîm, Ebû Nuh’u da Mısır’a götürmek istedi. Mısır’a gitmek istemeyen Ebû Nuh, arpa ununun suyundan içti ve onun suyunu yüzüne sürerek sarardı; böylelikle hasta taklidi yaparak Ebû Temim’i oyaladı.¹⁹³ Mısır’a gitmemek için yaptığı plan başarılı olan Ebû Nuh, daha sonra Fatımilerden

¹⁸⁹ Ebû Zekerıyyâ el-Vercelânî, *Kitâbu Sîre’l -e’immeti ve aḥbârihim*, 217.

¹⁹⁰ Ebû Zekerıyyâ el-Vercelânî, *Kitâbu Sîre’l -e’immeti ve aḥbârihim*, 193.

¹⁹¹ Ebû Zekerıyyâ el-Vercelânî, *Kitâbu Sîre’l -e’immeti ve aḥbârihim*, 219.

¹⁹² Ebû Zekerıyyâ el-Vercelânî, *Kitâbu Sîre’l -e’immeti ve aḥbârihim*, 219-223. Şemmahî, *Kitâbü’s-Siyer*, 2: 38-40.

¹⁹³ Ebû Zekerıyyâ el-Vercelânî, *Kitâbu Sîre’l -e’immeti ve aḥbârihim*, 229.

kaçarak Vercelema'a gitti. Buradaki halk ve âlimler tarafından güzelce karşılandı.¹⁹⁴ Kelam ilminde kendisine atfedilen ve günümüze ulaşmayan bir eserin olduğu kaynaklarda anlatılmaktadır.

2.5. İLİM ARKADAŞI EBÛ'L-KÂSİM YEZÎD BİN MAHLED

Ebû'l-Kâsım Yezid bin Mahled el-Vesyanî, hicri 4. asırda yaşamış önemli İbâzî bir önderdir. Kuzey Afrika İbâzîlerinden olan Ebû'l-Kâsım, Kastilya'nın Hamme şehrinde doğdu. Ebû Rebi' Süleyman bin Zerkun ve Sahnûn bin Eyyûb'dan ilim öğrendi. Arkadaşı Ebû Hazer ile ilim yarışına girerek ilimlerde üst seviyeye ulaştılar. Ebû'l-Kâsım, Ğayâ adında çok takvalı bir kadınla evlendi. Ebû Hazer ile kurdukları Halka Teşkilatı'nda öğrencilere diledikleri ilimleri öğretir, çok varlıklı ve cömert olmasından dolayı öğrencilerini yedirir, ihtiyaçlarını karşılardı. Bu durum halk arasında şaşkınlık oluştururdu. Bazen insanlar Ebû'l-Kâsım'ın babasına “Senin oğlun mecnundur. Hem insanlara ilim öğretiyor hem de onları yediyor” diyerek onun cömertliğine ve fedakârlığına şaşırırlardı. İbâzî toplumunda büyük bir nüfuza sahip olan Ebû'l-Kâsım, Kayrevan'a gittiğinde bütün halk onun etrafında toplanır, bilmedikleri meseleleri ona sorarlardı. Farklı mezheplere mensup olanlar onu sevmezdi.¹⁹⁵

Fatımi halifesi Ebû Temîm el-Muiz-Lidînillâh Kayrevan'ı ele geçirmek üzere çok hiddetli bir şekilde sefere çıktı. Ebû'l-Kâsım, onu yolda karşılayarak Kayrevan halkına karşı yumuşamasını sağlamış ve halkı beyaz bayraklarla Fatimileri karşılama konusunda ikna etti. Böylece kan dökülmesini ve şehirde huzurun kaçmasını engelledi. Kayrevan'da otuz bin kişilik ordusu olan Ebû'l-Kâsım, Fatimilerin Şiilik inancına dayanan politikalarından rahatsızlık duymakla birlikte onları bu topraklardan süreceklere halk içinde dile getirirdi. İbâzîler içinde bu kadar çok nüfuza sahip olan Ebû'l-Kâsım'ın kendisine karşı ayaklanma başlatması endişesinden dolayı Fatımi halifesi Ebû Temîm el-Muiz-Lidînillâh, Hamme şehrinin valisine Ebû'l-Kâsım'ı öldürme emrini verdi. Vali, İbâzî âlimi öldürmek istemediği için çeşitli yollarla Ebû'l-Kâsım'ın şehirden gitmesini ima etse de Ebû'l-Kâsım şehri terk etmedi. Ebû Temîm'in şiddetli ikazından sonra vali, İbâzî âlimin askerler tarafından hicri 358 yılında

¹⁹⁴ Şemmahî, *Kitâbü's-Siyer*, 2: 14.

¹⁹⁵ Şemmahî, *Kitâbü's-Siyer*, 2: 33-35.

öldürülmesine göz yummak zorunda kaldı. Ebû'l-Kâsım'ın öldürülmesi İbâzîler içinde büyük hüzün ve öfke oluşturdu. Fatımilerin politikalarından bıkan halk, liderlerinin intikamını almak için arkadaşı Ebû Hazer'in etrafında toplanarak Bilad-ı Cerid'de daha önce anlattığımız isyan hareketini gerçekleştirdiler.¹⁹⁶

Fatımi halifesi Ebû Temîm: “Ebû Yezîd'e gelince, Araplar onun gibisini doğurmadılar.” diyerek onu övmüştür.¹⁹⁷

¹⁹⁶ Ebû Zekeriyâ el-Vercelânî, *Kitâbu Sîre'l -e'immeti ve aḥbârihim*, 205-214

¹⁹⁷ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 3.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EBÛ HAZER YAĞLÂ BİN ZİLTAF EL-VESYANÎ'NİN KELAMİ GÖRÜŞLERİ

3.1. TEVHİD

Tevhid, Arapça “وحد” kökünden *tef'il* vezninden gelen bir mastardır. Sözlükte bir nesneyi birlemek,¹⁹⁸ bir olduğuna inanmak,¹⁹⁹ bir şeyi diğerinden ayırarak onu tek kılmak, bir şeyin bir olduğuna hükmetmek²⁰⁰ bir şeyin tek ve biricik olmasını sağlayan şey²⁰¹ anlamlarına gelmektedir. Terim anlamı ise: Zat-ı ilahinin bir olduğuna, benzerinin ve ortağının olmadığına iman etmektir.²⁰² Ortak koşmaksızın yalnızca Allah'a iman etmeyi ifade eden tevhid, İbâzîyye Mezhebinde ma'rifetullah anlamında da kullanılmaktadır²⁰³. Tevhid-i zat, tevhid-i sıfat ve tevhid-i efa'l olmak üzere üç kısma ayrılır.²⁰⁴ Allah'ı birlemek İslam'ın üssül esasını oluşturan iman umdesidir ve İslam'ın diğer dinlere karşı en önemli farkıdır.²⁰⁵

Ebû Hazer, tevhidi “Allah'tan başka ilah olmadığı gibi O'nun şerikin de olmadığına; Hz. Muhammed'in O'nun kulu ve elçisi olduğuna aynı zamanda getirdiği şeylerin de hak olduğuna inanmaktır”²⁰⁶ şeklinde tanımlar ve tevhidi her insanın muhakkak bilmesi gereken bir ilim olarak ifade eder. Dinde bilgisizliğin sorumluluk sahibi kimseden bazı mükellefiyetleri kaldırdığını ve bazı konularda ise kişide sorumluluğu kaldırmadığını belirtir. Dinde cehaletin, sorumluluk sahibinden sorumluluğu bir an dahi kaldırmadığı ve bilinmemesi asla caiz olmayan şeyin Allah'ın

¹⁹⁸Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânüsü'l-Basît Fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, 1. Baskı (İstanbul: TYKB Yayınları, 2013), “vhd”, 2/1627. Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhid* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2005), 46: Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: M.E.B. Yayınları,2004), “Tevhid” 3/482.

¹⁹⁹ Âsım Efendi, *Kâmûsü'l-Muhît Tercümesi*, 1. Baskı (İstanbul: TYKB Yayınları, 2013), “vhd”, 2/1627.

²⁰⁰ Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf Cürçânî, *Tarifât Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, ter. Arif Erkan (İstanbul: Bahar Yay., 1997), “tevhid” 67: Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr (Beirut: Dâru's-Sadır, 1968.), “vhd”, 3/446.

²⁰¹ Ebû'l-Hasen Kadî Abdulcebbâr, *Şerhu Usulu Hamse Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: TYEKB yayımları, 2013), 1: 208.

²⁰² Âsım Efendi, “tevhid”. 2/1627: İbn Manzûr, “tevhid”, 3/450.

²⁰³ İbrahim b. Bekir Behhâz, *Mu'cemu'l-Mustalehâtî'l-İbâdiyye* (Umman: Mecmu'atu mine'l-Bâhisîn, 1432/2011), “et-Tevhîd”, 2: 1053-1054.

²⁰⁴ Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Ķâmûsü'l-Muhît*, thk. Muhammed Naim (b.y.: Fenniyyetü Munekkehatu Mufehreseh, ts.) “Tevhid”, 324.

²⁰⁵ Pakalın, “Tevhid”, 3/482.

²⁰⁶ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlîfîn*,36-37;

tevhidi olduğunu söyler. Çünkü şirkin bilgisizliği, tevhidin bilgisizliğidir ve tevhidi bilmeyen mükellef ise müşrik olur.²⁰⁷

Ebû Hazer, İslam ümmetinin Allah'ın ezeli olduğu, Allah'ın her şeyin yaratıcısı olup mahlûk olmadığı, hiçbir varlığın, yaratıcısı olan Allah'a benzemediği, Allah'ın Rahman ve Rahim isimlerinin bulunduğu ve bu isimlerin Allah'ın zatından ayrı varlıklar olarak düşünülmeyeceği konusunda ittifak ettiklerini belirtmektedir.²⁰⁸

3.1.1. Allah'ın Sıfatlarının Keyfiyeti Meselesi

Ebû Hazer, Allah'ın sıfatlarının ayrı varlıklar olarak görülemeyeceğini veya zâid manalar olamayacağını belirterek bu görüşteki kelamcıları eleştirmiştir. Zatında, sıfatlarında, esmasında ve fiillerinde Allah'ın benzerinin olmadığını,²⁰⁹ esması ve sıfatlarıyla Allah'ın zatını kast ettiğini belirtmiştir. Nitekim “Allah'ın isimleri ve sıfatları O'nun zatının dışında başka bir şey değildir” diyerek Allah'ın sıfatlarının zatı ile mündemiç olduğunu ifade etmiştir.²¹⁰ Onun, Allah'ın zatı ile âlim, zatı ile kadir, zatı ile semi' olduğunu savunduğu anlaşılmaktadır.

Ebû Hazer, ilahi sıfatların mahlûk olmadığına dair düşüncesini hangi kelimelerle karşı yazdığını açıkça belirtmemiş İlahi sıfatların mahlûk olduğunu iddia edenlere genel ifadeler ile cevap vermiştir.²¹¹ O'nun yaşadığı dönemde İbâziyye'nin Nükkariyye kolu Allah'ın sıfatlarının yaratılmış olduğu iddiasında bulunmuşlardır.²¹² Dolayısıyla bu konuda düşüncelerini Nükkarilere karşı da yazmış olabilir. Nükkarilerin kelam alanında temsilcisi kabul edilen²¹³ Abdullah b. Yezîd el-Fezzarî'ye göre sıfatlar, niteleyen kimselere ait olup insanların Allah'ı anlamak ve anlatmak için kullandıkları nitelemelerdir. Allah'ı niteleyen bir niteleyicinin olamaması durumunda herhangi bir sıfat da var olamayacaktır. Dolayısıyla isimler ve sıfatlar yaratılmış şeylerdir. Bununla birlikte o, Allah'ın ezelde, niteleyicileri yaratmadan önce de kendisine nispet edilen sıfatların hakikati üzere bulunduğunu savunur. İnsanları yarattıktan sonra Allah'ı ve

²⁰⁷ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*,36;

²⁰⁸ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*,25; Önemli, *Erken Dönem İbâzî Kaynaklarda İbâziyye'nin Dini ve Siyasî Görüşleri*, 116.

²⁰⁹ Bk. Şûrâ 42/11.

²¹⁰ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 14-16.

²¹¹ Bkz. Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*,13-26.

²¹² Alî Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyyetu Beyne'l-Firaki'l-İslamiyye*, thk. Muhammed Ahmed Cehlân, 3. Baskı (Cezayir/Gardaya: Cemi'yyetu't-Turas, 1423/2003), 30.

²¹³ Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbâziyye*, 203.

O'na nasıl ibadet edeceklerini bilsinler diye onlar için harfleri yaratmış ve harflerin birleşmesiyle sıfatlar meydana gelmiştir. Fezârî sıfatları ilâhî zatın hakikatini gösteren semboller olarak değerlendirmekte ve Allah'ın zatından ayrı gerçeklikler olarak sıfatların varlıklarını reddetmektedir.²¹⁴

Fezârî'ye göre zâtî sıfatlar, Allah'ın zatının aynısı değildir. Çünkü Allah'ın sıfatları zatı kabul edildiğinde sıfatların aynılığı sorunu ortaya çıkacaktır. Şöyle ki, "Allah'ın kudreti O'nun kendisidir" ya da "Allah'ın görmesi, O'nun kendisidir" denilirse bu durumda kudret, görmenin aynısı olur. Bu düşünce doğru değildir. Ayrıca Sıfatları zatın aynısı kabul etmek çelişkiye sebep olup farklı olan sıfatların Allah'ın aynısı kabul edilmesiyle, O'nun birçok sıfatın toplamı olacağı anlamı çıkacaktır. Bu durumda bir olan, birçok şey haline gelir. Oysa Allah birdir, eşi ve benzeri yoktur.²¹⁵

Ebû Hazer'e göre Allah'ın zati ve fiili sıfatları mahlûk olamaz. Allah'ın sıfatları, zatı ile içkin olduğu için sıfatlardan bahsedildiğinde aslında Allah'ın nefsi/zatı kastedilir. İlahi sıfatların mahlûk kabul edilmesi durumunda, Allah'ın zatının da mahlûk olacağı yargısı ortaya çıkar. Bu durum ise ezeli olan Allah için muhaldir.

Ebû Hazer, Allah'ın isim ve sıfatlarının mahlûk olduğunu savunan kelamcılarının iddialarını Kur'an, Sünnet ve akli kıyas yöntemiyle çürütmeye çalışmış, bu konuda akla gelebilecek birçok soruyu cevaplamıştır. "Allah'ın mahlûk olarak kabul ettiğiniz isim ve sıfatları hangileridir? er-Rahman, er-Rahim, el-Hâlık ve bunlara benzeyen isimleri midir?" şeklinde muhaliflerine sorular yöneltmiş ve bunlara cevaplar vermiştir. Allah'ın Kur'an'da zatı için "*O Rahman ve Rahimdir*"²¹⁶ buyurduğunu ifade ederek Allah'ın ezelde var iken mahlûkatın olmadığını, ezeli olan Allah'ın Rahman olduğunu; dolayısıyla ezelde Allah'ın Rahman olmadığını söylemenin Allah'ın açık ayetini inkâr etmek olduğunu söylemiştir. Ona göre Allah, "*O, Rahman ve Rahimdir*" ayetinde ya kendi zatından bizlere haber vermekte ya da zatının dışından haber vermektedir. Kendi zatından haber ediyor denilirse Allah'ın ezelde de Rahman ve Rahim olduğu anlamının çıkacağını ve sahih olan anlamın da bu anlam olduğunu söylemiştir. Zikredilen ayette Allah, zatının dışından bahsediyor denildiği takdirde Allah'ın Rahman, Semi' ve Âlim

²¹⁴ Taşkın, "Erken Dönem Bir İbâzî Teorisyeni: Abdullah b. Yezid el-Fezârî'nin (II. -III. yüzyıl) Kitâbü't-Tevhîd'i ve Kelâmî Perspektifi", 3975.

²¹⁵ Taşkın, "Erken Dönem Bir İbâzî Teorisyeni: Abdullah b. Yezid el-Fezârî'nin (II. -III. yüzyıl) Kitâbü't-Tevhîd'i ve Kelâmî Perspektifi", 3973.

²¹⁶ Haşr, 59/22.

olmadığı anlamı çıkacağını ve bunun da Allah'ı inkâr etme anlamını doğuracağını belirtmiştir. Allah varken mahlûkatın olmadığını, Allah'ın zatını tanımaları için insanlar, cinler ve melekler gibi çeşit çeşit varlıkları sonradan yarattığını, yarattığı bu türlere kendi içerisinde birbirleriyle muhatap olduklarında anlaşabilecekleri lisanlar verdiğini belirtmiştir. Dolayısıyla Allah'ın yarattığı bu lisanlar aracılığıyla “*Ben Semi' ve Alîm olan Allah'im*”²¹⁷ diyerek kendi zatından bizlere haber verdiğini, zatını bizlere tanıttığını ve kullarına ibadeti emrettiğini söylemiştir.²¹⁸

Ebû Hazer, başka bir ayette ise “*Allah'a ibadet edin!*”²¹⁹ denilerek kullara ibadet ve itaatin emredildiğini vurgular. Allah'ın Ma'bûd (kendisine ibadet edilen ilah) olmaması durumunda ise dinen mükellef olanlara, Allah'ın zatı dışında “Başka bir şeye ibadet edin!” diye emirde bulunmuş olacağını öne sürer. Çünkü muarızları Allah'ın diğer isim ve sıfatları gibi lafzatullahı da mahlûk kabul ederler. Hal böyle olunca lafzatullah yaratılmış kabul edildiği için Allah'ın zatına değil de mahlûk olan bir şeye ibadet edilmesi emredilmiş olur. Ebû Hazer, Allah'ın zatına ibadeti emretmesinin “zati ile ma'bud” (ma'bud-u bizzat) olduğuna delalet ettiğini ancak bu şekilde mükellefin ibadetinin sahih olacağını ifade eder. Bu bağlamda değerlendirildiğinde Ebû Hazer'in lafız ve haberden ziyade manayı öncelediği görülür. Yani Allah lafzının medlülü Allah'ın zatıdır. Çünkü Allah'ın zatı varken lafızlar ve haber yoktu; Allah lafzının, delalet ettiği manayı ifade edecek herhangi bir isim veya sıfat ihdas edilmemiştir. Başka bir ifadeyle Allah lafzının manasını tam anlamıyla karşılayacak başka bir isim ya da sıfat yoktur. Allah, zatını tanıtmak için haber ve anlam içeren lafızları daha sonra yarattı. Sınıflar halinde yarattığı her millete onların lisanları ile zatını tanıttı. Günümüze kadar çok dil değişti ama kendi nefsinden bahseden (Allah) hiç değişmedi. Dil ve kelimeler ne kadar değişirse değişsin Allah'ın zatı değişmez. Arapça, Acemce ya da başka bir dilde Allah'a yemin eden kişi aslında Allah'ın zatına yemin etmiş olur, O'nun zatının dışında başka bir şeye yemin etmiş olmaz. Yemin ifadeleri her ne kadar farklı yazılmış, farklı sesler ile ifade edilmişse de yeminde işaret edilen kutsal öge Allah'ın zatıdır. Nitekim Kur'an da zikredilen bu anlamlar üzerine nazil oldu.²²⁰

²¹⁷ Bk. Bakara, 2/181, 227; Enfal, 8/17; Hucurât, 49/1.

²¹⁸ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 13-14

²¹⁹ Bk. A'raf, 7/65; Mu'minûn, 23/23, 32.

²²⁰ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 14-15.

Ebû Hazer, Allah'ın Sıfatlarını kabul etmeyen bir kesimin de Mekkeli müşrikler olduğunu vurgular. Mekkeli müşrikler Hz. Muhammed'e (sav) Zât-ı Zü'l-Celâl hakkında soru sorduklarında; "Allah, Rahmandır." buyurdu. Bu cevap üzerine müşrikler: "Biz Allah'ı tanırız ama Rahman'a gelince biz Rahman'ı tanımayız" dediler. Bunun üzerine Allah: "*De ki: (Rabbinizi) ister Allah diye çağırın ister Rahman diye çağırın, nihayet en güzel isimler O'nundur.*"²²¹ buyurarak müşriklerin tutum ve düşüncelerini reddetti.²²²

Ebû Hazer'e göre Allah'ın er-Rahman, er-Rahim gibi diğer isimlerine mahlûk demek, bu isimlerin Allah'ın dışında ayrı birer zat olarak varlıklarını kabul edilmesini neticelendirir. Bu ise ya teaddüd-i kudema ya da teğayyür denilen bir durumu ortaya çıkarır.²²³ er-Rahman Allah'ın esmasından bir ismi olup bu ismin mahlûk olduğunu iddia edenler sayısal anlamda iki ayrı varlıktan bahsetmiş olurlar. Tevhid ilkesinde tezatlık barındıran böyle bir söylem ise Allah'ı inkâr ile eşdeğer bir düşünce niteliği taşır.²²⁴

Allah'ın isimlerinin mahlûk olmadığına dair Ebû Hazer'in getirdiği başka bir nakli delili ise İhlas Suresidir. "*De ki O, Allah'tır, bir tektir.*" *Allah Samed'dir. (Her şey O'na muhtaçtır; O, hiçbir şeye muhtaç değildir.)*"²²⁵ Ona göre insanlar arasında bilinen ve meşhur olan bir dil kullanımı vardır: Zikredilen ayette cümlenin sonu olan yüklemi (haber), cümlenin başı olan öznesine (mübteda) irca olunur. Bu durumda "Samed olan Allah'tır" manası ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar ayette lafız açık geçmese de mana gizli bir şekilde ilk cümlede vardır.²²⁶ Haliyle Allah Samed olduğunu söylemişken ve Allah'ın zatı da ezeli iken Allah'ın isminin mahlûk olduğunu söylemek ya da bu ismini inkâr etmek Allah'ın açık bir ayetini inkâr etmek demektir. Hakeza başka bir ayeti kerime de şöyle buyurmuştur:

"O, kendisinden başka hiçbir ilâh bulunmayan Allah'tır. O, mülkün gerçek sahibi, kutsal (her türlü eksiklikten uzak), barış ve esenliğin kaynağı, güvenlik veren, gözetip koruyan, mutlak güç sahibi, düzeltip ıslah eden ve

²²¹ İsrâ, 17/110

²²² Bk. İmâduddîn Ebî'l-Fidâi İsmail İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kurâni'l-Azîm*, (Kahire: Dâru't-Tevkifiyyeti li't-Turâs, 2009), 5: 78.

²²³ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlifîn*, 15.

²²⁴ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlifîn*, 15.

²²⁵ İhlas, 112/1, 2.

²²⁶ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlifîn*, 15.

*dilediğini yaptıran ve büyüklükte eşsiz olan Allah'tır. Allah, onların ortak koştuklarından uzaktır. O, yaratan, yoktan var eden, şekil veren Allah'tır. Güzel isimler O'nundur. Göklerdeki ve yerdeki her şey O'nu tesbih eder. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”*²²⁷

Bahsedilen mübteda-haber ilişkisi bu ayette de geçerlidir. Dolayısıyla Allah'ın, zatını tanıttığı şekilde insanlar Allah'ı tanınmalıdır.²²⁸

Ebû Hazer, Allah'ın zati sıfatları ve zati isimleri gibi fiili sıfatların da gayrı mahlûk olduğunu ileri sürer. Çünkü isim ve sıfatların hepsi bir zata irca olunur. İlah olan zat ise tektir ve tek olan zat ezeli olduğu için onun sıfatları mahlûk olamaz. Allah'ın sıfatlarını inkâr eden Cehmiyye,²²⁹ fiili sıfatlarla beraber bazı zati sıfatların da mahlûk olduğunu söyleyen Mutezile'yi²³⁰ ve hakeza sadece Allah'ın fiili sıfatları mahlûktur diyen ekolleri kendi düşüncelerinde tutarsız olmakla itham etmektedir. Bu konuda “Onlar Allah'ın esmasının mahlûk olduğu iddiasını Kur'an'a dayandırıyorlar. Oysa Kur'an'da bildirilen haberler, isimlerden bahsetmektedir, isimlere gelince onlar da Allah'ın zatına dönmektedirler.” diyerek sıfatların Allah'ın zatına izafe edilmelerinden dolayı hiçbir sıfatın mahlûk olmayacağını savunur.²³¹

Allah'ın zati ve fiili sıfatları arasında mahlûk-gayrı mahlûk ayrımı yapan Mu'tezile²³² ve Eş'ariye²³³ gibi ekollerin bu konudaki düşünceleri Ebû Hazer tarafından eleştirilmiştir. Ona göre fiili sıfatları taksim edenler, Allah'ın kendi nefsi ile ilgili açıklamadığı bir düşünceyi beyan ettiler. Oysa kullarını şüphede bırakmamak üzere onlara karşı en şefkatli ve en merhametli olan Allah'tır. Bilakis kullar beyanı ve hidayeti ondan idrak edip kurtuluşa erdiler. Allah kitabında şöyle buyurdu: “**إِنَّ رَبَّكَ هُوَ الْخَلَّاقُ** (Şüphesiz, Rabbin hakkıyla yaratanın (ve her şeyi) bilen ta kendisidir.)”²³⁴ bu

²²⁷ Haşr, 59/23, 24.

²²⁸ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlifîn*, 15.

²²⁹ Bkz. Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, 87; Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark Beyne'l-Firak)*, 189.

²³⁰ Mu'tezile'ye göre kelam ve irade sıfatı zati sıfat olmayıp fiili sıfattır. Bu iki sıfat, Allah'ın fiillerindedir.

²³¹ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlifîn*, 18.

²³² Kadı Abdulcebbar, *Şerhu Usulu Hamse*, 316; Hikmet Yağlı Mavil, “Kelami Bir Problem Olarak Fiili Sıfatlar”, *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (Bahar 2015): 180.

²³³ Yağlı Mavil, “Kelami Bir Problem Olarak Fiili Sıfatlar”, 181.

²³⁴ Hicr, 15/86.

ayette Allah, **الْخَلَّاقُ**(el-Hellâk) ve **الْعَلِيمُ**(el-Alîm) sıfatları arasında bir ayırım yapmadı. Oysaki onların düşüncesine göre **الْعَلِيمُ** zati sıfattır, **الْخَلَّاقُ** ise fiili sıfattır.²³⁵

Ebû Hazer, Haşr suresi 23. ayetinde “**الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ**”²³⁶ Allah’ın (el-Azîz ve el-Cebbâr) iki sıfat arasında fiili ve zati ayırımı yapmadığını, zikredilen örnekler gibi Kur’an da daha birçok benzer örnekler olduğunu belirtir. O, farklılığın lafızlar arasında olduğunu, lafızların ise Allah’ın nefsinden (zatından) haber verdiğinden, dolayısıyla verilen haberden ise sadece Allah’ın zatının anlaşılmakta olduğunu söyler. Örneğin **الْعَلِيمُ** (el-Alîm) sıfatı ile Allah kendi nefsinden bahsetmektedir. **الْخَلَّاقُ** (el-Hellâk) sıfatı ile hem kendi nefsinden ve fiilinden hem de yaratılan varlıklardan bahsetmektedir.²³⁷

“**لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى** (Allah için güzel isimler vardır)”²³⁸ buyuruluyor. Ayette Allah’ın isimleri zatının dışında zikrediliyor. Haliyle Allah’ın sıfatları mahlûk/yaratılmış olmaz mı? şeklindeki soruya Ebû Hazer, Arapçada “له” (onun vardır) cer edatının iki farklı anlamda kullanıldığını söyleyerek cevap verir. Birinci anlam, bir şeyin mülkiyetini ve o şeyin başkasına izafesini sağlamaktır. Arapçada bu kullanım yaygındır. Falan adamın devesi vardır, falan adamın malı vardır vb. bahsedilen örneklerdeki malın ve devenin izafesi “له” cer edatı ile yapılmıştır. Oysa deve ve mal adamın bir parçası olmayıp adamdan ayrı varlıkları olan şeylerdir. İkinci anlam ise başka bir varlığın izafesi olmayıp kişinin bizatihi nefsinden haber etmesidir. Misal: falan kimsenin cismi vardır, yüzü vardır, başı vardır vb. Bu örneklerde zikredilen cisim, yüz ve baş, kişinin bizatihi nefsidir, nefesine izafe edilen şeyler değildir.²³⁹

“**لَهُ عَيْبُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ** (Göklerin ve yerin ğaybını bilmek O’na aittir.)”²⁴⁰ Ebû Hazer, ayetin manasının “Göklerin ve yerlerin bilgisi O’ndadır.” şeklinde olduğunu ayette geçen **لَهُ** cer edatının ğaybın bilgisini Allah’a izafe etmek için kullanıldığını (bir şeyin başkasına izafesi) ifade eder.

²³⁵ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü’l-Muhâlifîn*, 19.

²³⁶ Haşr, 59/23.

²³⁷ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü’l-Muhâlifîn*, 18-19.

²³⁸ Bk: Haşr 59/24; İsrâ 17/110.

²³⁹ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü’l-Muhâlifîn*, 25.

²⁴⁰ Kehf 18/26.

“لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يُحْيِي وَيُمِيتُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ” (Göklerin ve yerlerin hükümranlığı yalnızca O'nundur. Diriltir, öldürür. O, her şeye hakkıyla gücü yetendir.)²⁴¹ Ebû Hazer'e göre el-Melik, Allah'ın zati sıfatlarından ve Allah ezelden beri maliktir. Ona göre “Allah'ın ilmi, kudreti, izzeti vardır”; söyleminden kasıt Allah âlimdir, kâdirdir, azîzdir.²⁴² Kısaca ifade etmek gerekirse Allah zatı ile Kâdir, zatı ile Âlim, zatı ile Azîz'dir. Bu sıfatları Allah'ın zatının dışında ayrı kabul etmek çok sayıda ezeli varlıkları gerektirir. Böyle bir durum ise muhaldir.

3.1.2. Allah'ın İsimlerinin Hadis Olması Meselesi

Ebû Hazer'e göre, harfler bir şeyin tanınması ve bilinmesi amacıyla vardır. Gündelik yaşamda var olan her şeyin tanınması, yalnızca harflerin bir araya gelerek oluşturdukları sözcüklerle mümkündür. Mümin, kâfir, aslan, ekmek gibi her bir sözcük, harflerin bir araya gelerek oluşturdukları terkip ile insan zihninde anlam kazanır. Aynı şekilde, Allah'ın isim ve sıfatları da harflerin belli bir düzende bir araya gelmesiyle oluşur ve böylelikle mana ortaya çıkar. Mananın ortaya çıkabilmesi için harflerin belli bir düzen içerisinde kullanılması zorunludur. Bir kimse konuşmak istediğinde, bu harfleri belirli bir düzende kullanarak anlam oluşturur; harfler bir araya gelmeden ise herhangi bir anlam bilinemez. Bu bağlamda, “Bismillah” yazısını yazan kişi, bu yazıyı oluşturduğunda, “Bismillah” (yazısının) faili olur.²⁴³

Ebû Hazer'e göre, harfler ne için kullanılırsa o şeye delalet eder. Haşa, Allah'ın isimlerini insanların koyması mümkün değildir; zira harfler Allah'ın isimlerini oluşturamaz ve Allah, bu tür sınırlamalardan münezzehtir. Ancak, bir varlığı niteleyen kimsenin, nitelenen varlığı o varlıkta bulunan sıfatlarla nitelemek için isim ve sıfatlar kullanması gerektiği kabul edilmelidir. Niteleyici, bu şekilde konuşmasını tamamlayarak cümledeki yargısını ortaya koyar. Burada önemli olan husus, niteleyicinin sadece nitelenen varlıkta (mevsuf) zaten var olan bir sıfatı nitelemesidir. Nitelenende mevcut olmayan ve niteleyici tarafından oluşturulmuş ya da yaratılmış bir sıfat söz konusu değildir. Nitelenen varlıkta mevcut olan bir sıfat, niteleyici ister nitelendirsin ister nitelendirmesin o sıfat nitelenende (mevsufta) zaten bulunmaktadır. Aynı şekilde, nitelenende bulunmayan bir sıfatı da niteleyici ortaya çıkarmaz. Niteleyici

²⁴¹ Hadid 57/2.

²⁴² Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*,26.

²⁴³ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*,22.

konuşması aracılığıyla sıfatı bilmeyen bir kişiye o sıfatı bildirir. Niteleyicinin konuşması veya verdiği bilgi ile mevsufun sıfatı haber verilmiş olur ve muhatap, bilgisi olmayan bir konuda bilgilenmiş olur. Böylelikle nitelenen varlığın sıfatı, muhatap tarafından öğrenilmiş olur.²⁴⁴

Ebû Hazer, Allah'ın kendilerine Kur'an'ı indirdiği kavim olan Kureyş'in, Kur'an'ı duyduklarında manasını anladıklarını belirtir. Çünkü Kur'an, Arapların dili ile nazil olmuştu. Allah, yüce kitabında “تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ” (*Rabbinin adı yücedir.*)²⁴⁵ buyurmuştur. Burada ayette ifade edilen “Rabbinin adı” ifadesi, Rabbinin zatına işaret etmektedir. Benzer şekilde başka bir ayette Allah, “سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى” (*Yüce Rabbinin adını tesbih et.*)²⁴⁶ buyurmuştur. Bu ayet “Rabbinin adını tesbih et!” manasındadır. Her iki ayette de kullanılan “اسْمٌ” (isim) kelimesi, müsemma yerine kullanılmaktadır. Bu kullanım, Arapların şiirlerinde, hutbelerinde ve hitabetlerinde yaygın bir ifadedir. Aynı şekilde dualarında da bu kullanım sıklıkla görülür: “*Ey Allah'ım! Her şeye galip gelen izzetin ve her şeyi kuşatan ilmin hakkı için senden istiyorum*” ya da “*Allah'a ilmi ile dua edin*” gibi dualarda geçen ilim kelimesinden maksat, ilmi olan değil, âlim olan Allah'ın zatıdır. Duadaki bu ifadeler ilim ve âlimden ziyade doğrudan Allah'ın zatını kastetmektedir. Dolayısıyla, burada geçen "isim" kelimesinden maksat müsemmadır; yani o sıfatı taşıyan Allah'ın zatıdır. Sonuç olarak, kast edilen, Allah'ın âlim sıfatı ile nitelenen zatıdır. Hakeza, Allah'ın diğer sıfatları, izzet ve kudret gibi sıfatlar da bu anlamda ele alınır.²⁴⁷

Ebû Hazer, Arapların sıkça kullandığı bir dua kalıbında “*Allah'ım, bizim hakkımızdaki bilginle bizi bağışla*” şeklinde ifade ettiklerini belirtir. Ona göre, bu duanın anlamı, Allah'ın bilinen ilmiyle günahları bağışlaması değil, âlim olan Allah'ın bizzat günahları bağışlamasıdır. Bu durumda, Araplar dilin zenginliğini kullanarak nitelenen varlığı (mevsuf) anmadan sıfatını zikretmekte ve benzer şekilde faili belirtmeden mefulü dile getirmektedirler. Ancak muhatap olan kişi, bu dilsel inceliği fark ederek kast edilen asıl manayı doğru bir şekilde anlamaktadır.²⁴⁸

²⁴⁴ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 22-23.

²⁴⁵ Rahman 55/78.

²⁴⁶ A'lâ 87/1.

²⁴⁷ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 23.

²⁴⁸ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 24.

3.1.3. Ma'dumun Allah'ın Halık Sifatının Kapsamına Girip Girmemesi Meselesi

Ebû Hazer, Allah'ın henüz yaratmadığı varlıkların da yaratıcısı olduğunu ifade eder. Zira Allah'ın sıfatları O'nun zatı ile kaimdir. Dolayısıyla Allah, ezelde var olan zatı itibarıyla Hâlık'tır. Ona göre, varlıkların sonradan ihdas edilmesi, Allah'ın ezeli olarak yaratıcı olma sıfatına sahip olmasına engel teşkil etmez. Nitekim Allah, henüz gerçekleştirmediği bir fiil için zatını fail, henüz yaratmadığı bir şey için de zatını Halık/yaratıcı olarak nitelendirmektedir. Ebû Hazer, Allah'ın henüz yaratmadığı varlıkların da yaratıcısı olduğu görüşüne, şu ayetleri delil olarak sunmuştur:

“ **ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ لَّا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَاتَىٰ تُوَفَّقُونَ** ” (İşte her şeyin yaratıcısı olan Rabbiniz Allah! O'ndan başka hiçbir ilah yoktur. Durum bu iken nasıl oluyor da (haktan) döndürülüyorsunuz.)²⁴⁹ ve “ **فَعَالَ لِمَا يُرِيدُ** ” (O, dilediğini yapandır.)²⁵⁰

Ebû Hazer, Yüce Allah'ın henüz gerçekleştirmediği bir şey için kendisini "fail" olarak nitelendirdiğini, aynı şekilde henüz yaratmadığı şeyler için de zatını "yaratıcı" olarak vasıflandırdığını ifade etmiştir.²⁵¹ Ona göre, “ **فَعَالَ لِمَا يُرِيدُ** ” (O, dilediğini yapandır.)²⁵² ayetinde, irade sıfatının Allah'ın zati bir sıfatı olduğu konusunda Ehli Da've/İbâziyye'nin ittifak ettiği belirtilmektedir ve bu anlam onlar için caizdir. Allah, var olan şeylerin var olma vakti gelmeden önce de irade sıfatına sahiptir. Allah'ın iradesinin tehir etmiş olması, O'nun irade sıfatıyla nitelenmesine engel bir durum değildir.²⁵³ İnsanların gündelik yaşamlarında kullandıkları dilde bu anlamın caiz olduğu ifade edilmektedir. Arapça dil bilgisi kaideleri de zikredilen kullanımlara yabancı değildir. Ayrıca Allah'ın nebisi için “ **إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ** ” (Şüphesiz sen ölüsün, onlarda ölüdür)²⁵⁴ buyurduğu örneği, bu dilsel kullanımın geçerliliğini desteklemektedir. Hz. Peygamber (s.a.v.) ve diğerleri hayatta olup ölü değillerdi. Ona göre bu ayet, “sende öleceksin onlarda ölecekler” şeklinde anlaşılması gerektir.²⁵⁵ Bu tür ifadeler gündelik dilde sıkça rastlanan bir kullanılmaktadır. Örneğin, bir yerden çıkmak isteyen bir

²⁴⁹ Mü'min 40/62.

²⁵⁰ Bürûc 85/16.

²⁵¹ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 19.

²⁵² Bürûc 85/16.

²⁵³ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 19-20.

²⁵⁴ Zümer 39/30.

²⁵⁵ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 20.

kimseye “haricun” (çıkan) denir. Ya da hacca gitmeyi dileyen kimseye “hacı” tabiri kullanır. Oysa kişi henüz hac ibadetini yerine getirmemiştir.²⁵⁶

Ebû Hazer, “Allah ezelde Halık ve Razık’tı” ifadesiyle Da’vet Ehlinin, mahlûk varlıklar yokken bile gelecekte Allah’ın varlıkları yaratacağı ve mahlukata rızık vereceğini kastettiklerini belirtir.²⁵⁷ Ancak, Allah’ın ezelde halık veya razık olması düşüncesi, beraberinde mahlûk (yaratılan) ve merzuk (rızık verilen) varlıkların da ezelde mevcut olması gerektiği anlamını taşır. Bu durum, bu ifadenin tartışmalı bir konu olmasına yol açmıştır.

Ebû Hazer, Mu‘tezile’nin ve Eş‘arilerin Allah’ın ezelde halık ve razık olduğu düşüncesini eleştirmektedir. Mu‘tezile ve Eş‘ariyye kelamcıları ilahi fiillerin kaynağı olarak kudret sıfatını kabul ederler. Onlara göre, Allah kudret sıfatının hadis taalluku ile mahlûkatı yaratır ve ilahi fiillerini bu vasıta ile gerçekleştirir.²⁵⁸ Zira, fiili sıfatlar Allah’ın zatı ile kaim olmayıp hadistir; canlıları yaratmak, hayat vermek, hayatlarına son vermek, rızık vermek gibi fiiller Allah’ın kudret sıfatının mahlûkata taalluku ile meydana gelir.²⁵⁹

Ebû Hazer, "Allah, kudret sıfatının hadis taalluku ile mahlûkatı yaratır" anlayışına karşı çıkmaktadır. Bu görüş, Allah’ın ezelde yaratıcı (Halık) olduğu ifadesinin, mahlûkatın da ezeli olduğu sonucunu doğurduğunu öne sürmektedir. Ancak, Ebû Hazer’e göre, mahlûkatın ezeli olması mümkün değildir. Çünkü mahlûkat, daha mevcut değilken Allah Halık ve Razık olarak nitelendiriliyordu. O, bu görüşünü, Allah’ın kitabına dayandırmaktadır “*Dilediğini mutlaka yapandır*”²⁶⁰ ayetinden de anlaşılacağı üzere, Allah, henüz yaratmadığı her şey için kendi zatını fail olarak zikreder. Bu durumda, Allah henüz yaratmadığı şeylerin yaratıcısıdır. Ahiretin ve olması gereken her şeyin gerçekleşmesi ise sonradan meydana gelir.²⁶¹

Ebû Hazer’e göre, Allah’ın isim ve sıfatlarının lafızları mahlûktur. Zaten İslam ümmetinde bu konuda herhangi bir ihtilaf da bulunmamaktadır, zira bu lafızlar ezelde

²⁵⁶ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû ʿl-Muhâlifîn*,20,43-44.

²⁵⁷ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû ʿl-Muhâlifîn*,43.

²⁵⁸ Kâdî Abdulcebbâr, *Şerhu Usulu Hamse*, 1: 244; İlyas Çelebi, “Sıfat”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2009), 37: 105.

²⁵⁹ Yağlı Mavil, “Kelami Bir Problem Olarak Fiili Sıfatlar”, 180.

²⁶⁰ Bûrûc 85/16.

²⁶¹ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû ʿl-Muhâlifîn*,43.

var olmayıp sonradan varlık sahasına çıkmıştır. Mahlûk olmayan şey ise lafzın işaret ettiği manadır. Allah, kendi zatından, anlaşılır bir şekilde Arap dili aracılığıyla -ki bu da Kur'an'dır- bir kavme bilgi vermektedir. O kavim bildirilen manayı öğrenir. Dolayısıyla, nazil olan ayetin lafzına bakarak, lafzın içinde gizli olan ve Allah'ın kast ettiği manayı da öğrenmiş olurlar. Harflerden müteşekkil yaratılmış bu lafızlarla Allah, zatını methetmektedir. “*Şüphesiz ki ben Allah'ım*”²⁶², “*Ben Âlim'im (hakkıyla bilen)*”²⁶³, “*Ben Semi' (hakkıyla işiten)*”²⁶⁴ ayetlerde ifade edilen lafızlar yalnızca birini methetmektedir. Bu lafızlar farklı olsa da işaret ettikleri mana bir ve tektir. Yani O tek olan (Vâhid); Semi''dir, Basîr'dir, Âlim'dir. Lafızlar ne kadar çoğalursa çoğalsın mana birdir ve lafızlar kaldırıldığında aynı mana yine kalır. Allahtan bahseden kişi, Allah'a Basîr veya Semî' demese veya bu lafızları ondandan soyutlasa bile, Allah, mana itibari ile yine Semi' ve Basîr'dir.²⁶⁵

Ebû Hazer, Allah'ın güzel isimlerinin (Esma-i Hüsna) varlığını kabul ederken, dişilik-erillik ve tekillik-çoğulluk gibi dil bilgisel özelliklerin Allah'ın zatıyla değil, sadece lafızlarla ilgili olduğunu vurgular. Dişilik, erillik, tekillik ve çoğulluk kavramları lafızlar için geçerli olup, Allah'ın zatında bir farklılık anlamına gelmez. Dolayısıyla, bu isimlerin çeşitli lafızlarla ifade edilmesi, Allah'ın zatının birliği ve teklik özelliğini etkilemez. Ebû Hazer'e göre, Allah için sayı, farklılık, müzekkerlik ve müenneslik gibi kavramlar caiz değildir. Bu kavramlar yalnızca lafızlar için geçerlidir. Bahsedilen lafızlar aracılığıyla, değişikliği kabul etmeyen bir medlül kastedilmektedir. Bu lafızların medlülü, bir ve tek olan Allah'ın zatıdır. Allah'ın zatı için müenneslik ve teaddüd (çokluk) caiz değildir. Arap dil bilgisinde, bir şey bazen birçok şekilde övülüp anlatılabilir. Övme niteliğinde mübalağa yapıldığında, çeşitli nitelikler kullanılır; ancak kısa ve öz bir övgüde tek bir kelimeyle övgü ifade edilir. Allah, yüce kitabını bahsedilen manalar üzerine indirmiştir. Kur'an'da, bazen te'kid yapmak için tekrarlar yapılırken, bazen de icaz için kısa kesilir. Araplar, bir kişiyi mübalağayla övdüklerinde, örneğin *شَجَاعٌ* ve *بَطَالٌ*, “*نَجْدٌ رَجُلٌ نَجْدٌ وَبَطَالٌ وَ شَجَاعٌ*” (Bu adam çok cesurdur.)” diyerek

²⁶² Taha, 20/14.

²⁶³ Bk. Bakara 2/181, 227; Enfal 8/17; Yusuf 12/6, 83.

²⁶⁴ Bk. Bakara 2/181, 227; Enfal 8/17.

²⁶⁵ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 17.

Dolayısıyla, bir sıfatı farklı lafızlarla ifade etmiş olsalar da, kastettikleri mana bir ve tektir. Bu üç sıfat kullanılarak kişinin büyük bir cesaret gösterdiği vurgulanmaktadır.²⁶⁶

Kısaca ifade etmek gerekirse, dişilik-erillik ve tekillik-çoğulluk kavramları lafızlarla ilgili olup, Allah'ın zatıyla doğrudan bir ilişkisi yoktur. " **لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ** (Güzel isimler O'nundur.)" Ayetinin anlamını âlimler "Allah için yüce sıfatlar vardır." şeklinde tefsir etmişlerdir. Bu yüce sıfatlar, Allah'ın zati sıfatlarındandır ve Allah ezelden beri bu sıfatlarla muttasıftır. Bu sıfatlar, Allah'ın kudretini gösteren niteliklerdir.²⁶⁷

3.1.4. Naslarda Geçmeyen Sıfatlar ile Allah'ın İsimlendirilmesi Meselesi

Ebû Hazer'e göre, Allah'ın isimlerinin Arapça veya Farsça olduğunu kabul etmek, bu isimlerin mahlûk olduğunu kabul etmek anlamına gelir.²⁶⁸ Zira, bütün dillerin sonradan meydana geldiği bilinmektedir. Dolayısıyla, muhdes dillerdeki kelimeler, isimler ve sıfatlar da sonradan ihdas edilmiş olup mahlûktur.

Ebû Hazer'e göre, Allah'ın isim ve sıfatlarının lafızları Arapça, İbranice, Acemce gibi çeşitli dillerde zikredilmiştir. Her ne kadar bu isimler farklı dillerde ifade edilse de, zikredilen mezkûr (zikredilen) tek bir anlam taşır; bu da Allah'ın zatıdır. Burada önemli olan husus lafızlar değil, lafızların medlulüdür. Arapça'daki mezkûr ile farklı bir dildeki mezkûr aynıdır. Allah değişik dillerle zikredilse de, bu isimlerin ve sıfatların manası birdir ve bu da Allah'ın yüce zatıdır. Dolayısıyla, Farsça Allah'ı ikrar eden kişi aslında Allah'ın zatını ikrar eder; Arapçayla Allah'ı ikrar eden de benzer şekilde Allah'ın zatını ikrar eder ve O'nu tanır. Lafızlar farklı olsa da, bu lafızların manası ve medlulü aynıdır. Lafızlarda geçen isim ve sıfatlar harflerin bir araya gelmesiyle oluşur. Harfler ayrıldığında maksat anlaşılmamış olur; ancak bu harfler uygun bir şekilde birleştiğinde mana anlaşılır. Dolayısıyla, harflerin düzenli bir şekilde birleşmesiyle ortaya çıkan lafız, ister Arapça olsun ister başka bir dilde, mana ve medlul itibarıyla aynıdır.²⁶⁹

²⁶⁶ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 17-18.

²⁶⁷ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 20-21.

²⁶⁸ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 20.

²⁶⁹ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 21.

3.1.5. Her Şeye Kâdir Olanın, Kudreti Dâhilindeki Her Şeyi Bilmesi Meselesi

Ebû Hazer'e göre, Allah'ın kudret sıfatı, Allah'ın diğer bütün sıfatlarıyla ilişkilidir ve aynı zamanda onları luğavi açıdan tazammum eder. Bu, Allah'ın bazı sıfatlarının diğer bazı sıfatlarını içinde topladığı anlamına gelmez. Kelamcılar, kudret sıfatının Allah'a isnadı caiz olmayan sıfatları nefyettiğini ifade etmektedir. Ebû Hazer, Allah'ın âlim olduğunu belirtmekle, aslında Allah'ın zatından cehaleti nefyettiğini savunur. Çünkü cehalet, acizliği ifade eder ve acizlik ise ancak kudret sıfatı ile nefyedilir. Ona göre, Allah'ın semi' sıfatı sağırlıktan, basîr sıfatı ise körlükten Allah'ın zatını nefyeder. Allah'a isnadı caiz olmayan sıfatlar, acizliği ifade eden sıfatlardır ve Allah'tan acizliği nefyeden sıfat ise kudret sıfatıdır. Allah'ın isim ve sıfatlarının çokluğu, kesreti gerektirmez. Tek olan Allah için teaddüd ve cüzlerden oluşma muhaldir.²⁷⁰

Ebû Hazer, Allah'ın ilim sıfatını zikrettiğinde, asıl olarak Allah'ın âlim oluşunu kastettiğini belirtmektedir. Benzer şekilde, kudret sıfatı zikredildiğinde de, Allah'ın kadir oluşunu ifade etmektedir. Bu yaklaşım, Allah'ın diğer subuti sıfatları için de geçerlidir.²⁷¹ Ebû Hazer, bu anlayışı, teaddüd (çokluk) endişesi nedeniyle benimsemektedir ve bu düşüncesi, Mu'tezile'nin²⁷² görüşleriyle benzerlik göstermektedir.²⁷³

Ebû Hazer'e göre, Allah'ın her şeye güç yetirmesi, O'nun gücünün her şeyi bilmesi anlamına gelmez. Allah'ın kudret sıfatı, olmuş ve olmamış her şeyi kapsar. Ancak, Allah'ın güç yetirdiği şeyleri aynı zamanda bilip bilmediği konusunda bilgi sahibi olamayız. Örneğin, Allah bir kimseye yeryüzü dolusu altın vermeye kadirdir, ancak bu altınla kişiyi rızıklandırıp rızıklandırmayacağını Allah bilir mi? Bu sorunun

²⁷⁰ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlifîn*, 40-41.

²⁷¹ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlifîn*, 26.

²⁷² Mutezile'ye göre Allah'ın sıfatları zatından ayrı varlıklar veya zaid manalar olmayıp zatında mündemiçtir. Allah zatı ile kâdir, zatı ile hayy ve zatı ile âlimdir. Zatından ayrı kudret, hayat ve ilim sıfatı diye ezeli manalar yoktur. Allah'ın zatından ayrı sıfatların kabul edilmesi durumunda sıfatların hadis ya da kadim olması gerekir. Allah'ın sıfatlarının hadis olması imkânsız olduğu için bu durumda sıfatlar kadim olacaktır. Allah'ın zatından ayrı kadimlerin varlığını kabul etmek, çok sayıda kadimin varlığını gerektireceği için muhaldir. Allah'ın zatından başka kadim varlık yoktur. (Bkz. Kâdî Abdulcebbâr, *Şerhu Usulu Hamse*, 1: 295; Ahmed b. Yahyâ İbnu'l-Murtadâ, *Kitâbu Tabakâti'l-Mu'tezile*, nşr. Susanna Diwald Wilzer (Beyrut: y.y., 1380/1961), 7; Ebu'l-Huseyn el-Hayyât, *el-İntisâr Mu'tezile Müdafası*, Çev. Yüksel Macit (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 134; Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, 165.).

²⁷³ Bkz. Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlifîn*, 26.

cevabı olarak, Allah'ın bizi rızıklandırmayı veya rızıklandırmamayı bildiği hususunu biz bilemeyiz.²⁷⁴

Meseleye baktığımızda, Allah'ın sıfatları arasında bir farklılık ve sınırlandırma anlamı ilk aşamada aklımıza gelebilir; ancak Ebû Hazer'in kast ettiği ve anlatmak istediği şey farklıdır. Ebû Hazer'in burada kast ettiği şey sıfat ve mevsuf değildir; yani ne Allah'ın zatını ne de O'nun ilim sıfatını kast etmiştir. Onun kast ettiği ve ihtilaf dâhilinde olan şey, güç yetirilen ve bilinen nesnedir. Bazen "yekdiru" (güç yetiriyor) lafzının delalet ettiği şeye "ye'lemu" (biliyor) lafzı delalet etmeyebilir. Nitekim Allah için her şeye güç yetiriyor demek caiz iken; kendi şahsına veya nefesine güç yetiriyor demek caiz değildir. Ancak her şeyi biliyor diyen birine "Allah kendi şahsını da biliyor" demek caizdir. İbâzî alimin bahsettiği iki örnekte; nefesine güç yetirmek caiz değilken, nefisini bilmek caizdir. İrade sıfatında da durum böyledir. Allah'ın dilediği her şey olur, dilemediği hiçbir şey de olmaz. Ancak bu örneği kudret sıfatı için söylemek ise ona göre doğru değildir. Kısaca ifade etmek gerekirse, ihtilaf sıfatlarla değil; güç yetirilen nesnede ve bilinen muraddadır. Verilmesi caiz olan mana dışında bir lafza mana vermek caiz değildir.

Bu konu çerçevesinde Ömer Nasuhi Bilmen, "Açıklamalı İlmî Kelam Dersleri" adlı eserinde Allah'ın yüce sıfatları arasından kudret, irade, ilim, semî', basar, tekvin sıfatlarının kendilerine ait özel taallukleri olduğunu söylemektedir.²⁷⁵

Ömer Nasuhi Bilmen'e göre Allah'ın kudret ve irade sıfatları yalnızca mümkün olan şeylerle ilişkilidir ve aklen imkânsız olan, örneğin Allah'ın ortağının olması veya iki zıddın bir arada bulunması gibi durumlara taalluk etmez.²⁷⁶

3.1.6. Allah'a Cisim veya Şey Demek

Allah'a cisim atfetmenin caiz olmadığı görüşünü benimseyen Ebû Hazer, Müşebbihe ve Mücessime fırkalarını eleştirmiş ve bu grupların iddialarını sorgulayarak temel dayanaklarını çürütmeyi amaçlamıştır. İbâzî âlim, Müşebbihe'nin Allah'ın cisim olduğunu ve cisimsiz hiçbir şeyin bulunmadığını savunduğunu belirtmiştir. Bu gruplar, yalnızca akıl yoluyla tespit edilen bir varlığın ibadet edilebileceğini ve mef'ulu (nesneyi)

²⁷⁴ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 39.

²⁷⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Açıklamalı İlmî Kelam Dersleri*, 2. Baskı (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2015), 166.

²⁷⁶ Bilmen, *Açıklamalı İlmî Kelam Dersleri*, 166-167.

inşa eden bir hayat sahibi failin ancak cisim olabileceğini ileri sürerek, bu iddialarıyla Allah'ın cisim olduğu sonucuna ulaştıklarını ifade etmiştir.²⁷⁷

Ebû Hazer, Cehm bin Safvan'ın Müşebbihe fırkasına karşı Allah'tan teşbihi reddetmek için “Allah'a ‘şey’ denilmez” iddiasında bulunduğunu belirtmiştir. Müşebbihe, Allah'a cisim izafe ederken, Cehm bin Safvan Allah'ın cisim olmadığını ifade etmiştir.²⁷⁸

Yüce Allah'ı mahlûkata veya mahlûkatı Allah'a benzetenlere müşebbihe denir.²⁷⁹ Müstakil bir ekol hüviyeti taşımayan Müşebbihe, itikadi konuların tamamına dair özgün fikirleri bulunmayan bir mezhep görünümündedir.²⁸⁰ Teşbih inancını benimseyenler, Allah'ın zâtı ve sıfatları hakkında ileri sürülen görüşler etrafında çeşitli fırkalara mensup şahsiyetlerden oluşur.²⁸¹ Abdu'l-Kahir el-Bağdadî, müşebbiheyi iki ana gruba ayırmıştır: Allah'ın zatını O'nun dışındakilere benzetenler ve Allah'ın sıfatlarını, O'nun dışındaki varlıkların sıfatlarına benzetenler.²⁸² Bu iki sınıf, kendi içinde farklı kollara ayrılmaktadır. Allah'ın zatını mahlûkata benzetenler, Şia'nın gulat fırkalarıdır; bunlar arasında en meşhurları Hişâmiyye fırkalarıdır. Müşebbihe denildiğinde ilk akla gelen bu fırkalar.²⁸³ Ayrıca, Sebeiyye, Muğîriyye, Beyaniyye, Kerramiyye, Yunusiyye gibi fırkalar da müşebbihe olarak kabul edilmektedir.²⁸⁴

Genel olarak Müşebbihe fırkaları, Allah'ın insan şeklinde sınırlı bir varlık olduğunu ve O'nun bedeni, başı, yüzü, gözü, eli ve ayakları olduğunu iddia ederler. Bu fırkalar, Allah'ın hareket ettiğini, takva sahibi kimselerle kucaklaştığını, aşağıya indiğini veya yukarı çıktığını savunurlar.²⁸⁵ Hatta, Haşviyye fırkasının mensupları, Allah'ın et ve kemikten müteşekkil cismani bir varlık olduğunu ileri sürmüşlerdir. Hişâmiyye fırkalarının liderleri Hişâm b. Hakem ve Hişâm b. Sâlim el-Cevâlikî ise,

²⁷⁷ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 84-85.

²⁷⁸ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 84.

²⁷⁹ Cürcânî, “müşebbihe”, 213; Abdullah Arca, *Fahredden Razî'nin Düşüncesinde Allah'ın Sıfatları*, 1. Baskı (Ankara: Fecr Yayınları, 2020), 94.

²⁸⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “Müşebbihe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Yayınları, 2006), 32: 157.

²⁸¹ Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, 105; Yavuz, “Müşebbihe”, 32: 157.

²⁸² Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark Beyne'l-Firak)*, 202.

²⁸³ Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, 105.

²⁸⁴ Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark Beyne'l-Firak)*, 203-204.

²⁸⁵ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 76-80; Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark Beyne'l-Firak)*, 203-204.

Allah'ın insan şeklinde, sınırı, sonu, uzunluğu, eni ve derinliği olan bir cisim olduğunu, ancak et, kan ve kemikten müteşekkil olmadığını; ayrıca Allah'ın parlayan bir nur olduğunu söylemişlerdir.²⁸⁶ Yûnusiyye, Kerrâmiyye ve Sâlimiyye mensupları ise, Allah'ın bir yönde ve mekânda bulunan bir varlık olduğunu, yedinci kat göğün üstündeki tahtında oturduğunu, meleklerin arşını taşıdığını ve Allah'ın zatının arşla sınırlı olduğunu, dolayısıyla Allah'ın zatının mahlûkatla temasta bulunabileceğini ileri sürmüşlerdir.²⁸⁷

Yaratılmışların niteliklerini Allah'ın sıfatlarına benzetenler, ilahi sıfatları, özellikle fiili sıfatları, mahlûkatın fiil ve sıfatlarına benzetmişlerdir. Bu görüşe göre, Allah'ın iradesi insanların iradesi gibi sonradan yaratılmıştır ve Allah'ın kelamı, kullara ait harfler ve seslerle aynı nitelikte kabul edilmiştir. Bu tür görüşlerden dolayı Basra Mu'tezilesi ve Kerramiyye fırkaları Müşebbihe'den sayılmıştır. Ayrıca, ilahi sıfatların tamamının hâdis olduğunu savunan Zûrâriyye²⁸⁸ ve ilahi ilmin hâdis olduğunu ileri süren Şeytâniyye gibi Şii fırkaları da Müşebbihe'den sayılmıştır.²⁸⁹

İlahi sıfatları konusunda ta'til görüşünü savunan Cehm bin Safvan, Allah'a "şey" denilmesini reddetmiştir.²⁹⁰ Ona göre, Allah'ın yarattığı varlıkların nitelendirildiği sıfatlarla O'nu nitelendirmek caiz değildir,²⁹¹ zira bu sıfatlarla nitelendirilme, mahlûkata benzemeyi gerektirir.²⁹² Cehm, Allah'ın kudret, ilim, hayat, görme, işitme sıfatlarından nefyedilmesi gerektiğini belirtir.²⁹³ Bu tür sıfatlandırmalar, teşbihe yol açabileceği gibi, araz olan sıfatların Allah'ın zatına nisbet edilmesi, O'nun hadis varlıklara mahal teşkil etmesine neden olabilir. Bu yüzden, Allah'ın kendini vafettiği ya da resulünün haber verdiği sıfatlarla tavsif edilmesini kâfirlik olarak değerlendirmiştir.²⁹⁴ Cehm, yalnızca

²⁸⁶ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 76-80; Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark Beyne'l-Firak)*, 203-204; Ebu'l-Muzaffer Tâhir b. Muhammed el-İsferâyîni, *et-Tabsîr fi'd-Dîn ve't-Temyîzi'l-Firkati'n-Nâciye 'ani'l-Firâki'l-Hâlikîn*, thk. Kemal Yûsuf el-Hût (Beyrut: 'Alemlü'l-Kutub, 1403/1983), 121; Fahreddîn er-Râzî, *İtikâdâtü Fırakü'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, nşr., Ali Sâmî enNeşşâr, (Kahire: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1402/1982), 65.

²⁸⁷ Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark Beyne'l-Firak)*, 204.

²⁸⁸ Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark Beyne'l-Firak)*, 205-206; el-İsferâyîni, *et-Tabsîr fi'd-Dîn ve't-Temyîzi'l-Firkati'n-Nâciye 'ani'l-Firâki'l-Hâlikîn*, 121.

²⁸⁹ el-İsferâyîni, *et-Tabsîr fi'd-Dîn ve't-Temyîzi'l-Firkati'n-Nâciye 'ani'l-Firâki'l-Hâlikîn*, 121.

²⁹⁰ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 406.

²⁹¹ er-Râzî, *İtikâdâtü Fırakü'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, 68; Şerafettin Gölcük, "Cehmiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Yayınları, 1993), 7: 234

²⁹² Gölcük, "Cehmiyye", 7: 234.

²⁹³ Eş'arî, *el-İbane*, 71.

²⁹⁴ Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 87; Arca, *Fahreddin Razî'ye Göre Allah'ın Sıfatları*, 81.

kâdir, yaratma sıfatları olan fâil, hâlık, mucîd, muhyî ve mumît sıfatlarının Allah'ın zatı için düşünülebileceğini,²⁹⁵ çünkü bu sıfatların yalnızca O'na özgü olduğunu ve yaratıklarda bulunmadığını ifade etmiştir.²⁹⁶

Ebû Hazer'e göre, Müşebbihe'nin iddia ettiği ve akıllarında tasavvur ettikleri hayat sahibi cisim, eğer dış dünyada da var kabul edilirse mekâna ve gıdaya ihtiyaç duyacaktır. Mekâna ve besine ihtiyaç duyan bir varlık ya hareket halinde ya da sükûn halindedir. Hareket ve sükûn eylemleri ise muhakkak hadestir. Cisim de muhakkak ya hareket halinde ya da sükûn halindedir. Herhangi bir şeyin muhdes (sonradan yaratılmış) niteliklerini aşmayan bir şey, yine hadestir. Cisimler, cüzlerden oluşur ve altı yönü vardır: ön, arka, sağ, sol, alt ve üst. Müşebbihe'nin iddia ettiği şekilde bir ilah, bu altı yönün herhangi birinden münezzehe olmazdı. Gözle görülen her hayat sahibi cisim, bu altı yönden ibarettir. Eğer ilahlarını bu şekilde kabul ederlerse, ilahlarını acizlik ve ihtiyaç ile vasıflandırmış olurlar. Çünkü bir yerde durmaya ihtiyaç duyan bir varlık, onu ayakta tutan gıdaya da ihtiyaç duyar. Cisim, ihtiyaç duyduğu ve hades olan hareket ve sükûn halinde bulunur. Eğer "Allah cisimdir" derken cismin ihtiyaç duyduğu altı cihetin dışında tanımlanırsa, akıl dışı bir tanım ortaya çıkar. Çünkü mahlûk olan bir şeyi, diri (hay) olup da cisim olmayan bir şey olarak tasdik edemeyiz. Biz Allah'ı yalnızca O'ndan gelen sadık haberlerle ve şüpheye yer bırakmayan delillerle O'nu tasdik ederiz. Allah'ın varlığını kabul eden kişiye, Allah'ın kendi sözleriyle cevap verilir: Allah kendisini hay, kayyum, dilediğini yapan fail olarak tanımlamıştır; kendisini cisim olarak nitelendirmemiştir. Bu nedenle Rabbimizi, kendisinin belirttiği gibi hay ve fail olarak kabul etmeliyiz.²⁹⁷

Ebû Hazer, yukarıda belirtilen görüşlerine göre, Allah'a atfedilen sıfat ve isimlerin yalnızca nakil yoluyla bilinebileceğini ifade etmiştir. Ayrıca, yüce Allah'ın noksan sıfatlardan münezzehe olduğunu ve O'nun kendisini tanıttığı isim ve sıfatların dışında kalan vasıflarla nitelendirilmemesi gerektiğini vurgulamıştır.

Ebû Hazer'e göre, akli kıyas yöntemiyle Allah'ın varlığı ispatlanabilir. O'nun sanatı, O'nun varlığına delil teşkil eder; çünkü her sanat bir sanatçı tarafından meydana

²⁹⁵ el-İsferâyînî, *et-Tabsîr fi 'd-Dîn ve Temyîzi 'l Fırkati 'n-Nâciye 'ani 'l-Firaki 'lHâlikîn*, 108; Büşra Nur Sınıksaran, *Cemh b. Safvân ve Mu 'tezile Kelamına Etkisi* (Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2023), 55.

²⁹⁶ Arca, *Fahreddin Razî'ye Göre Allah'ın Sıfatları*, 81.

²⁹⁷ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü 'l-Muhâlifîn*, 85-86.

gelir. Mevcut olan sanat (kâinat ve içindeki her şey) bir oluşumdan türemiştir. Bu mevcut sanat eseri aslında sanatçının eseridir. Sanat eserinin oluşumu, ona göre ancak şu üç durumda gerçekleşir:

- Bu sanat eseri kendi nefsi (zâtı) tarafından oluşturuldu.
- Bu sanat eseri sanatçısız bir şekilde oluştu.
- Bir sanatçı bu sanat eserini oluşturdu.

Birinci ihtimal olarak "sanat eserinin kendi nefsi (zâtı) tarafından oluşturulması" düşüncesine gelince, Ebû Hazer'e göre bu görüş geçerli değildir. Ona göre, bir şeyin kendi zâtını kendisi tarafından var etmesi mümkün değildir. Zira varlık, başlangıçta yoktu ve yokluktan sonra var oldu. Yok olan bir şeyin, mevcut bir varlığı meydana getirmesi aklen mümkün değildir. Ayrıca, bir şey kendi zâtını kendisi yaparsa, bunu en mükemmel ve en üstün şekilde yapar. Ancak var olan şeylerin bu konuda aciz oldukları sabittir. Dolayısıyla, sanat eserinin kendi nefsi (zâtı) tarafından var edilmediği ispatlanmış olur.²⁹⁸

Ebû Hazer, ikinci ihtimal olan "sanatçısız sanat" görüşünü de yukarıda zikredilen örneklerle çürütür. Ona göre, sanat eseri bir sanatçıya işaret eder. Dolayısıyla her sanat eseri, onun bir sanatçısı olduğunu gösterir. Bu iki ihtimalin elenmesiyle, sanat eserinin (kâinatın) bir sanatçı tarafından yaratıldığı sonucuna varılmış olur.²⁹⁹

Kâinatın bir sâni tarafından var edildiği ispatlandıktan sonra, sanat ve sanî (yaratıcı) arasında ki duruma gelince: Ebû Hazer'e göre, sanî(yaratıcı), sanatına ya tamamen benzer, ya kısmen benzer ya da var ettiği sanat eserine hiç benzemez. Eğer sâni var ettiği sanat eserine tamamen benzerse, bu durumda sanatta var olan sonradan var olma, acizlik, değişim hali gibi nitelikler sanatçısını da ilzam etmiş olur. Sâni'in, var ettiği sanat eserine kısmen benzeme ihtimaline gelince: Eğer sanî, sanat eserine kısmen benzerse sanat eserindeki hades (sonradan var olma) nitelikler sâni'de de kısmen bulunur. Her iki durumda da hüküm birdir. Yani iki durumda da acizlik ve muhdeslik/sonradan var olma durumu vs. diğer bütün durumlar sabit olmuş olur. Bu iki ihtimalde Ebû Hazer'e göre muhaldir. Geriye kalan ihtimal, sâni'in sanatına tüm

²⁹⁸ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 86.

²⁹⁹ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 86.

yönleriyle muhalif olması ihtimalidir. Çünkü biri sâni (yapıcı-yaratıcı), diğeri ise mesnu'dur (yapılan-yaratılan).³⁰⁰

Ebû Hazer, Müşebbihe'nin iddia ettiği düşüncelere hissi gözleriyle şahit olmadıklarını, gözleriyle Allah'ın cismaniyetine şahit olmadıkları için akıl şahitliğini kendilerine delil kıldıklarını belirtmiştir. Ayrıca, failin fiile benzediği konusundaki düşüncelerinin yanlış olduğunu ifade etmiş ve Sâni'nin sanatına bütün yönleriyle muhalif olduğu hususunun ispatlandığını yukarıda zikredilen akli istidlal yöntemi ile onların Allah'ın cisim olduğuna dair düşüncelerini ve bu konudaki delillerini çürüttüğünü açıklamıştır.³⁰¹

Ebû Hazer, yukarıda Allah'ın mutlak yaratıcı olduğuna ve yarattığı hiçbir mahlûkun kendisine benzeyemeyeceğine dair geniş akli deliller sunmuştur. Bu delillerin Cehm b. Safvan'ın "Allah şey değildir" söylemini ve onun düşüncelerini dayandırdığı ilkeleri de çürüttüğünü ifade etmiştir. Ebû Hazer, bu konu hakkında "Cehm'in, "Allah mevcuttur, bakidir ve diridir (hayy)" ifadesine rağmen, "Allah şey değildir" dediğini söyler. Cehm'in "şey" ile maksadının bir şeyin varlığını tespit etmek olduğunu belirtir. Bu ifadede teşbih söz konusu olmadığını, tespitte nefiy ve isimlendirmede teşbih olmadığını ifade eder. Teşbih durumu, ancak iki cismin ya da iki mananın aynı olması durumunda ortaya çıkar. Ebû Hazer, Cehm'in Allah için "hay" ve "mevcut" dediğini, bu nitelemeleri mahlûkat için de kullanarak her hayat sahibini ve bakiyi Allah'a benzetmiş olduğunu iddia eder. Ayrıca, Cehm'in "Allah şey değildir" ve Müşebbihe'nin "Allah bilinen cisimdir" söylemlerinin, Allah'ı gerçek olmayan sıfatlarla vasıflandırarak yeni bir ilah tasavvuru ortaya koyduklarını belirtir.³⁰²

Cehm b. Safvan'nın Allah için hay, bakî ve mevcûd sıfatlarını kullandığına dair herhangi bir bilgiye kaynaklarda ulaşamadık. Cehm'in Allah'a isnat ettiği, beşer için izafe edilmesi caiz olmayan, sadece Allah'a isnat edilebilen muhyî, hâlık, muhyî, mumîd, mûcid ve kâdir sıfatlarıdır.³⁰³ Dolayısıyla Ebû Hazer, Cehm'in Allah'ı hay, baki ve mevcud sıfatlarıyla nitelediğine dair yanlış bir bilgiye sahip olmuş olabilir.

³⁰⁰ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlifîn*, 86.

³⁰¹ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlifîn*, 87.

³⁰² Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlifîn*, 87.

³⁰³ el-İsferâyînî, *et-Tabîr fi'd-Dîn ve Temyîzi'l Fırkati'n-Nâciye 'ani'l-Firaki'lHâlikîn*, 108; Arca, *Fahreddin Razî'ye Göre Allah'ın Sıfatları*, 81; Büşra Nur Sınıksaran, *Cehm b. Safvân ve Mu'tezile Kelamına Etkisi*, 55.

el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyin* adlı eserinde “şey” kavramının kelamcılar arasında farklı anlamlar barındırdığını ifade etmiştir. Ona göre, “Müşebbihe'nin “Allah şeydir” ifadesiyle, “O, cisimdir” anlamını kast ettiklerini; bazı kelamcıların ise “Allah şeydir” cümlesiyle, “O mevcududur; çünkü mevcud olmayan bir şey yoktur.” düşüncesini kast ettiklerini ifade etmiştir.³⁰⁴ Ebû Hazer ise Allah'a “şey” demenin caiz olduğunu, bu ifadenin Allah'ın mevcudiyetine işaret ettiğini belirtmiştir. Cehm'in Allah'ın kudretini ispatlamak ve teşbihi Allah'tan nefyetme düşüncesiyle hareket ettiğini, Allah'ın dışında gerçek bir failin ve kadirin olmadığını söyleyerek düşüncelerinde aşırılığa kaçtığını; dolayısıyla bu uç fikirleriyle Allah'a zulüm affettiğini, Allah'ı tenzih etme gayesiyle kaçındığı durumdan daha tehlikeli bir duruma düştüğünü iddia etmiştir.³⁰⁵

3.2. İNSANIN FİİLERİ

“Fiil” kelimesi Arapça kökenli bir kelime olup iş, oluş, eylem,³⁰⁶ hareket ve davranış anlamlarına gelmektedir.³⁰⁷ Arapçada ef'âl-i ibâd olarak bilinen bu terkip fiil kelimesinin çoğulu olan ef'âl ve kul anlamında olan abd kelimesinin çoğulu olan ibâd terkibinden meydana gelmiştir ve kulların fiilleri demektir.³⁰⁸ İstilahta ise, fiil kelimesi: Kudretli kişiden sudur eden eylem,³⁰⁹ başkasına etkide bulunarak bir şeyin oluşması³¹⁰ olarak tanımlanır. Bu anlamda fiil Allah'a nispet edildiğinde; yaratmak ve yokluktan varlığa çıkarmak anlamına gelmektedir.³¹¹

İnsanın fiilleri meselesi, kelimelerince çokça tartışılan bir konudur. Bu meselenin en çok tartışılan bir yönü insandan sudur eden fiilin yaratıcısının Allah mıdır? Yoksa insanın kendisi midir? şeklindeki iki farklı yaklaşımdır. Bu konuda Cebriyye'nin düşüncesi, insanın fiiliyle alakasını kesip, o fiili Allah'a izafe etmeye dayanmaktadır. Cebriyye'ye göre insan, ihtiyarı ve kudreti olmayıp eylemlerinde mecburdur. İnsanın yaptığı eylemin dışında başka bir eylemi yapmaya kudreti yoktur.

³⁰⁴ el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyin*, 716-718.

³⁰⁵ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlifin*, 88.

³⁰⁶ Cürcânî, *Ta'rîfât*, 148.

³⁰⁷ Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, 165.

³⁰⁸ Topaloğlu-Çelebi, “ef'âl-i ibâd” 74.

³⁰⁹ Cürcânî, *Ta'rîfât*, 217; Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu Usulu Hamse*, 2: 44.

³¹⁰ Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, 165.

³¹¹ Cürcânî, *Ta'rîfât*, 148.

Allah'ın takdiriyle insandan sadır olan ameller gerçekleşir.³¹² Dolayısıyla insan, Allah'ın takdir ettiği şeyin dışında başka bir işi yapamaz. Taşın düşmesi, suyun akması, havanın hareketlenmesi nasıl gerçekleşiyorsa, insanın fiilleri de aynı şekilde gerçekleşir. Ağacın hareketi mecazi olarak ağaca isnad edildiği gibi, insanların hareketleri de mecazi bir şekilde insana nispet edilmektedir.³¹³ İnsanın itaati ve isyanı mecazidir. Fiiller mecburi bir şekilde gerçekleştiği için sevap ve azap zorunlu olup, bütün bunlar Allah'ın takdiri ile gerçekleşir.³¹⁴

Halku'l ef'al meselesi Mu'tezile'nin adalet ilkesi ile alakalı bir konudur.³¹⁵ Mu'tezile'ye göre irade sahibi, özgür bir varlık olan insan,³¹⁶ gerek hayır gerek şer, bütün eylemlerinin bizzat yaratıcısı ve failidir.³¹⁷ Dolayısıyla kulun fiillerinin yaratıcısı Allah değildir. İnsanların fiilleri hadistir ve insanlar, hadis olan bu fiillerini Allah'ın kendilerine vermiş olduğu güç ve kudret ile gerçekleştirirler. Allah'ın kendisine vermiş olduğu güç ve kuvvet olmaksızın gerek küçük gerek büyük, hiçbir eylemini gerçekleştiremez.³¹⁸

Mu'tezile'ye göre kulun fiilleri Allah tarafından yaratılmış olsaydı, kullar bu fiillerinden dolayı övülmeye, kınanmaya, sevaba ya da ikaba müstahak olmaları anlamsız olurdu.³¹⁹ Bu durum cebri gerektirecek ve iradeyi ortadan kaldıracaktır.³²⁰ Ayrıca kulun fiillerinin tümüyle Allah'ın kaza ve kaderiyle yaratılmış olması durumunda, Allah'ın bu fiillere rıza göstermesi gerekir.³²¹ Ama bu fiillerin içinde kötü ve küfür olan fiiller de vardır.³²² Oysa küfre rıza göstermek, küfür olarak kabul

³¹² Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, 60; Emin, *Fecrü'l-İslam*, 409.

³¹³ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 332; Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark Beyne'l-Firak)*, 188; Emin, *Fecrü'l-İslam*, 410.

³¹⁴ Emin, *Fecrü'l-İslam*, 410.

³¹⁵ İbnu'l-Murtadâ, *Kitâbu Tabakâti'l-Mu'tezile*, 7.

³¹⁶ İrfân Abdülhamid, *Dirâsât fi'l-firak ve'l-akâidi'l-İslâmiyye*, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1404/1984.

³¹⁷ Kâdî Abdulcebbâr, *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, 6/2: 25; el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 332; Nüreddîn es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn Tercümesi*, ter. Bekir Topaloğlu, 13. Baskı (İstanbul: Marmara Üniversitesi İFAV Yayınları, 2014), 129; ³¹⁷ Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, 60.

³¹⁸ Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Belhî, *Kitâbu'l-Makâlât ve Me'ahu 'Uyûnu'l-Mesâil ve'l-Cevâbât*, thk. Hüseyin Hansû vd. (İstanbul: Kuramer, 1439/2018), 321.

³¹⁹ Kâdî Abdulcebbâr, *Şerhu Usulu Hamse*, 2: 720.

³²⁰ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, ter. Bekir Topaloğlu, 8. Basım (Ankara: İsam Yayınları, 2016), 361.

³²¹ Kâdî Abdulcebbâr, *Şerhu Usulu Hamse*, 2: 720.

³²² Mahmud b. Ömer b. Muhammed b. Ömer el-Harizmî ez-Zemahşerî, *el-Minhâc fî Usûli'd-Dîn*, çev. Mehmet Evkuran (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 35.

edilmektedir.³²³ Âlemlerin yaratıcısı hikmet sahibi Allah, kötülüklerden, onları irade etmekten ya da onları emretmekten münezzehtir.³²⁴ Allah adildir,³²⁵ zulmü tercih etmez; ancak adaleti tercih eder. Çünkü zulüm, ancak afet (acizlik) ve fiili yapamaya zorlayan ihtiyaç sahibinden veya cahil birinden meydana gelir. Oysa cehalet ve muhtaçlık sonradan oluşan niteliklerdir ve Allah bunlardan münezzehtir.³²⁶

Bu konu hakkında Mu'tezile Mezhebi'nin tam aksi bir düşünceye sahip olan Ebû Hazer, Mu'tezile'nin Allah'a zulüm atfetme endişesinden dolayı "İnsanın fiillerinin yaratıcısı kulun kendisidir"³²⁷ düşüncesini eleştirmiştir. Bununla birlikte ilk itikadi mezheplerden biri olan ve Cebriye-i Halisa olarak da bilinen ve kuldun bütün iradeyi soyutlayan Cehmiyye'nin³²⁸ bu mevzudaki fikirlerini de açıkça tenkit etmiştir. Mu'tezile'nin ve Cebriyye'nin bu meselede ifrat ve tefrite kaçtıklarını iddia etmiş ve kendi düşüncesinin mutedil, ölçülü ve sahih olduğunu savunmuştur.

Ebû Hazer'e göre insan fiillerinin yaratıcısı, her şeyi yaratan Allah'tır. O'nun bu konudaki düşüncesi İbâzîlerin tevhid ilkesine dayanmaktadır. İbâzîlerin tevhid anlayışında Allah, mutlak yaratıcıdır, kudret sahibidir ve fail-i mutlaktır. Dolayısıyla hiçbir şey Allah'ın kudret alanının dışında düşünülemez.

Ebu Hazer, insan fiillerinin yaratıcısının Allah olduğuna dair düşüncesini öncelikle nakle dayandırmış ve Kur'an'dan çokça ayetleri delillendirme için zikretmiştir. Konuyla ilgili bazı ayetleri yorumlayarak tefsir etmeye çalışmıştır. Kur'an ayetleri ile birlikte Hz. Peygamber'in bu mevzudaki hadis-i şeriflerini de zikrederek düşüncesini bu sayede temellendirmiştir. Nakli delilleri çokça zikretmekle birlikte akli kıyas yöntemi ile de muarızlarının düşüncelerini çürütmeyi gaye edinmiştir.³²⁹

"Allah her şeyin yaratıcısıdır. O, her şeye vekildir."³³⁰ Ayetini kendisine dayanak yapan Ebû Hazer, zikredilen ayetin genel bir ifade ile geldiğini dolayısıyla ayetin

³²³ Kâdî Abdulcebbâr, *Şerhu Usulu Hamse*, 2: 720.

³²⁴ ez-Zemahşerî, *el-Minhâc fî Usûli'd-Dîn*, 35; Ebû Mansûr el-Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, ter. Bekir Topaloğlu, 8. Basım (Ankara: İsam Yayınları, 2016), 360; Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, 60.

³²⁵ Kâdî Abdulcebbâr, *Şerhu Usulu Hamse*, 2: 284.

³²⁶ Ebu'l-Huseyn el-Hayyât, *el-İntisâr Mu'tezile Müdafası*, Çev. Yüksel Macit (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 74.

³²⁷ Kâdî Abdulcebbâr, *Şerhu Usulu Hamse*, 2: 720; Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, 182.

³²⁸ Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, 88.

³²⁹ Bkz. Ebû Hazer, *er-Redd alâ cemû'l-muhâlifîn*, 46-61.

³³⁰ Zümer 39/62; Rad 13/16; Gâfir 40 /62.

umumiyet bildirdiğini iddia etmiştir. Ona göre ilahi kitapta umum ifade eden her ayet, o ayeti tahsis eden bir başka ayet gelinceye kadar umumiyet ifade eder. Nitekim o, bu ayette hiçbir şeyin istisna edilmediğini, aşağıda verilen ayetlerin söz konusu ayetin umumiyetini desteklediğini belirtmiştir.

*“O, gökleri ve yeri örnekleri yokken yaratandır. O’nun bir eşi olmadığı halde, nasıl bir çocuğu olabilir? Hâlbuki her şeyi O yarattı (takdir etti). O, her şeyi hakkıyla bilendir.”*³³¹, *“O, her şeye vekildir.”*³³² Ebû Hazer, bu iki ayetin Mu‘tezile hariç ümmet-i Muhammed’e göre umumi bir ayet olduğunu söylemiştir. O, “Allah her şeyin yaratıcısıdır” ifadesinin amm değil de has olması durumunda” O, her şeyi hakkıyla bilendir” sözünün de has olması gerektiğini, çünkü iki sözün bir arada geldiğini (yatan ve bilen) ve dilbilimcilere göre aradaki “vav” harfinin “tertîp vavı” olduğunu, haliyle ayetin başının, sonuna bağlı olduğunu söylemiştir. Ebû Hazer, bu konu hakkında ayrıca “Kur’an ve içindeki hiçbir şey mahlûk değildir” diyenlerin icmalarını kabul ederiz; ondan bir şey çıkarma isteğinde bulunanların ihtilafını ise terk ederiz.” diyerek Mu‘tezile mezhebinin “Kur’an mahlûktur”³³³ düşüncesini “Allah her şeyin yaratıcısıdır.”³³⁴ ayetine dayandırdıkları halde aynı ayeti insan fiilleri için göz önünde bulundurmadıklarını ifade etmiştir. İbâzî âlim, Mu‘tezile’nin kulun fiillerinin yaratıcısının kulun kendisi olduğunu iddia ettikleri takdirde, Kur’an’ın da gayrı mahlûk olduğunu kabul etmeleri gerektiğine işaret etmiştir.³³⁵

Ebû Hazer’in insan fiillerinin mahlûk olduğuna dair delil olarak gösterdiği başka ayetler ise şunlardır:

- *“Sizi sıcaaktan koruyacak elbiseler ve savaşta sizi koruyacak zırhlar verdi/yarattı.”*³³⁶ Ebû Hazer, ayette zikredilen zırh ve elbiselerin, mahlûkatın eylemleri olduğunu vurgulamıştır.

- *“Bir de sizi, savaşınızın şiddetinden koruması için zırh yapma sanatını öğrettik.”*³³⁷ Ayetinde ise Allah’ın yaratma fiilini zatına atfettiğini söyleyerek “جعل”

³³¹ Enam 6/101.

³³² Zümer 39/62.

³³³ Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, 59.

³³⁴ Zümer 39/62; Rad 13/16; Gâfir 40 /62.

³³⁵ Ebû Hazer, *er-Redd alâ cemûi’l-muhâlifîn*, 46-47.

³³⁶ Nahl 16/81.

³³⁷ Enbiyâ 21/80.

“*cea’le*” fiilinin bu mevzu hariç Kur’an’ın diğer bütün yerlerinde yaratma anlamında olduğunu iddia etmiştir.³³⁸

- “Gece ve gündüzü (iki delil olarak) yarattık.”³³⁹

- “Gökyüzünü de korunmuş bir tavan yaptık.”³⁴⁰

- “Allah, sizi bir tek nefisten yaratan ve kendisi ile huzur bulsun diye eşini de ondan var edendir.”³⁴¹ Ebû Hazer, bu ayetlerde “*cea’le*” fiilinin yaratmaya delalet ettiğini söylemiştir.³⁴²

- “Kendileriyle huzur bulasınız diye sizin için türünüzden eşler yaratması ve aranızda bir sevgi ve merhamet var etmesi de O’nun (varlığının ve kudretinin) delillerindendir. Şüphesiz bunda düşünen bir toplum için elbette ibretler vardır.”³⁴³ İbâzî âlim, muhabbet ve merhametin insanın birer fiili olmasına rağmen ayeti kerimede zikredilen muhabbetin ve rahmetin var edilmesini Allah’ın kendi zatına atfettiğini vurgulamıştır.³⁴⁴

- “Gökleri ve yeri yaratması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olması onun (varlığının ve kudretinin) delillerindendir.”³⁴⁵ İbâzî âlime göre, bu ayette geçen dillerin farklı olmasından maksat insanların amelleridir. Dolayısıyla Allah’ın fiillerinden olmayan bir şeyi dillerinden sayması anlamca uygun değildir.³⁴⁶

- “Gökleri ve yeryüzünü ve ikisi arasındakileri altı günde (altı evrede) yarattı.”³⁴⁷ Ebû Hazer, Allah’ın bu ayette gökler ver yer arasındaki hiçbir şeyi istisna etmediğini ve İnsanların amellerinin de insanlar gibi sema ve yer arasında olduğunu vurgulamıştır.³⁴⁸

- “Oysa Allah sizi de yaptığınız şeyleri de yaratmıştır.”³⁴⁹

³³⁸ Ebû Hazer, *er-Redd alâ cemû’l-muhâlifîn*, 47.

³³⁹ İsrâ 17/12.

³⁴⁰ Enbiyâ 21/32.

³⁴¹ A’raf 7/189.

³⁴² Ebû Hazer, *er-Redd alâ cemû’l-muhâlifîn*, 47.

³⁴³ Rûm 30/21

³⁴⁴ Ebû Hazer, *er-Redd alâ cemû’l-muhâlifîn*, 47.

³⁴⁵ Rûm 30/82.

³⁴⁶ Ebû Hazer, *er-Redd alâ cemû’l-muhâlifîn*, 47.

³⁴⁷ Furkân 25/59.

³⁴⁸ Ebû Hazer, *er-Redd alâ cemû’l-muhâlifîn*, 48.

³⁴⁹ Saffat 37/96.

- *“Fakat onların davranışlarını Allah hoş görmedi de onları alıkoydu ve onlara, “oturun, oturan acizlerle beraber” denildi.”*³⁵⁰ Ebû Hazer, Allah’ın kendi zatına atfettiği “onları alıkoyma” (فَتَبَّطَّهُمْ) cümlesine vurgu yaparak, bu ayette muarızları için bir çıkış yolunun olmadığını söylemiş ve söz konusu ayetin anlamının “Allah onu yarattı, takdir etti ve onların cihada çıkmayacaklarını bildi ve oturmalarını takdir etti (yarattı)” şeklinde olduğunu ifade etmiştir.³⁵¹

- *“Onları siz öldürmediniz fakat Allah öldürdü. Attığın zaman da sen atmadın fakat Allah attı.”*³⁵² İbâzî bilgin, bu ayetin yorumu hakkında meseleye şu soruyu sorarak başlamıştır: “Allah’ın zatına atfettiği öldürme ve atma eylemlerinin anlamı nedir? Ardından “Allah onu teyit etti ve atmasını onlara tebliğ etti” şeklinde cevap verildiği takdirde bu cevaba “Biz Allah’ın teyit ettiğini ve müşrikleri öldürmesi için ona yardım ettiğini inkâr etmiyoruz. Burada Allah onlara atılanı ve onların öldürülmesi fiilini zatına izafe etti. Çünkü yaratan ve takdir eden Allah’tır. Müminlerin müşrikleri öldürdüğünü biz de biliyoruz, Mu‘tezile’de biliyor. Ayrıca Hz. Peygamber attığı şeyleri refleks olmaksızın attı. Bu da fiilin Allah tarafından yaratıldığını göstermektedir. Şeklinde cevap vermiştir.³⁵³

- *“Orada gidiş gelişi takdir ettik. Haydi! Gezip dolaşın.”*³⁵⁴ Ebû Hazer, bu ayette Mu‘tezilenin iddia ettiği “Allah orada yürüme mekânlarını kastetti” söylemine karşı çıkararak ayette “سيروا” kelimesinin geçtiğini, bu kelimenin mastarının “سيرا” olduğunu, haliyle ayette geçen “فيها” zarfının farklı bir görevde olduğunu belirtmiş ve bu ayetin manasının “Allah orada (onların) yürümelerini yarattı, onlarda yürüyüşü yaptı” şeklinde olduğunu ifade etmiştir.³⁵⁵

- *“Sizi karada ve denizde gezdirip dolaştıran O’dur.”*³⁵⁶

- “Sözünüzü ister gizleyin ister onu açığa vurun; şüphesiz Allah, sinelerde olanı hakkıyla bilendir. Yaratan hiç bilmez mi? Muhakkak ki O, lütufkâr ve her şeyden

³⁵⁰ Tevbe 9/46.

³⁵¹ Ebû Hazer, *er-Redd alâ cemûi’l-muhâlifîn*, 57.

³⁵² Enfâl 8/17.

³⁵³ Ebû Hazer, *er-Redd alâ cemûi’l-muhâlifîn*, 58.

³⁵⁴ Sebe’ 34/18.

³⁵⁵ Ebû Hazer, *er-Redd alâ cemûi’l-muhâlifîn*, 57.

³⁵⁶ Yûnus 10/22.

haberdar olandır.”³⁵⁷ Ebû Hazer’e göre her şeyi bilen yaratıcı, “Şüphesiz Allah sinelerde olanı hakkıyla bilendir.” sözüyle kalpleri kast ederek kalplerde olan gizli halleri bu ayette zikretmiştir. O, bu ayetin anlamının “Allah, sırları yarattı; sırları yaratan, yarattığı şeyleri nasıl bilmez?”³⁵⁸ şeklinde olduğunu ifade etmiştir.

- “Allah kalplerini mühürledi.”³⁵⁹ Ebû Hazer, bu ayeti de “Allah, iradeleri ile yaptıklarından ve Allah’ı inkâr etmelerinden dolayı onları kalplerini mühürledi” şeklinde yorumlamıştır.³⁶⁰

Ebû Hazer’in efa‘lu’l-ibâd’ın mahlûk olduğuna dair delil olarak gösterdiği çok az sayıda hadis vardır ki bu hadisler de şunlardır:

- “Allahım! Beyaz elbisenin kirlerinden temizlendiği gibi onu günah ve hatalardan temizle.”³⁶¹ Ebû Hazer, elbiselerin yıkanmasının insanlar aracılığıyla yapıldığını, yoksa elbiselerin kendiliğinden temizlenmediğini belirtmiştir.

- Hz. Peygamber’e (s.a.v.) denildi ki: “Ey Allah’ın Resulü! Fiyatlar arttı, bize fiyat ver,” dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber buyurdu: “Fiyat biçen, rızkı çoğaltıp eksilten, rızkı veren Allah’tır. Ben Allah’a, hiç kimsenin benden ne mal ne de kan hususunda isteyeceği bir hakkı olmadığı halde ulaşmak isterim.”³⁶² Ebû Hazer’in hadisi burada delil olarak zikretmekteki amacı, insan fiillerinin yaratıcısının Allah olduğu gibi, eşyaların fiyatını belirleyenin de Allah olduğuna dair düşüncesidir.

Ebû Hazer, insan fiillerinin mahlûk olduğuna dair akli kıyas yöntemiyle de deliller ileri sürerek Mu‘tezile’nin bu mevzudaki düşüncelerini çürütmeyi gaye edinmiştir. Ebû Hazer, fiillerin icma ile sonradan yaratılmış olduğunu, sonradan var olan bir şeyin gayrı mahlûk olması durumunda ise kadim ve yaratılmamış olması gerektiğini dolayısıyla teaddüd-ü kudema durumunun ortaya çıkacağını ifade etmiştir. O, fiillerin sadece belli bir zaman içerisinde bulunduğunu ve fiillerin, kendileri ile kaim bir şekilde görünür olmadığını belirtmiş, keyfiyetlerinin ise ancak fail tarafından bir delille bilinebileceğini

³⁵⁷ Mülk 67/13-14.

³⁵⁸ Ebû Hazer, *er-Redd alâ cemû’l-muhâlifîn*, 57.

³⁵⁹ Bakara 2/6.

³⁶⁰ Ebû Hazer, *er-Redd alâ cemû’l-muhâlifîn*, 58.

³⁶¹ Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-Sahîh*, nşr. Muhammed Zühêyr b. Nasr (yy.: Müessesetu er-Risâlu Nâşirûn, 1434/2013), “Ezan”, 89 (No. 744).

³⁶² Ebî Süleyman b. el-Eş’as b. İshak es-Sicistânî Ebû Davud, Sünen-i Ebî Dâvud, (yy.: Müessesetu er-Risâlu Nâşirûn, 1439/2018), “Buyu”, 51, (No. 3451).

söylemiştir. Fiilin oluşabilmesi için o fiilin insan tarafından yapılması gerektiğini, eğer insanın bir fiili yapmaktan kendisini men ettiği takdirde fiilin gerçekleşmeyeceğini de ifade etmiştir. Dolayısıyla fiil, insanın irade ve kudretinin kendisine taalluk etmesiyle gerçekleşmiş olur. Bununla beraber insan yapmakta olduğu bir hareketi durdurabilir. Ebû Hazer, kendisine yöneltilebilecek muhtemel şu soruları da aktararak onlara cevap vermeye çalışmıştır:

- Muhalif: bu muhaldir derse:

- Ona, neden muhal olsun? Diye sorulur.

- Muhalif: Fiil görünmez ve devamlı olan değildir, derse

- Fiili görünmez kılan kimdir? Yapılan güzel fiilleri, güzel kılan ve yapılan kötü fiilleri de kötü kılan kimdir? Kısaca bir fiilin güzelliğine ya da kötülüğüne karar veren kimdir?

Muhalif: “İnsandır.” şeklinde cevap verdiği takdirde Ebu Hazer, bu kimsenin cahilliğinin ve hatasının akıl sahiplerinin yanında ortaya çıkacağını belirtir. Çünkü akıllı başında hiç kimse eylemlerinin ve davranışlarının kötü/çirkin olmasını istemez. Fakat kendisi istemese de bazen iyi davranış olarak düşündüğü bazı şeylerin sonucu kendi kasıt ve iradesine rağmen kötü çıkabilir. Kısaca ifade etmek gerekirse işlenen fiil ya faili tarafından kötü olur ya da o fiil kendiliğinden çirkin olur. Bir fiilin kendiliğinden kötü olması muhaldir ve o fiil kendi başına da var olamaz. Bir fiil var olabilmesi için muhakkak bir yaratıcıya ihtiyaç duyar ve işlenen fiillerin yaratıcısı ise her şeyin hâlıkı olan Allah’tır. Bir şeyi güzel olarak yaratmak ve onu güzel olarak isimlendirmek ile bir şeyi kötü olarak yaratmak ve o şeyi kötü olarak isimlendirmek ayıplanacak ve hoş görülmecek bir şey değildir.³⁶³

Ebû Hazer, yukarıda zikrettiğimiz düşünceleri ile Mu‘tezile Mezhebi’nin kulun fiilleri ile ilgili başlıca şu düşüncelerini eleştirmiştir: Mu‘tezile Mezhebi’ne göre, kul kendi fiilinin yaratıcısıdır.³⁶⁴ İnsanlar kendi fiillerini Allah’ın kendilerine vermiş olduğu

³⁶³ Ebû Hazer, *er-Redd alâ cemûi’l-muhâlifîn*, 48-49.

³⁶⁴ Kadî Abdulcebbâr, *Şerhu Usulu Hamse*, 2: İbni Hazm, *el-Fasl Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 2: 376.

kudret³⁶⁵ ve hür irade ile gerçekleştirirler. İnsanların yaptıkları fiillerin meydana gelişinde Allah'ın müspet ya da menfi hiçbir şekilde müdahalesi mümkün değildir.³⁶⁶ Kudret sahibi insan, eylemini kendisine verilen müstakil ve hür iradesi ile gerek hayırlı gerekse şer olan fiillerini yaratır ve bundan dolayı da ahirette mükâfat ve mücazata müstahak olur.³⁶⁷ Onlara göre, Allah'ın kötüyü, küfrü, zulmü ve de günah olan bir fiili yaratması mümkün değildir çünkü Allah bu tür nitelenmelerden münezzehtir. Allah, 'adl'i yarattığında nasıl adil oluyorsa zulmü yarattığında da O'nun zalim olması manası çıkacaktır.³⁶⁸ Mu'tezili âlim Kadî Abdulcebbâr (ö. 415/1025) bu meseleyi şöyle açıklamaktadır: "Li-zatihi âlim olan Allah, bütün bilinenleri, bilinmesi mümkün olan vecihlerle bilir. Bu itibarla Allah çirkin fiilin çirkin olduğunu bilir. Çirkin fiilin çirkin olduğunu bilen Allah, o fiilden müstağnidir ve o fiili yaratmayı tercih etmez. O fiili yaratmamasının sebebi ise çirkinliğini bilmesi ve o fiilden müstağni olmasıdır. Şayet Allah çirkin fiili yaratmış olsaydı zalim olurdu. Çünkü zulmeden insanlar akıbetlerinin nasıl olacağını bilmediği için zulmederler."³⁶⁹

Ebû Hazer, Mutezile'nin Allah'ın kötülüğü ve günah olan fiilleri yaratması ile O'na zulmün caiz kılınacağı söylemine karşı "Güzeli güzel yapmak ile kötüyü kötü yapmak ayıplanacak ve hoş görülmeyecek bir şey değildir." diyerek ehl-i sünnetin, "halk-ı şer, şer değildir; kesbi şer, şerdir"³⁷⁰ söylemini savunmuştur. Yani kötülüğün yaratılması şer değildir ve Allah, kötülüğü yarattığı için de zulüm işlemiş olmaz; ancak yasaklanan fiilin işlenmesi ise şerdir.

Ebû Hazer, Allah'a atfedilmesi gereken bir şeyi yalnızca Allah'a atfetmek gerektiğini söylemiş, yaratma eylemini sadece Allah'a atfederek kulun fiillerinin yaratıcısının Allah olduğunu vurgulamıştır. Ona göre, Allah her şeyi yarattı ve inşa etti. İyi ile kötünün, iman ile küfrün arasını ayırdı. İmanı güzel, küfrü ise kötü yaptı. Fiili yapan ve icraata döken ise insandır. Fiili yapma ve iktisab etmeyi ise insana atfetmek

³⁶⁵ Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Belhî, *Kitâbu'l-Makâlât ve Me'ahu 'Uyûnu'l-Mesâil ve'l-Cevâbât*, thk. Hüseyin Hansû vd. (Ürdün: Dâru'l-Feth li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 1439/2018), 320.

³⁶⁶ Kadî Abdulcebbâr, *Şerhu Usulu Hamse*, 2: 720.

³⁶⁷ Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, 60; Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, 182.

³⁶⁸ Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, 60.

³⁶⁹ Kadî Abdulcebbâr, *Şerhu Usulu Hamse*, 2: 9-10.

³⁷⁰ Sa'duddîn Teftazânî, *Şerhu'l-Akâidu'n-Neseftiyye*, tlk. Muhammed İlyâs (el-Hind/Gucarat: İdâretu's-Sadîki Dâbil, 1439/2018), 291-292; Said Nursî, *Lem'alar*, 7. Baskı (İstanbul: Envar Yayınları, 2011), 76.

gerektiğini ifade etmiştir. Zira insan hareket etti, durdu, günah işledi, yöneldi, tedavi etti, küfre girdi, iman etti; bu anlamda o, fiili insana izafe etmiştir. Çünkü insanın kendisi yaptı, kastetti, iktisab etti ve diledi. Eylemi bizzat yapmayı Allah'a izafe etmeyi de doğru bulmamıştır. Çünkü Allah'ın kendisi hareket etmedi, oturmadı, namaz kılmadı, hac etmedi, oruç tutmadı; özetle Allah bu eylemleri yarattı ama bu eylemleri kendisi yapmadı. Ebû Hazer, kime ne izafe edilmesi gerekiyorsa en güzel şekilde sahiplerine izafe ettiğini belirtmiştir.³⁷¹

- “Dilediğinizi yapın.”³⁷²

- “Nefsi ona kardeşini öldürmeyi hoş gösterdi ve onu öldürdü.”³⁷³

- “Yaptıklarına karşılıklı olarak”³⁷⁴

- “Yapıp ettiklerinizden dolayı cennete girin.”³⁷⁵

Ebû Hazer, Mu‘tezile'nin kendi düşüncelerine delil olarak gösterdiği yukarıdaki ayetleri zikrederek, bu ayetlerde insanın iradesinin vurgulandığını belirtmiştir. Ona göre bu ayetler, insanın fiillerini kendi iradesi ve kastıyla yaptığını göstermektedir.³⁷⁶ Dolayısıyla bu ayetlerden fiillerinin yaratıcısının insanın kendisi olduğu manası çıkmamaktadır.

Ebû Hazer, Mu‘tezile Mezhebini açıkça hedef alarak “Allah kalplerine imanı yazdı.”³⁷⁷ ve “Ona tâbi olanların kalplerine sevgi ve merhamet koyduk”³⁷⁸ ayetlerinde zikredilen iman etmenin, sevgi ve merhametin insanların eylemleri olduğunu ifade etmiş; dolayısıyla ayette zikredilen “كتب” ve “جعل” fiillerinin anlamının ne olduğunu kendilerine sormuştur.

Bu soruya “Allah onu öyle iman olarak isimlendirdi ve böyle hükmetti.” şeklinde cevap verildiği takdirde Ebû Hazer, isimlendirmeyi ve hükmü sormadığını, Allah'ın kendisine izafe ettiği anlamı kastettiğini belirtmiştir. Ona göre ayetin anlamı Mu‘tezile'nin dediği gibi olsaydı: “Allah kalplerinizde iman olduğuna hükmetti.

³⁷¹ Ebû Hazer, *er-Redd alâ cemû'l-muhâlifîn*, 50.

³⁷² Fussilet 41/40.

³⁷³ Mâide 5/30.

³⁷⁴ Ahkâf 46/14.

³⁷⁵ Nahl 16/32.

³⁷⁶ Ebû Hazer, *er-Redd alâ cemû'l-muhâlifîn*, 50.

³⁷⁷ Mücâdele 58/22.

³⁷⁸ Hadîd 57/27.

Kalplerinizde olanı iman olarak isimlendirdi.” şeklinde anlaşılması gerekir. Kendisi bu mananın haddi zatında caiz olduğunu, fakat Allah’ın zikrettiği ve nefesine izafe ettiği mananın ise “Allah onu yarattı ve onu mümin kullarına emretti. Onu kâfirlere değil, sadece müminlere tahsis etti.” şeklinde olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Ebû Hazer’e göre söz konusu ayetlerde bildirilen, Mu‘tezile’nin iddia ettiği gibi adlandırma ve hüküm anlamları olsaydı şöyle söylenebilirdi: Yüce Allah küfrü inkâr edenlerin kalbinde; öfkeyi, kızgınlığı ve laneti de müşriklerin kalbinde yarattı.³⁷⁹

Ebû Hazer, kötülük ile alakalı olarak Mu‘tezile’ye “ İman, özünde güzel midir yoksa kötü mü? Küfür, zatında çirkin midir?” gibi soruları sorarak onların bu konudaki olası cevaplarını eleştirmiştir. Bu soruya kâfir, küfrü kötü yaptı; mü’min de imanı güzel yaptı şeklinde verilen cevaba, o zaman fiili güzel yapan fail kimdir? Küfrü kötü/çirkin, ayıplanır ve imanın zıttı olarak yapan kimdir? İmanı da güzel yapan kimdir?” gibi sorularla itiraz ederek imanı güzel, küfrü de çirkin yapanın Allah olduğunu ifade etmiştir.³⁸⁰

Ebû Hazer, yukarıda Mu‘tezile’ye yönelttiği itirazlar ile aynı zamanda onların hüsün-kubuh anlayışını da eleştirmiştir. Mu‘tezile, hüsün-kubuh düşüncesi ile Allah’ın sadece hayrı/güzelini yarattığı ve kötülüğü/şerri ise asla yaratmadığını savunmuştur. Çünkü onlar Allah’ın, kötülüğü yaratmakla zalim olacağı kanaatini taşıyorlardı. Onlara göre Allah’ın zulmü yaratması kötü bir fiil olması hasebiyle O’ndan böyle bir şey asla sadır olamaz.³⁸¹ Allah, mutlak kadirdir ve kötü fiilden müstağnidir. Allah hasen olan fiilleri yaratma kudretine sahip olduğu için kabih olan fiilleri tercih etmemesi gerekir. Çünkü iyi bir şey (hayrı yaratma kudreti) sebebiyle şer olan şeyden uzak olan, kötü bir şeyi asla tercih etmez. Şayet Allah, kötü iş yapsaydı ya cahil olması ya da muhtaç olması gerekirdi. Bu iki durum da Allah için muhaldir.³⁸² Onlara göre hüsün-kubuh meselesi varlık yönünden nesnel, bilgi yönünden ise aklidir. Fiiller kendi zatı itibarıyla

³⁷⁹ Ebû Hazer, *er-Redd alâ cemî‘l-muhâlifîn*, 52.

³⁸⁰ Ebû Hazer, *er-Redd alâ cemî‘l-muhâlifîn*, 53.

³⁸¹ ez-Zemahşerî, *el-Minhâc fî Usûli‘d-Dîn*, 35-36; Ebû Ali el-Cübbâi, *Kitâbü‘l-Makâlât*, ter. Özkan Şimşek v.dğr. (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 106; Şaban Ali Düzgün (ed), *Kelam El Kitabı*, 2. Baskı (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 453-454.

³⁸² Kadî Abdulcebbâr, *Şerhu Usulu Hamse*, 2: 32-33.

iyi ve kötüdür. Onlar, “Bu fiillerin iyi ya da kötü olduğunu vahye ihtiyaç duymaksızın akıl ile bilebiliriz” demişlerdir.³⁸³

Ebû Hazer’e göre fiile güzel ya da çirkin vasfını vermek insanın elinde olan bir şey değildir. Çünkü insan iyi ve güzeli kast etmesine rağmen ulaştığı sonuç kötü olabilmektedir. O, akıl sahibi hiç kimsenin kendi fiilinin kötü olmasını istemediğini, dolayısıyla fiillerin insanların karar vermesiyle iyi ya da kötü olmadığını belirtmiştir. İyilik veya kötülük bir fiilin mahiyetine ve zatına ait bir özellik değildir; fiil, ilahi kudret tarafından insanlara emredilmesi veya nehyedilmesiyle iyilik veya kötülük vasfını kazanır. Dolayısıyla bir fiil Allah tarafından emredildiği için iyi, yasaklandığı için kötüdür.³⁸⁴

Ebû Hazer, Mu‘tezile’nin fiillerin yaratıcısının ve failinin insanın kendisi olduğu düşüncesiyle yaratma eylemindeki fazileti Allah’tan alıp insana verdiğini iddia etmiştir. Ona göre gözler, eller ve ayaklar gibi fiillerin gerçekleşmesini sağlayan organların Allah tarafından insana verilmesine rağmen “kul fiilinin yaratıcısıdır” söylemi, şükrü Allah’a değil de insanın kendisine yapmasını gerektirecektir. Onların bu düşüncelerinden vazgeçip böyle bir söyleme cesaret etmeyip, imanı güzel ve küfrü çirkin yapan insan değildir demeleri gerekmektedir. Dolayısıyla iman, insanın fiiliyle güzel, küfür insanın fiiliyle çirkin değildir. Allah imanı zatında güzel ve küfrü de zatında çirkin kılmıştır.³⁸⁵

Yukarıdaki paragrafta da görüldüğü üzere Ebû Hazer, Mu‘tezile Mezhebi’nin “Kul kendi fiilinin yaratıcısıdır.”³⁸⁶ söylemini eleştirmiştir. Allah’a kötülüğü atfetmeme endişelerinden dolayı insanın, fiilleri yaratabilme bakımından ilahi kudret ile eş tutulabileceği anlayışı onlarda ortaya çıkmıştır.³⁸⁷ Ebû Hazer, insana yaratma eylemini atfetmekle Allah’a şirk koşulacağını savunmuş; yer, gök, köpek, domuz vb varlıkların yaratılması ile bir fiilin yaratılması arasında çok fark olmadığını ileri sürmüştür.³⁸⁸ Nitekim Mu‘tezile’nin “Şüphesiz Allah, kâfirleri yaratmamıştır. Çünkü onlar, insan ve küfürden meydana gelmektedirler. Fakat Allah küfürleri değil onların cesetlerini

³⁸³ Şaban Ali Düzgün, *Kelam El Kitabı*, 453,454.

³⁸⁴ Ebû Hazer, *er-Redd alâ cemû'l-muhâlifîn*, 53.

³⁸⁵ Ebû Hazer, *er-Redd alâ cemû'l-muhâlifîn*, 53.

³⁸⁶ Kadî Abdulcebbâr, *el-Muhtasar Fî Usulu'd-Dîn (Resâilu'l-Adl ve'Tevhid içinde)* thk. Muhammed 'Imâra (Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 1408/1988), 1: 238.

³⁸⁷ Ali sâmi en-Neşşâr, *Neşetu'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslâm*, 9. Baskı (Kahire: Dâru'l-Me'arif, ts.), 1: 481.

³⁸⁸ Bkz. Ebû Hazer, *er-Redd alâ cemû'l-muhâlifîn*, 53.

yaratmıştır³⁸⁹ söylemini şiddetle reddetmiş ve mutlak yaratıcının Allah olduğunu belirtmiştir.

Ebû Hazer'e göre Mu'tezile'nin Allah'tan zulmü nefyetme endişesi, onlarda fiilin yaratıcısının Allah olmadığı kanaatini doğurdu. Oysa bu kanaatleri, fiili yapma ya da iptal etme kudretini Allah'tan nefyetti. Bu da fiilin rabbini ve malikini inkâra götürdü. Failin bir şey yapmaması, aslında failin o şeyin üzerinde kudretinin olmadığı ya da o fiili gerçekleştirmeye güç yetiremediğinin göstergesidir. Onlar şerrin yaratıcısının Allah olmadığı söylemiyle kaçındıkları durumdan daha sakıncalı bir duruma düştüler. Allah'tan zulmü nefyetmek istediler ama fiilin yaratıcısı Allah değildir diyerek Allah'tan kudret sıfatını nefyetmiş oldular. Bu ise daha çok sakıncalıdır.³⁹⁰

Efa'li-ibad konusunda Mu'tezile ve Cebriyyeyi eleştiren Ebû Hazer, Eş'arilerin kesb düşüncesine benzer bir kesb anlayışına sahip olmuştur. Eş'ariler bu konu hakkında şöyle düşünmektedirler: Bir şeyin iyi/hayır ya da kötü/şer olması ancak nakil ile bilinir. İyi ve kötünün ilahi irade dışında başka bir ölçüt tarafından belirlenmesi, Allah'ın iradesinin bu ölçütle sınırlandırılması demektir. Oysa Allah'ın iradesi mutlak olan şey ise asla başka bir şey ile sınırlandırılmaz.³⁹¹ Kulun fiilinin yaratılmasında tek güç sahibi Allah'tır. Nitekim Allah yüce kitabında "sizi ve işlediklerinizi (yaptıklarınızı) yaratan Allah'tır"³⁹² buyurmaktadır.³⁹³ Allah'ın zulmü, şerri, kötülüğü, çirkini vb. durumları yaratması Allah için noksan bir eylem değildir. Kulun iradesinin ve kudretinin yaratıcısı Allah'tır. Kul ise bu irade ve kudretle fiillerini meydana getirir.³⁹⁴ Ebû Hazer, kulun fiili düşüncesinde görüldüğü gibi Eş'ari çizgiye yakın bir şekilde kesb anlayışına yönelmiştir.³⁹⁵

Muarızların, Allah'ın yarattığı imanı eylem olarak yaptığımızı mı söylüyorsunuz? sorusuna Ebû Hazer, böylesi bir ifadeyle bunu söylemenin caiz olmadığını belirterek Allah'ın hareketlerimizi, sükûnumuzu yarattığını, bizim ise bu eylemleri yaptığımızı,

³⁸⁹ İbni Hazm, *el-Fasl Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 2: 376.

³⁹⁰ Ebû Hazer, *er-Redd alâ cemî'l-muhâlifîn*, 87-88.

³⁹¹ Et-Teftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyre (Beyrut: y.y., 1989), 3/312.

³⁹² Saffât 37/96.

³⁹³ Ebu'l Hasan el-Eş'arî, *Eş'arî Kelâmı el-Luma fi'r-Red alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bid'a'*, 47; Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, *Tarih Ekoller Problemler Kelam*, 8. Baskı (Konya: Tekin Kitabevi, 2014), 256.

³⁹⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Amr b. Hüseyin Fahrüddîn er- Râzî, *Kitabu'l-Muhassal*, thk. Hüseyin Atay (Kahire: Mektebetu Dâru't-Turâs, 1991), 455.

³⁹⁵ Ateş, "*Ebî Hazer Yağlá b. Ziltâf el-Vesyâni'nin Mu'tezile Reddiyesi*", 146.

yani hareket ettiğimizi veya durduğumuzu ifade etmiştir. O, fiilleri yapma hususunu insana nispet ettiğini, yaratma hususunu ise Allah'a nispet ettiğini vurgulamıştır. “Bir fiilde ya Allah tektir veya insan tektir veya Allah ile kul ortaktır” iddiasına karşı çıkan Ebû Hazer, bu yargının yanlış olduğunu söylemiş ve örnekler üzerinden meseleyi açıklamıştır. İlk olarak “Allah’ın fiillerde tek olması gerekir” ifadesine gelecek olursak; İbâzî âlim, insanın fiilleri yapması konusunda Allah’ın yegâne fail olmasını uygun bulmadığı gibi fiiller Allah tarafından yaratılmadan önce kulun bu fiiller üzerinde yegâne fail olması durumunu da uygun bulmamıştır. Çünkü insanın bir fiili güzel ya da çirkin, görünür ve sürekli yapmaktan aciz olduğu aşikârdır. Zikredilen bir fiil üzerindeki ortaklık meselesine gelince; İbâzî âlime göre iki fail bir fiili yapmada ittifak edebilir. Biri yalan söylediğinde diğeri de yalan söyleyebilir. Bir haberi bir kişi de verebilir, çok sayıda kimse de verebilir. Bir kişiyi yüz kişi birden öldürebilir ve hepsi öldürmeye ortak olur. Haliyle öldürme fiilini gerçekleştirenlerin hepsine birden katil denilir. Bir hareketin içine bazen hareketle ilgisi olmayanlar da girer. Ayaklar hareket ettiğinde eller ve diğer uzuvlar da hareket eder. Anlattığımız gibi bir öldürme olayına çokları iştirak edebilir. Oysa öldürme fiili bölünemez tek bir fiildir. Öldürülenlerin içinde çocuk, kadın ve akli dengesi yerinde olmayanlar da olabilir. Öldürülmesi caiz olanlar veya caiz olmayanlar da olabilir. Kazayla veya kasten öldürülenler olabilir. Dolayısıyla failer ve mefuller çok olsa da fiil tektir. Özetle Ebû Hazer’in insana atfettiği şudur: İnsan hareket eder, yürür, durur, küfre girer veya iman eder; bu eylemleri yapma noktasında tek faildir. Allah’a atfettiği ise kullarının fiillerini yaratmada Allah’ın yegâne yaratıcı olduğu, sıfatlarında ve fiillerinde ortağı bulunmadığıdır.³⁹⁶

Ebû Hazer, Mu‘tezile’yi ızdırarî/zorunlu fiiller üzerinden de eleştirmiştir. Mu‘tezile’ye, ızdırarî yani zorunlu fiiller mahlûk mudur? sorusunu yönelterek Mu‘tezile’nin iktisabi eylemleri insana, zorunlu hareketleri ise Allah’a atfettiğini belirterek böylesi bir düşüncenin insanın fiillerini Allah’ın fiillerine benzetmek olduğunu iddia etmiştir. Zira Mu‘tezili anlayışta Allah nasıl zorunlu fiillerin yaratıcısı ise insan da iktisabi fiillerin yaratıcısıdır.³⁹⁷ Ebû Hazer, bu durumda Mu‘tezile taraftarlarının kendi fiillerini yaratan kimseler olması hasebiyle ilah ve rab olması gerektiğini, bu söylemleri ile Allah’tan başka yaratıcı yok demeleri durumunda

³⁹⁶ Ebû Hazer, *er-Redd alâ cemûi’l-muhâlifîn*, 54-55.

³⁹⁷ Bkz. Kadî Abdulcebbâr, *Şerhu Usulu Hamse*, 2: 44.

çelişkiye düştüklerini; oysa Allah'ın bu iddia edilen şeylerden münezzehe olduğunu savunmuştur.³⁹⁸

Yukarıdaki söylemden de anlaşıldığı gibi Ebû Hazer, Mu'tezile'nin "iktisabi fiillerin yaratıcısı kuldur; ızdırari fiillerin yaratıcısı ise Allah'tır"³⁹⁹ düşüncesine karşı çıkmıştır. O, her şeyin yaratıcısının kendisinden başka ilah olmayan Allah olduğunu söyleyerek, "İnsan kendi fiilinin yaratıcısıdır" söyleminin kişiyi yaratmada Allah'a ortak koşmaya götürdüğünü ifade etmiştir. Böylelikle Allah'ın dışında başka ilahların olacağı fikrinin meydana geleceğini ve bu sayede tevhid ilkesinin zarar göreceğine işaret etmiştir.

Ebû Hazer, efa'lu'l-ibâd meselinde fikirlerinde aşırılıklarıyla bilinen Cebriyyeyi'nin bütün fiillerin yaratıcısının ve kesb edenin Allah olduğu düşüncesini de eleştirmiştir.⁴⁰⁰

Cebriyye Mezhebi düşüncelerini ispat etmek için şu ayetleri delil getirdi.

- Allah kalplerini mühürlemiştir.⁴⁰¹
- Kalplerine kilit vurdu.⁴⁰²
- Allah kalplerini mühürledi.⁴⁰³
- Şüphesiz cehennemi cinlerin ve insanların çoğuyla doldurdu.⁴⁰⁴
- Siz dileyemezsiniz ancak Allah diler.⁴⁰⁵

Ebû Hazer, bahsi geçen ayetlerde Cebriyye'nin anladığı gibi ayetlerin anlaşılmasında gerektiğini ve Allah'ın insana irade kuvveti verdiğini ifade etmiştir. Ona göre Cehm b. Safvan, Allah'ın kudretini tespit etme ve teşbihi Allah'tan nefyetme düşüncesinde uç bir noktaya ulaşarak fiillerin gerçek faillerini inkâr etmiştir. Allah'ın dışında gerçek bir fail ve kadir olmadığını söyleyerek Allah'ı zulüm ile vasıflandırmıştır. Kulun hiçbir rolü olmaksızın Allah'ın kullarına ceza ve mükâfat

³⁹⁸ Ebû Hazer, *er-Redd alâ cemû'l-muhâlifîn*, 56.

³⁹⁹ Mustafa Said Yazıcıoğlu, "Fiil", TDV İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1996), 13: 61.

⁴⁰⁰ Kadî Abdulcebbâr, *Şerhu Usulu Hamse*, 2: 44; Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, 87-88.

⁴⁰¹ Tevbe 9/93.

⁴⁰² En'âm 6/25.

⁴⁰³ Bakara 2/7.

⁴⁰⁴ A'raf 7/179.

⁴⁰⁵ İnsan 76/30.

vereceğini söyleyip, insandan kudreti ve iradeyi tamamen nefyetmekle kaçındığı durumdan daha tehlikeli bir duruma düşmüştür. Allah'ın Kur'an'da birçok fiilin failini açıkça zikretmesine rağmen Cehm bu ayetleri görmezden gelmiştir.⁴⁰⁶

Ebû Hazer, fiillerin yaratılması konusunda Mu'tezile ve Cebriyye arasında orta yolu tercih ettiklerini, dolayısıyla en adil, mutedil ve doğru düşüncenin kendi düşünceleri olduğunu savunmuştur. O, insana izafe edilmesi gerekeni insana, Allah'a izafe edilmesi gerekeni de ancak Allah'a izafe ettiklerini aynı zamanda Allah'ın varlıklar üzerindeki kudretini ispat ettiklerini ifade etmiştir. Ona göre Allah, batıl ehlinin iddia ettiği batıl nitelermelerden münezzehtir ve Allah, kimseye zulmetmez. Cebriyyenin nitelendirdiği şekliyle Allah'ın nitelendirilmeyeceğini, çünkü onların söylemlerine bakıldığında Allah'ın (fiili yapmaya güç ve kudreti olmayan) insanları yapmadıkları şeylerden dolayı çokça mükâfatlandırdığı veya ağır cezalara çarptırdığı manası çıkacağını iddia etmiştir.⁴⁰⁷

Mu'tezilî birinin, Allah'ın kulun fiilini yaratması ve kulun fiilini yapması Allah'a mecburiyeti atfetmez mi? Yani kul fiilini yaptığında veya fiilini terk ettiğinde Allah da o fiili yaratmak zorunda kalmaz mı? şeklindeki bir soruya Ebû Hazer, kâinatta her şeyin sebepler dairesinde yaratıldığını vurgulayarak var olan her şeyin yaratıcısının Allah olduğunu, hiçbir şeyin kendi kendine kaim olamayacağı gibi O'nun yaratmasının dışında da kalamayacağını, yavruların dünyaya gelebilmesi için dişi ile erkeğin bir araya gelmesi gerektiğini, hayvanların hayatta kalabilmek için yiyip içmek zorunda olduklarını, hakeza bitkilerin de hayatta kalabilmeleri için suya ve güneşe ihtiyaç duyduklarını söylemiştir. O, insanların da yaşamlarını sürdürebilmek için hava, su ve çeşitli gıdalara ihtiyaç duyduğunu, tüm bunların Allah'ın lütfu ve inayetiyle olduğunu; aksi halde insanların yaşamını sürdüremeyeceğini belirtmiştir. Ona göre Allah, her şeyi ihtiyaç içinde yaratmış ve her şey Allah'a muhtaç olmuştur. Var olan hiçbir şey Allah'tan müstağni değildir ama Allah her şeyden müstağnidir. Varlık âleminde var olan her şey ancak Allah'ın inayetiyle varlıklarını idame ettirir. Böylelikle Allah onlara kudretini ve rububiyetini göstermiş olmaktadır.⁴⁰⁸

⁴⁰⁶ Ebû Hazer, *er-Redd alâ cemûi'l-muhâlifîn*, 88.

⁴⁰⁷ Ebû Hazer, *er-Redd alâ cemûi'l-muhâlifîn*, 51-52.

⁴⁰⁸ Ebû Hazer, *er-Redd alâ cemûi'l-muhâlifîn*, 60-61.

3.3. İSTİTÂAT

İstitâat, “طاع” kelimesinden türemiş olup “muktedir olmak,⁴⁰⁹ bir nesneye güç yetirmek,⁴¹⁰ takat getirmek”⁴¹¹ anlamlarına gelmektedir. Terim olarak “kulun fiil gerçekleştirmesini sağlayan vasıtalarla bunları kullanarak ihtiyarî fiilleri meydana getirmesini mümkün kılan güç” olarak tanımlanmıştır.⁴¹² İstitâatın zıttı ise acz’dır.⁴¹³

Cürcânî, istitâati “Allah’ın canlılarda yarattığı bir araz olup canlılar bununla ihtiyari fiillerini gerçekleştirir.” şeklinde tanımlamaktadır.⁴¹⁴

İstitâat ile kudret, kuvvet, tâkat, vüs’ gibi kelimeler birbirine yakın anlamlı kelimeler olup⁴¹⁵ kelamcılar genellikle bu kelimeleri aynı anlamda kullanmışlardır. Dolayısıyla istitâat kavramı ile bir fiili gerçekleştirmek için insanda bulunan güç ve kudret kast edilmektedir.⁴¹⁶

İstitâatın varlığı meselesi Cebriyye hariç⁴¹⁷ bütün kelimelerince kabul edilmektedir.⁴¹⁸ İstitâat meselesinde kelamcıların asıl tartıştığı mevzu istitâatin fiilden önce mi ya da fiil ile birlikte mi insana verildiği meselesidir.

Ehl-i Sünnetin Eş’ari koluna göre insan bir fiili yapabilmek için gerekli kudrete sahip olmakla birlikte, insanın öz benliğinde bu güç mevcut olmayıp, Allah tarafından yaratılmıştır.⁴¹⁹ İnsan, öz benliğinde bir güce sahip olması halinde onun her zaman iş yapabilir olması gerekirdi. Oysa insan bazen acizlik içerisinde, bazen de kuvvet sahibidir. Dolayısıyla insanın eylemlerini gerçekleştirmesine imkân veren güç (istitâat) insana fiille birlikte verilmiş olup, fiil meydana geldikten sonra da yok olmaktadır. İstitâat araz olup insanda sürekli kalıcı bir güç değildir. Arazlar

⁴⁰⁹ Topaloğlu-Çelebi, “İstitâat” 167.

⁴¹⁰ Cürcânî, “İstitâat”, 18.

⁴¹¹ Âsım Efendi, “İstitâat”, 4/3441.

⁴¹² Rağıb el-İsfahânî, *Müfredât Elfâzi'l-Kur'an*, thk. Safvân Ahmed Dâvûdî (Beyrut: Dâru’ş-Şâmiyye, 1430/2009), “İstitâat” 404. Yusuf Şevki Yavuz, “İstitâat”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Yayınları, 2001), 23: 399.

⁴¹³ İbni Hazm, *el-Fasl Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 2: 310.

⁴¹⁴ Cürcânî, “İstitâat”, 18.

⁴¹⁵ Cürcânî, “İstitâat”, 18; Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, 184.

⁴¹⁶ Mustafa Sait Yazıcıoğlu, “İslâm Kelâmında Önemli Bir Mesele: İstitâat”, *İslami Araştırmalar Dergisi* 1/1 (Temmuz 1986): 51.

⁴¹⁷ Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark Beyne'l-Firak)*, 188.

⁴¹⁸ Yazıcıoğlu, “İslâm Kelâmında Önemli Bir Mesele: İstitâat”, 51.

⁴¹⁹ İmamü'l-Harameyn el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, ter. Adnan Bülent Baloğlu, 3. Baskı (Ankara: TDV Basımevi, 2016), 184-185; Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, 210.

devamlılıklarını ancak Allah'ın onları devamlı surette yaratmasıyla sürdürmektedirler.⁴²⁰

Mu'tezile'ye göre insanın fiillerini yapmasına imkân veren kuvvet, Allah tarafından insana fiilden önce verilmiş⁴²¹ ve bunun tasarrufu tamamen insana bırakılmıştır.⁴²² İnsana yapılan teklifin sıhhatli olabilmesi için istitâatın fiilden önce olması şarttır. Aksi halde Allah kulunu güç yetirilemeyen şeyle mükellef kılmış olacaktır.⁴²³ Böyle bir şey de caiz değildir. Allah, adil-i mutlak olduğu için kötü bir şey yaratmaz ve yapmaz.⁴²⁴

Ebû Hazer, kulların fiilleri meselesinde olduğu gibi istitâat konusunda da Mu'tezile'ye karşı çıkararak düşüncelerini eleştirmiş,⁴²⁵ istitâatın fiil ile beraber insana verildiğini söyleyerek Ehl-i sünnet ile aynı düşünceleri paylaşmıştır.⁴²⁶

Ebû Hazer, bir fiilin yapılması veya bir fiilin terk edilmesinde Allah'ın insanı gücüyle sorumlu tuttuğunu ve her fiilin istitâatının fiil ile beraber olup fiilden önce mevcut olmadığını söylemiştir. Ona göre istitâat, fiilin yapılmasından ya da fiilin terkinden ayrılmaz. Çünkü istitâat kişiye fiilden önce verilmiş olsaydı, ihtiyacı olmadığı bir zamanda kendisine verilmiş olurdu. Fiil hali geldiğinde ise daha önce kişiye istitâat verildiği için fiilin gerçekleşeceği zamanda artık kişinin fiillerini yapmasına imkân veren gücü yoktur. Böyle bir durum ise onun görüşüne göre muhaldir. Ebû Hazer, Mu'tezile'nin istitâatın fiilden önce olduğu söyleminin delilsiz bir iddiadan ibaret olduğunu ve istitâatın fiil ile birlikte olduğunu iddia edenlerin delillerinin ise sağlam olduğunu söylemiştir. Ona göre fiilin varlığı, istitâatın varlığının delilidir. Çünkü delil (fiil) yok olduğunda, medlûl de (istitâat) yok olur. Güç ve kuvvet iki durumdan ayrılmaz. Ya fiil ile beraberdir ya da fiilden öncedir. Hakeza fiil de iki durumdan ayrılmaz (ya fiili gerçekleştirecek güç ile beraberdir ya da fiili gerçekleştirecek fiilden

⁴²⁰ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. el-Bakillânî, *Kitâbu't-Temhîd* (Beyrut: el-Mektebetu's-Şarkiyye, 1957), 287; *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, 210.

⁴²¹ el-Hayyât, *el-İntisâr Mu'tezile Müdafası*, 107.

⁴²² Kadî Abdulcebbâr, el-Muhtasar, 1: 246.

⁴²³ Kâdî Abdulcebbâr, *Şerhu Usulu Hamse*, 2: 146; Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, 184.

⁴²⁴ Kadî Abdulcebbâr, *el-Muğni Fi Ebvâbi't-Tevhid ve'l-Adl*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2012), 2: 173.

⁴²⁵ Bk. Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 62.

⁴²⁶ Bk. Nûreddîn es-Sâbûnî, *Mâturidîyye Akaidi el Bidâye Fî Usûli'd-Dîn*, ter. Bekir Topaloğlu, 13. Baskı (İstanbul: Marmara Üniversitesi İFAV Yayınları, 2014), 129; el-Eş'arî, *Eş'arî Kelamı el-Luma fi'r-Red alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bid'a'*, 116.

sonradır). Ebû Hazer'in bu düşüncesinin delili ise şudur: Fiili engelleyen afet (acizlik hali) ortadan kalktığında fiil meydana gelir. Çünkü acizlik, güç yetirmeye zıttır. Bu zıtlardan biri var olduğunda diğeri yok olur. Afet durumunda insanın kuvveti yoktur ama fiili engelleyen afet zail olduğunda kuvvet ve fiil hâsıl olur.⁴²⁷

Ebû Hazer, Mutezile'ye fiili engelleyen acizlik hakkında şöyle sormuştur: Biz istitâatın fiil ile birlikte olduğunu söyleriz. Siz ise fiilden önce olduğunu söylüyorsunuz. Öyleyse istitâat ne zaman vuku bulur? Ayrıca ikinci durumda Allah afet/acizlik durumu getirirse istitâat nasıl oluşur? Acizlik ile birlikte kuvvet yok olmaz mı? “Biz ikinci durumda fiilin meydana geldiği an acizlik olmaksızın istitâatın fiilden önce var olduğunu söyleriz.” şeklindeki cevaba Ebû Hazer, “Allah'ın mahlûkat hakkında dilediğini yapmamasının vacip olduğunu mu söylüyorsunuz? Oysa Allah dilediğini yok eder, dilediğini de var eder. Allah, size güç verdiğinde size afet vermemesi ve sizi öldürmemesi gerekir; siz bu konuda Allah'a şart koşuyorsunuz.” şeklinde cevap vermiştir.⁴²⁸ Ebû Hazer, fiili engelleyen acizlik durumunun, istitâatın insana fiil ile birlikte verildiğinin bir ispatı olduğunu söyleyerek Mu'tezile'nin acizlik durumundaki yargılı söyleminin Allah'a hüküm verme ile eşdeğer bir anlam taşıdığını ifade etmiştir.

Ebû Hazer, Mutezile'nin istitâat konusundaki düşüncelerini çürütmek için çeşitli akli deliller ileri sürmüştür. İleri sürdüğü akli delillerden biri buluş çağına tam ulaşmak üzere olan kimseler ile ilgilidir. O, muarızlarına Allah'ın buluş çağına girmek üzere olan kimsenin bir fiili tam işleyecekken ruhunu alması durumunda bu kişinin durumunun ne olacağını sormuştur. İnsanın fiillerini yapmasına imkân veren gücün (istitâat) fiilden önce insana verilmesi halinde Mu'tezile'nin düşüncesine göre buluş çağına girmek üzere olan ama daha buluş çağına girmeyen kişinin bu durumda mükellef olması gerektiğini iddia etmiştir. O, bu görüşe göre böyle bir kişinin ne mümin ne de kâfir olduğunu, ne muti' ne de isyankâr olduğunu söylemiş; haliyle böyle bir kişi mahşere hangi hâl üzerine gidecektir? Çocuklarla beraber mi yoksa yetişkin kimselerle mi haşr olacaktır? Sorularını yöneltmiş, Mu'tezile'nin bu konuda yanıldıklarını ve açık bir hata işlediklerini iddia etmiştir.⁴²⁹

⁴²⁷ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 62-63.

⁴²⁸ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 62-63.

⁴²⁹ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 64.

Ebû Hazer'in Mutezile Mezhebi'nin düşüncelerini çürütmek için ileri sürdüğü bir diğer örnek ise sırtına bir yük alıp daha sonra yükün ağırlığından dolayı yalpalayan, yükü yere bırakmak üzereyken de düşüren ve daha sonra ise düşürdüğü yükü kaldırıp taşıyan kimse ile ilgilidir. Ebû Hazer, muarızlarına, yükü düşürdüğü zaman mı, yoksa yükü düşürdükten sonra ikinci defa kaldırıp taşıdığı zaman mı o kimseye istitâatın verildiğini sormuştur. Yükü düşürme anında istitâat verildiyse o zamanın acizlik ve afet zamanı olduğunu belirterek, acizlik ve kuvvet durumunun bir anda ortaya çıkmış olacağını ve bir kimsenin aynı anda hem aciz hem de kuvvetli oluşunun muhal olduğu noktasında insanların ittifak ettiklerini ifade etmiştir. Çünkü bu durumda insan, gücü olduğu halde bir fiili yapamıyor olacaktır. Eğer istitâat, kişiye yükü ikinci kaldırış anında verildi ise ki -ibâzî âlim de bu kanaattedir- bu durumda istitâatın ne taşımadan önce ne de sonra verildiğini, kişiye taşıma anında verildiğini savunmuştur. O, ikinci taşımadan önce kuvvetin verilmiş olması durumunda ise o kişinin âcizlik sebebiyle yükü düşürdüğünü, dolayısıyla o kuvvetin işlevsiz olduğunu belirtmiş, böylece istitâatın fiilden önce değil de fiil ile birlikte insana verildiği iddiasını ispatlamaya çalışmıştır.⁴³⁰

Ebû Hazer'in ileri sürdüğü bir başka delil ise Allah'ın birisini âmâ edip daha sonra kişiden bu afeti kaldırıp iyileştirmesi sonucu renkleri idrak etmesi ile ilgilidir. Ebû Hazer'e göre söz konusu afetin kalkmasıyla birlikte ancak renkleri idrak edilebilecektir. Bu da istitâatın fiil ile birlikte olduğunun bir ispatıdır. Gözleri görür olmadan önce kişide acizlik durumu vardı ve görme ile ilgili istitâat yoktu. Gözleri iyileşip, afet ortadan kalktığı halde hala renkleri idrak edemez denilirse, bu durumda kişi aynı anda hem âmâdır, hem de görendir, hem âcizdir, hem kuvvetlidir anlamı ortaya çıkacaktır. Böyle bir şey ise ona göre mümkün değildir.⁴³¹

Ebû Hazer, Mutezile Mezhebi'nin istitâat konusunda delil olarak sunduğu bazı ayetleri ele alarak onları te'vil etmiştir. “فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ” (O halde, gücünüz yettiği kadar Allah'a karşı gelmekten sakının.)⁴³² Ebû Hazer, bu ayetin iki farklı anlamının olduğunu belirtmiştir. Birinci anlam: “Herhangi bir fiili yapmaya güç yetirdiğinizde Allah'a karşı çıkmayın.” şeklindedir. O, Allah'ın bir fiili yapması ya da yapmaması konusunda kişiyi gücü nispetinde sorumlu tuttuğunu ifade etmiştir. Mükellef, bir fiilin

⁴³⁰ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 67.

⁴³¹ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 67.

⁴³² Teğabun 6/16.

yapılmasında gücünü kullanırsa, gücünü fiili yapmada kullandığı için aynı anda o fiilin yapılmaması hususunda artık gücünü kullanamaz. Aynı şekilde gücünü fiilin yapılmaması yönünde kullanırsa, aynı anda gücünü fiilin yapılması yönünde kullanamaz. Çünkü bir kimse gücünü aynı anda hem fiili yapmada hem de yapmamada kullanamaz. Ona göre zikredilen ayetin ikinci anlamı ise: “Hayatta olduğunuz sürece Allah'a karşı gelmeyin.” şeklindedir.⁴³³

Mu‘tezile’nin delil olarak ileri sürdüğü başka bir ayet de şudur: “فَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ” *فَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ* (Ebû Hazer, bu ayetin manasının gayet açık olduğunu belirtmiştir. Bu ayetin öncesindeki *الَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَتَمَاسَّ ذَلِكَمُ تَوْعَظُونَ بِهِ وَاللَّهُ بِمَا تَعْلَمُونَ خَبِيرٌ* ayette köle azat etmeye gücü yetmeyen kimseler için oruç tutun denmiştir. Dolayısıyla buradaki istitâat mal istitâatı olup beden istitâatı değildir. Ebû Hazer, söz konusu meselede Mu‘tezile ile ihtilaf ettikleri şeyin beden istitâatı olduğunu söylemiştir. Aynı şekilde “وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلًا” (*Sizden malı yetmeyenler*)⁴³⁵ ve *وَاللَّهُ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مِنْ اسْتِطَاعِ إِلَيْهِ سَبِيلًا* (*Yoluna gitmeye güç yetenlerin haccetmesi, Allah’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.*)⁴³⁶ hac ile ilgili bu ayette zikredilen istitâatın mal istitâatı olup beden istitâatı olmadığını söylemiştir. İbâzî âlim, bu ayette “yoluna gitmeye güç yetirenler” cümlesi ile maksadın azık ve binek olduğunu, beden kuvvetinin kast edilmediğini ifade etmiştir.⁴³⁷

Ebû Hazer, Mutezile’nin aleyhinde şu ayetleri zikrederek onların delillerini çürütme yoluna gitmiştir: “*Bunlar hakkı işitmeye güç yetiremezlerdi ve görmeye de.*”⁴³⁸ Ebû Hazer’e göre bu ayette kast edilen anlam, sesleri işitme ve renkleri görme değildir. Aksine, Müşriklerin Hz. Peygamber’in davetini kabul etmemeleridir. Çünkü onlar, güçlerini daveti kabul etmeme hususunda kullandılar. Allah, onların bu halini “güç yetiremez” olarak vasıflandırdı. Ayrıca, onların güç yetirmemesi özürlü, sağır, kör ya da engelleyici hallerinden dolayı değildir. Nitekim Allah, İsrâ Suresi’nde “*Kendilerine*

⁴³³ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü’l-Muhâlifîn*, 65.

⁴³⁴ Mücâdele 58/4.

⁴³⁵ Nisa 4/25.

⁴³⁶ Âl-İ İmrân 3/97.

⁴³⁷ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü’l-Muhâlifîn*, 65.

⁴³⁸ Hûd 11/20.

hidayet geldiği zaman, insanları inanmaktan alıkoyan şey, onların: 'Allah, elçi olarak bir beşerî mi gönderdi?' demelerinden başkası değildir.'⁴³⁹ buyurarak onların (müşriklerin) haktan alıkoymalarının bedensel bir durumdan kaynaklanmadığını, söz ve fiillerinden dolayı hakikatten alıkonduklarını belirtmiştir. Ayrıca, onların sözlerinin fiilleri olduğunu ve insanların söylemlerinin fiil kabul edildiğini de dile getirmiştir.⁴⁴⁰

3.4. İMAN

İman sözlük anlamı itibarıyla, bir kimsenin söylediği sözü tasdik etmek,⁴⁴¹ inanmak, itimat etmek,⁴⁴² emin olmak;⁴⁴³ ayrıca Hz. Peygamber'e gönderilen şeriata güven duymaktır.⁴⁴⁴ İbâzîyye mezhebinde ise iman, lügatte "tasdik" anlamındadır.⁴⁴⁵ İmanın terim anlamı ise Allah'tan alıp din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberleri tasdik etmek ve onlara inanmak anlamını taşır.⁴⁴⁶

İbâzîyye fırkası, iman konusunda farklı tanımlamalar yapmış olmakla birlikte, genel olarak kabul edilen görüşe göre iman; kalbin tasdiki (onayı), dilin ikrarı ve dini rükünlerin icrası olarak tanımlanır.⁴⁴⁷ Bunun yanı sıra, iman; "marifetullah, (Allah'ı bilme)⁴⁴⁸ niyet, sünnete uyma, inanç konusundaki mazeretlerin reddi, süflî arzulara uymama ve takvâ gibi unsurlarla da açıklanır. Amel, imanın önemli bir rüknü olarak kabul edilir ve farzlardan birinin yerine getirilmemesi veya haram bir fiilin (kebâir günah) işlenmesi durumunda iman geçerliliğini yitirir.⁴⁴⁹ İbâzîyye'deki çeşitli tanımlamalar genellikle imanın bir rüknü olan amel ile ilgilidir. Bazı İbâzî âlimleri, amel kavramını açıkça belirleyerek imanın tarifini yapmış ve bu durum, farklı iman tanımlarının ortaya çıkmasına yol açmıştır.

⁴³⁹ İsrâ 17/94.

⁴⁴⁰ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlifîn*, 66.

⁴⁴¹ Halil el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn Murettiben Alâ Hurûfi'l-Mu'cem*, thk. Abdulhamid Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1424/2003), "emn", 1/91.

⁴⁴² Âsım Efendi, "el-İmân", 6/5278.

⁴⁴³ *Kubbealtı Lugati*, "iman" (Erişim 30 Mayıs 2024).

⁴⁴⁴ el-İsfehânî, "emn" 91.

⁴⁴⁵ Sâbir Tuayme, *el-İbâdîyye Akîdeten ve Mezheben*, (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1406/1986), 108.

⁴⁴⁶ Topaloğlu-Çelebi, "iman" 154; Mustafa Sinanoğlu, "iman", TDV İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2000), 22: 212.

⁴⁴⁷ Behhâz, *Mu'cemu'l-Mustalehâti'l-İbâdîyye*, 1: 67; Tuayme, *el-İbâdîyye Akîdeten ve Mezheben*, 111.

⁴⁴⁸ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlifîn*, 71.

⁴⁴⁹ Nûreddîn b. Abdullah Humeyyid es-Sâlimî, *Tuhfetu'l-a'yân bi-sîreti ehli 'Umân*, (yy.: Mektebetu'l-İstikâme, ts.) 1: 81-82.

Ebû Hazer'e göre iman; kalbin tasdiki, dilin ikrarı, marifetullah, takva ve amellerin bütünüdür. Ona göre iman çeşitli hasletlerden oluşur. Namaz kılmak, zekât vermek, Allah'ı bilmek gibi her bir amel, onun nazarında imanın bir hasletidir. Ebû Hazer, iman konusundaki görüşlerini Mürcie ve Sufriyye mezheplerini eleştirerek ortaya koymuştur. Mürcie mezhebi hakkında İbâzî kaynaklarda ve makalat kitaplarında, Peygamberimizden rivayet edildiği iddia edilen şu hadis yer alır; “Yüce Allah, benden önce yetmiş peygamberin diliyle Mürcie'ye lanet etmiştir.” Mürcie kimdir? diye sorulduğunda, “Amel olmadan sadece dil ile iman edileceğini dillendirenlerdir.” buyurmuştur.⁴⁵⁰ “İman, amel olmaksızın ikrardır” söylemini kesin bir şekilde reddeden İbâzîyye, Mürcie'yi zikredilen hadis ekseninde eleştirmektedir.

Ebû Hazer'in görüşlerinin daha iyi anlaşılabilmesi için Mürcie'nin imanın tanımı konusundaki çeşitli görüşlerinin bilinmesi faydalı olacaktır. Eş'arî, imanın mahiyeti mevzusunda Mürcie'nin on iki fırkaya ayrıldığını belirtmiştir. Bu görüşlerden başlıcaları şunlardır:

Birinci görüş: İman, “Allah'ı ve O'ndan gelen her şeyi icmali olarak dil ile ikrar, kalp ile tasdik etme” şeklinde tanımlanır.⁴⁵¹ Bu görüşe göre sadece ikrar iman sayılmaz; çünkü yalnızca ikrar imanın geçerliliğini sağlamaz. Aksi takdirde münafıklar da mümin olarak kabul edilmelidir. Benzer şekilde, sadece tasdik de imanın kapsamına girmez; zira sadece tasdik iman olsaydı Ehl-i Kitab'ın mü'min olması lazımdı.⁴⁵² Amel imandan bir parça olarak değerlendirilemez; çünkü ameli işlemeyen bir kişi tasdiki kaybetmiş sayılmaz. Allah'a iman ettiği halde farzların bir kısmını terk eden kişi, günahkâr olabilir ancak kâfir olmaz.⁴⁵³ Bu görüş, genel olarak Ebû Hanîfe ve taraftarlarının oluşturduğu

⁴⁵⁰ Ezdî Rebi 'b. Habîb, Müsnedu Rebi 'b. Habîb el-Ezdî, (Umman: yy., 1994), 3: Hadis no195; Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark Beyne'l-Firak)*, 179.

⁴⁵¹ Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh Ebû Hanîfe, “el-Vasiyye” *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*, trc. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), 65; el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 212; Abdullah Arca, “İbn Hazm'ın Mürcie'den Saydığı Ekollerin İman Tanımlarına Yöneltiltiği Eleştiriler”, *Anemon Muş Aiparlan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9 (2021): 19.

⁴⁵² Ebû Hanîfe, “el-Vasiyye”, 65.

⁴⁵³ Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh Ebû Hanîfe, “Risâletü Ebû Hanîfe” *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*, trc. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), 61-62; Arca, “İbn Hazm'ın Mürcie'den Saydığı Ekollerin İman Tanımlarına Yöneltiltiği Eleştiriler”, 19.

Kûfeli zâhid ve fakihlerin görüşüdür. Mürcie'nin çoğunluğu tarafından da kabul görmüştür.⁴⁵⁴

İkinci görüş: iman, Allah'ı, peygamberlerini ve O'ndan gelen her şeyi bilmekten ibarettir. Dil ile ikrar, kalp ile tasdik, takva, organlarla amel etme ve Allah ve resulüne muhabbet, imanın rükünleri olarak kabul edilmez. Küfür ise Allah'ın bilinmemesidir. İman ve küfür diğer organlarla değil, yalnızca kalpte bulunmaktadır. Bu görüş, Mürcie üzerinde etkili olduğu düşünülen Cehm b. Safvân⁴⁵⁵ ve Neccâriyye'ye ait bir yaklaşımdır.⁴⁵⁶

Üçüncü görüş: İman, yalnızca dil ile tasdik ve ikrardan ibarettir; kalbin tasdiki bu tanımın bir parçası sayılmaz.⁴⁵⁷ Bu anlayışa göre, imanın başka bir unsuru bulunmaz ve küfür, Allah'ı yalanlama, dil ile inkar etme ve O'nun varlığını sözle kabul etmeme olarak tanımlanır. Muhammed b. Kerrâm ve müntesipleri, bu görüşü savunarak, Hz. Muhammed (s.a.v.) döneminde yaşayan münafıkların da dil ile inkar ettikleri için mümin sayılması gerektiğine inanmaktadırlar.⁴⁵⁸

Ebû Hazer, Mürcie'nin "İman ikrardır" söylemini eleştirerek, bu ifadenin içerdiği anlamın yanlış olduğunu savunmuştur. Ona göre, Mürcie, bu söylem ile "Allah'ın bir olduğunu, ortağının (şeriki) olmadığını, Hazreti Muhammed'in (s.a.v.) Allah'ın kulu ve elçisi olduğunu ve onun getirdiği her şeyin hak olduğunu onaylamak" şeklindeki geniş bir anlamı kastetmektedir. Ancak Ebû Hazer, Mürcie'nin bu tanımla birbirinden bağımsız üç ayrı unsuru tek bir çerçevede ele aldığını savunmuştur. Allah'ın birliğini tasdik etmek, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Allah'ın resulü olduğunu kabul etmekten farklıdır. Ayrıca, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) peygamberliğini kabul etmek de onun getirdiği her şeyin hak olduğuna inanmayı kapsamaz. Bu bağlamda, bir kişi bu unsurlardan birini kabul edip diğerini reddedebilir; örneğin, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) peygamberliğini inkâr eden bir kişi, Allah'ın birliğine inanmayı sürdürebilir.

⁴⁵⁴ el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 212; Sönmez Kutlu, "Mürcie", TDV İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2006), 32: 43.

⁴⁵⁵ el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 204,404; Ebü'l-Hüseyn el-Malatî, *et-Tenbih ve'r-red*, nşr. M. Zâhid Kevserî (Kahire: Mektebetu'l- Ezheriyyetu li't-Turâs, 2007), 149-152.

⁴⁵⁶ Kâdî Abdulcebbâr, *Şerhu Usulu Hamse*, 2: 630.

⁴⁵⁷ Kâdî Abdulcebbâr, *Şerhu Usulu Hamse*, 2: 630; el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 214.

⁴⁵⁸ el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 214-216; Arca, "İbn Hazm'ın Mürcie'den Saydığı Ekollerin İman Tanımlarına Yöneltilmiş Eleştiriler", 19.

Ebû Hazer, yukarıdaki paragrafta “İman ikrardır” söyleminin yetersiz olduğunu ve bu ifadenin insanların zihinlerinde yanlış anlamların oluşmasına neden olabileceğini belirtmiştir.⁴⁵⁹ Nitekim, Mürcie’den Muhammed b. Kerrâm ve müntesipleri, imanı kalbin tasdiki olarak değil, yalnızca dil ile ikrar olarak tanımlayıp, küfrü ise Allah’ı sadece dil ile inkâr etme olarak nitelendirmişlerdir.⁴⁶⁰

Ebû Hazer, Mürcie’nin imanın rükünleri konusunda kendilerini eleştirmelerine karşı “Sizin yanınızda imanın üç ayrı haslet olması caiz ise başkaları için neden dört veya daha fazla şeyin imanın parçası olması caiz olmasın!” diyerek yanıt vermiştir. Ona göre, bir kimse namazı, zekâtı ve diğer farz ibadetleri de imanın bir parçası olarak değerlendirebilir. Mürcie’nin “iman birkaç şeydir” şeklindeki onayı, onların zihinlerinde marifetullah’ın yani Allah’ı tanımanın iman kapsamında olmadığı ve Allah’ın delilsiz olarak kabul ettiği bir kişinin kalbiyle Allah’ı tanımasının mümin olmayı sağlamadığı düşüncesini doğurabilir.⁴⁶¹

Ebû Hazer, imanın yalnızca marifetullah (Allah’ı tanıma) ve ikrar (sözle kabul etme) ile sınırlı olduğunu öne süren Mürcie fırkalarına yönelik eleştirilerde bulunmuştur. Mürcie’nin imanı, ikrar ve marifetullah olarak tanımlaması durumunda, onlara şu şekilde bir karşılık verileceğini belirtmiştir : “Marifet, Allah’a iman olarak kabul edildiği takdirde -çünkü iman Allah’ı tanımaktır- o halde Allah’ı tasdik etmenin iman sayılması geçersiz olur. Zira Allah’ı tasdik etmek, Allah’ı tanımaktan farklı bir unsurdur. Benzer şekilde, Allah’ı onaylamanın (ikrar) iman olarak kabul edilmesi durumunda -çünkü iman Allah’ı onaylamaktır- marifetin iman olması geçersiz olur. Çünkü marifet ikrardan bağımsız bir kavramdır.” şeklinde cevap verileceğini söylemiştir.⁴⁶² Ebû Hazer’in bu eleştirisi Eş’ari’nin *Makalatu’l-İslâmiyyin* adlı eserinde yer verdiği Mürcie fırkalarına yönelik bir değerlendirmedir. Mürcie’nin görüşlerine önemli ölçüde etki eden Cehm bin Safvân, imanın yalnızca marifetullah olduğunu savunurken, Mürcie’den başka bir grup ise imanı sadece “Allah’ı bilmek” ve küfrü ise “Allah’ı bilmemek” olarak savunmuştur. Bu grup, Allah’ı bilmenin, O’nu sevmekle, O’nu sevmenin ise O’na itaat etmekle eşdeğer olduğunu ileri sürmüştür. Mürcie’nin diğer bir fırkası ise imanı sadece dil ile ikrar ve tasdikten ibaret saymıştır. Bu görüşü

⁴⁵⁹ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû’l-Muhâlifîn*, 69-70.

⁴⁶⁰ el-Eş’arî, *Makâlâtu’l-İslâmiyyîn*, 214.

⁴⁶¹ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû’l-Muhâlifîn*, 70.

⁴⁶² Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû’l-Muhâlifîn*, 70.

savunanlar, Muhammed b. Kerram'ın müntesipleridir.⁴⁶³ Ebû Hazer, Mürcie fırkaları arasında tutarlı bir görüş birliği bulunmadığını vurgulayarak, özellikle amelin imanın ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmemesine yönelik eleştirilerde bulunmuştur.⁴⁶⁴

Ebû Hazer, imanın hakiki manada ancak salih amellerle tamamlanabileceğini iddia etmektedir. Ona göre, her bir amel sevapla karşılık bulduğundan, bu durum amelin imanın ayrılmaz bir parçası olduğunun açık bir delilidir. Allah'ın tüm emirlerine uyan ve bu buyrukları yerine getirenlerin sevaba nail olmaları, itaatin doğrudan imanla ilişkilendirildiğini gösterir. Böylece, Allah'a yapılan her türlü itaat, imanın özüne dahil edilmekte ve iman yalnızca bir inanç değil, aynı zamanda amelle somutlaşan bir bütünlük olarak kabul edilmektedir.⁴⁶⁵

İbâziyye, imanı yalnızca Allah'a tasdik ve ikrarla sınırlandırmamakla, birçok farklı haslet ve özelliği de içermesi gerektiği yönünde eleştirilmiştir. Ancak Ebû Hazer, bu eleştirilerin haksız olduğunu savunarak Mürcie'ye karşı bir duruş sergilemiştir. Ona göre, insanın imanı, Allah'a yakınlaşmayı sağlamalıdır; zira Allah'a yaklaşmak, imanın temel hasletlerinden biridir. Aynı şekilde, imanın hak olduğunu idrak etmek ayrı bir haslet olup, bunun bilincinde olmak da imanın bir diğer önemli unsurudur. Ayrıca, Allah'a yaklaşmanın yalnızca iman ile mümkün olduğunu bilmek de ayrı bir haslet olarak değerlendirilir. Bu gerçek, imanın birçok rüknü ve özelliği içerdiğini ortaya koymaktadır. Mürcie de bu özellikleri kabul etmekte olup, dolayısıyla imanı çok boyutlu bir yapı olarak benimsemektedir.⁴⁶⁶

Ebû Hazer'in amelin imanın bir rüknü olduğuna dair çeşitli ayetleri delil olarak sunmuştur. Bu ayetler şunlardır:

- “*Hâlbuki onlara sadece dini Allah'a özgü kalarak hanifler olarak O'na ibadet etmeleri, namazı ikame etmeleri ve zekâtı vermeleri emredilmişti. İşte dosdoğru olan din budur.*”⁴⁶⁷

⁴⁶³ el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 210-214.

⁴⁶⁴ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlifîn*, 70.

⁴⁶⁵ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlifîn*, 71.

⁴⁶⁶ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlifîn*, 71.

⁴⁶⁷ Beyyine 97/5.

- “Bundan böyle eğer tövbe ederler namazı kılarlar zekâtı da verirlerse dinde kardeşleriniz olurlar.”⁴⁶⁸ Ebû Hazer, zikredilen iki ayette Allah’ın namazı ve zekâtı dinin (inancın) bir parçası olarak kabul ettiğini belirtmiştir.⁴⁶⁹

- “Ey iman edenler Allah’a, peygamberine, peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaba iman edin! Kim Allah’ı meleklerini kitaplarını peygamberlerini ve ahiret gününü inkâr ederse delalete girmiş olur.”⁴⁷⁰ Ebû Hazer, zikredilen bu ayette de Allah’ın iman eden kimseleri, iman ile çağırdığını belirterek, şayet bu kişiler imanı onaylayan kimseler olmasalardı, onlara iman ile nida edilmeyeceğini ifade etmiştir.⁴⁷¹

- “Ey iman edenler, Allah’a, elçisine, elçisine indirdiği kitaba ve bundan önce indirdiği kitaba iman edin. Kim Allah’ı, meleklerini, kitaplarını, elçilerini ve ahiret gününü inkâr ederse, şüphesiz uzak bir sapıklıkla sapmıştır.”⁴⁷² Allah’ın bu ayette (ikrar ile) iman edenlere, “iman edin!” şeklinde nidada bulunarak ikrar ehlini imana davet ettiğini Ebû Hazer, vurgulamıştır.⁴⁷³

- “Ey iman edenler! Allah’a karşı gelmekten sakının ve eğer gerçekten iman etmiş kimselerseniz, faizden geriye kalanı bırakın.”⁴⁷⁴ Ebû Hazer, bu ayette Allah’ın günahı işleyenleri iman ile çağırdığını belirtmiş, bir sonraki ayette ise faiz yiyenlerin faizden kaçınmadıkları takdirde Allah’a ve Resulüne karşı savaş açmakla itham ettiğini söylemiştir.⁴⁷⁵ “Eğer böyle yapmazsanız, Allah ve Resûlüyle savaşa girdiğinizi bilin.”⁴⁷⁶

- “Sonra arkalarından bozuk bir grup halef oldu namazı terk ettiler şehvetleri ardına düştüler onlar ğayya kuyusuna boylayacaklardır.”⁴⁷⁷

- “Alışverişlerinde hile yapanların vay haline!”⁴⁷⁸

- “Onlar, Allah ile beraber başka bir ilâha kulluk etmeyen, haksız yere, Allah’ın haram kıldığı cana kıymayan ve zina etmeyen kimselerdir. Kim bunları yaparsa ağır

⁴⁶⁸ Tevbe 9/11.

⁴⁶⁹ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlifîn*, 72.

⁴⁷⁰ Nisa 4/136.

⁴⁷¹ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlifîn*, 72.

⁴⁷² Nisa 4/176.

⁴⁷³ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlifîn*, 72.

⁴⁷⁴ Bakara 2/278.

⁴⁷⁵ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlifîn*, 73.

⁴⁷⁶ Bakara 2/279.

⁴⁷⁷ Meryem 19/59.

⁴⁷⁸ Mutaffifîn 83/1.

azaba uğrar. Kıyamet günü onun azabı kat kat artırılır ve horlanmış olarak orada ebedî kalır.”⁴⁷⁹

- ‘Ey iman edenler! Ordu halinde savaşmak için kâfirlerle karşılaştığınızda, onlara arkanızı dönüp kaçmayın. Böyle bir günde her kim, savaş taktiği olarak düşmanı vurmak için çekilme ya da diğer bir birliğe katılma durumu hariç arkasını dönerse mutlaka Allah’tan bir gazaba uğrar. Onun varacağı yer cehennemdir. Ne fena varılacak yerdir orası!’⁴⁸⁰

Ebû Hazer, bu ayetin özellikle Bedir ehli hakkında olduğunu ve Allah’ın onlara kaçma suçundan ötürü cehennem azabını vadettiğini belirtmiştir. Ayrıca söz konusu ayetlerin ve daha birçok zikredilmeyen ayetin, imanı onaylayıp ikrar edenler hakkında indirildiğini ifade etmiştir. Nitekim bu ayetlerin tamamında amelin vurgulandığına işaret etmiş ve Cenab-ı Hakk’ın, imanı onaylayıp ikrar edenler hakkında azabı ifade ettiğini vurgulamıştır.⁴⁸¹

Ebû Hazer, amelin imanın bir hasleti olmayıp; imanın sadece ikrar ve tasdikle sınırlı olduğu iddiasında bulunan Mürcie’yi delil olarak öne sürdüğü ayetler konusunda eleştirmiştir. O, delil olarak sunulan ayetlerin anlamlarının Mürcie’nin açıkladığı şekilde olmadığını belirterek, ayetleri kendi yorum çerçevesinde derinlemesine te’vil etmiştir. Bu bağlamda, aşağıda zikredilen ayetler detaylı olarak incelenmiştir:

“Şüphesiz Allah kendisine ortak koşulmasını bağışlamaz. Bunun dışında dilediğini bağışlar. Allah’a ortak koşan muhakkak ki derin bir sapıklığa düşmüştür.”⁴⁸²

Ebû Hazer, Mürcie’nin bu ayeti delil göstererek şirk dışındaki diğer büyük günahların Allah tarafından tövbesiz olarak bağışlanabileceğini söylemiştir. O, bu ayetin zahiri anlamının yeterli olmadığını belirterek, ayetin zahiri yorumunun “Allah, ortak koşmayı tövbe eden için bile bağışlamaz.” şeklinde anlaşılabilmesini ifade etmiştir. Ancak, Ebû Hazer, ayetin zahiri manasıyla değil, te’vil yoluyla yorumlanması gerektiğini ileri sürmüştür. Bu bağlamda, ayetin “Allah, büyük günahları tövbe edenler için bağışlar; küçük günahları ise büyük günahlardan sakınanlar için affeder” şeklinde anlaşılmasının daha doğru olduğunu savunmuştur. Bu görüş, bahsedilen günahların tamamının Allah’a

⁴⁷⁹ Furkân 25/68-69.

⁴⁸⁰ Enfâl 8/15-16.

⁴⁸¹ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû’l-Muhâlifîn*, 73.

⁴⁸² Nisa 4/116.

ortak koşmanın dışında olduğu argümanına dayanmaktadır. Ebû Hazer, Kur'an'ın zahiri yorumunun, metinde çelişkilere yol açabileceğini öne sürerek, başka bir ayet-i kerimede de benzer bir yaklaşım sergilemiştir.⁴⁸³

*“Bir de Yahudiler ve Hristiyanlar, “Biz Allah'ın oğulları ve sevgilileriyiz” dediler. De ki: “Öyleyse ne için günahlarınızdan dolayı size azap ediyor?” Doğrusu siz, onun yarattıklarından bir beşersiniz. O dilediğini bağışlar, dilediğini de azap eder. Göklerin, yerin ve aralarındakilerin egemenliği Allah'ındır. Sonunda dönüş onadır.”*⁴⁸⁴

Ebû Hazer'e göre bu ayetin de aynı şekilde zahiri anlamıyla yorumlanması durumunda Yahudilerin ve Hristiyanların tövbesiz bir şekilde bağışlanacağı manası çıkacaktır. Aynı şekilde Allahu Teala'nın *“Allah isterse münafıkları azap eder ya da onların tövbelerini kabul eder.”*⁴⁸⁵ mealindeki sözü de münafıklar için bağışlanmanın olabileceğini gösterecektir.

Ebû Hazer, *“Allah kendine ortak koşulmasını bağışlamaz; bunun dışında her günahı dilediği kimseler için bağışlar.”*⁴⁸⁶ ayetinin buyruğunun tövbe edenler için olduğunu, Allah'ın küçük günahları, büyük günahlardan sakınılması durumunda bağışlayacağını savunmuştur.⁴⁸⁷

Mürcie'nin imanın ikrar olduğuna dair sunduğu delil, *“Onların söyledikleri söz karşılığında Allah, onlara sevap ve mükâfat verdi.”*⁴⁸⁸ ayetidir. Bu ayette vurgulanan husus şudur: *“Yaptıkları ameller karşılığında değil de demelerine karşılık Allah onlara sevap ve mükâfat verdi.”* Onlara göre bu ayet, amelin imandan bir haslet olmadığını gösterir. Ebû Hazer ise, bu ayetin tefsirinin kendilerine ulaştığını ve ayetin Ehl-i Kitap'tan belirli bir topluluk hakkında olduğunu belirtmiştir. Bu topluluk, Hz. Musa ve Hz. İsa'ya iman etmiş, onların getirdiklerini onaylamış ve peygamberliklerini tasdik etmişlerdir. Ayrıca Hz. Muhammed (s.a.v.) efendimizin de geleceğini kabul edip ikrar etmişlerdir; ancak onun geldiği dönemde henüz bilgileri olmamıştır. Dolayısıyla var olan bilgiler doğrultusunda itaât ve amel etmişlerdir. Efendimizin huzuruna geldikleri

⁴⁸³ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlifîn*, 73-74.

⁴⁸⁴ Maide 5/18.

⁴⁸⁵ Ahzab 33/24.

⁴⁸⁶ Nisa 4/116.

⁴⁸⁷ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlifîn*, 74-75.

⁴⁸⁸ Maide 5/85.

vakit ise efendimize iman getirip peygamberliğini takrir ile onaylamışlardır. Bu nedenle Cenab-ı Allah, onları zikretmiş ve söyledikleri sözleriyle onları sevaplandırmıştır. Onlar bundan evvel zaten mümin kimselerdi. Ebû Hazer, bu nedenle, ayetin yalnızca onların sözleriyle değil, aynı zamanda daha önceki müminlikleriyle de ödüllendirildiklerini vurgulamıştır.⁴⁸⁹

Ebû Hazer, bahsi geçen ve Ehl-i Kitap'tan olan bu kavim hakkında Mürcie'ye : “Onlar, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) gönderileceği konusunda iman etmişlerdi. Fakat peygamberimizin gönderildiğini bilmedikleri için ona bilfiil iman etmemişlerdi. Bize onlardan haber verin! Onların iman ettik sözü, iman mıdır, değil midir?” sorusunu yöneltmiştir. O, eğer Mürcie'nin bu ifadeyi “evet, imandır” şeklinde yanıtlamaları halinde, imanın artabileceğini hem de çeşitli hasletler barındırdığını kabul etmiş olacaklarını; eğer “hayır, iman değildir” dedikleri takdirde ise onlara, “Efendimizin gönderildiğini bilmeselerdi, ahirette küfür ve kâfirlikten kurtulabilirler miydi?” sorusunun yöneltileceğini; bu soruya “evet” demeleri halinde, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) gönderildiğini inkâr eden kişilerin kâfir olarak kabul etmemiş olacaklarını; ki bu da ümmetin⁴⁹⁰ kabul ettiği görüşten sapmak anlamına geldiğini iddia etmiştir.⁴⁹¹

Ebû Hazer, yukarıda zikredildiği gibi, amelin imanın bir parçası olduğunu savunmuş ve Mürcie'nin amelin imanın bir rüknü olmadığına dair delil olarak sunduğu ayetlerin te'vil ve tefsir edilmesi gerektiğini savunmuştur. O, fetret ehli kimselerin Allah'a iman etmedikleri için ahirette hesaba çekileceklerini belirtmiştir. Ebû Hazer, Mürcie'den olduğu iddia edilen Ebû Hanife ve mensuplarının görüşlerini de eleştirmiştir. Ebû Hanife, imanı kalbin tasdiki ve dilin ikrarı olarak tanımlar ve bu bağlamda, yer ve gök arasında bulunanların imanının, iman edilmesi gereken hasletler açısından artıp eksilmeyeceğini, ancak tasdik ve yakın açısından artabileceğini veya azalabileceğini ileri sürmüştür.⁴⁹²

⁴⁸⁹ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 75.

⁴⁹⁰ Ebû Hazer'in ümmetten kastı İbâziyye'dir. Çünkü İslam ümmetinde imanın artıp eksileceği hususunda fikir birlikteliği yoktur. Ameli imandan bir cüz sayanlar onun artıp eksilebileceğini ileri sürerken İmanı sadece dilin ikrarı, sadece kalbin tasdiki veya kalbin tasdikiyle beraber dilin ikrarı şeklinde tanımlayanlar imanın artma ve eksilme kabul etmeyeceğini düşünürler. Bkz. Sinanoğlu, “iman”, 213.

⁴⁹¹ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 75.

⁴⁹² Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh Ebû Hanife, *el-Fıkhü'l-Ekber* (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri), trc. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992), 24.

İmanın artıp eksilebileceğini ileri süren Ebû Hazer, daha önce zikrettiğimiz Ehl-i Kitap'tan bir kavmin Peygamber Efendimiz'in geleceğine dair iman ettiklerini, ancak Peygamber Efendimiz'in tebliğinden haberdar olduktan sonra ona bilfiil iman ettiklerini ifade eder. Bu bağlamda, kavmin iman ettikleri esnada imanlarının daha da arttığını ifade etmektedir. Ebû Hazer'e göre, Ehl-i Kitap'tan olan bu kavmin, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) geleceğine dair mevcut bir imanları vardı. Ancak, Hz. Peygamber'i (s.a.v.) tanıyıp onunla bilfiil iman ettiklerinde, bu imanlarına yeni bir derinlik ve kuvvet eklenmiştir. Bu durum, imanın artabileceğini ve eksilebileceğini gösteren bir delil teşkil etmektedir.⁴⁹³

Ebû Hazer, “*O, inananların imanlarını kat kat artırmaları için kalplerine huzur ve güven (sekinet) indirendir.*”⁴⁹⁴ ayetini delil göstererek, ayette zikredilen kişilerin, imanlarını kemale erdirmek isteyen müminler olduğunu belirtmektedir. Bu ayete göre, Allah, bu topluluğun mevcut imanlarını güçlendirip artırmış ve bu artışı belirgin bir şekilde bildirmiştir.⁴⁹⁵

Ebû Hazer'e göre, amel imanın önemli bir hasleti olduğu için büyük günah işleyen kimseler bağışlanmazlar. Mürtekebe-i kebirenin bağışlanması için tövbe etmeleri şarttır. O, Allah'ın küçük günahları tövbesiz bir şekilde bağışlayacağını ifade etmiş, ancak bu bağışlanmanın mümkün olması için kişinin büyük günahlardan kaçınması gerektiğinin önemini vurgulamıştır. O, Allah'a ortak koşan kimselerin ise tövbe etseler dahi bağışlanmayacağını açıklamıştır.⁴⁹⁶

Ebû Hazer, Harici mezhebinin bir kolu olan Sufriyye'yi iman, amel ve küfür meselelerinde eleştirmiştir. Ziyâd el-Asfar'ın mensubu olan Sufriyye'ye⁴⁹⁷ göre iman, ikrar ve amelin tümüdür ve bu bütünlük tevhidi oluşturur; bu bütünlüğü bozmak ise şirkittir.⁴⁹⁸ Sufriyye, zina ve hırsızlık gibi hakkında had cezası bulunan günahları işleyen kimselerin kâfir ve müşrik olarak isimlendirilmemesi gerektiğini, ancak bu kişilere sarik (hırsız) ve zani (zina eden) gibi sıfatlarla hitap edilmesi gerektiğini savunmuştur. Onlar, namaz kılmayı terk etmek ve savaş anında savaştan kaçmak gibi hakkında had cezası

⁴⁹³ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 75.

⁴⁹⁴ Fetih 48/4.

⁴⁹⁵ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 76.

⁴⁹⁶ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 74.

⁴⁹⁷ Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 133.

⁴⁹⁸ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 77.

olmayan ama büyük günah olan bu fiilleri işleyen kimselerin kâfir olduklarını iddia etmişlerdir. Sufriyye, biri şeytana taat ve itaat olan şirk, diğeri ise puta itaat ve ibadet olan şirk olmak üzere şirkin iki kısım olduğunu ifade etmişlerdir.⁴⁹⁹

Şirkin sözlükteki manasının Allah Teâlâ'ya başkasını denk tutmak olduğunu ifade eden Ebû Hazer, büyük günah işleyenlerin veya farzları terk edenlerin bu fiillerle Allah'tan başkasını O'na eş koşmadıklarını vurgulamıştır. Bu kimselerin, yalnızca nefsin arzularına uyarak ve haz peşinde koşarak bu günahları işlediklerini, ancak bu fiillerin haram olduğunu da kabul ettiklerini belirtmiştir. Ayrıca, şeytana itaati şirk olarak kabul eden Sufriyye'nin bu görüşüyle aslında kendilerinin de şeytana uyarak, farkında olmadan şeytana ibadet ettikleri gibi bir sonuç doğacağını ileri sürmüştür.⁵⁰⁰

Ebû Hazer'e göre Allah'a yakınlaşma (takva) olmaksızın yapılan itaat ile kişi ibadet ehlienden olmadığı gibi Allah'a karşı da itaatkâr olmaz. Aynı şekilde, bir kimse Allah'a isyan etmekle de şeytana ibadet etmiş sayılmaz; çünkü kişi Allah'a karşı gelmekle şeytana yaklaşmaz. Bilakis, diliyle şeytanı lanetlemekte ve ona sövmektedir. Ayrıca takva olmaması halinde yapılan itaat, ibadet etmek değildir. Ebû Hazer, Sufriyye'nin şirki, şeytana taat ve itaat olarak tanımlamasını tenkit etmiş, bir kimse isyan ettiğinde şeytana yakınlaşma duyarak, yani şeytana karşı takva duyarak Allah'a isyan etmeyeceğini ve bundan dolayı da müşrik olmayacağını ifade etmiştir. O, şirkin Allah'ı sadece başka bir şey ile denk tutmakla gerçekleşeceğini savunmuştur.⁵⁰¹

Sufriyye'nin düşünceleri ispatlamak için delil olarak ileri sürdüğü “*Eğer onlara itaat ederseniz (uyarsanız) şüphesiz siz de Allah'a ortak koşmuş olursunuz.*”⁵⁰² ayetini yanlış yorumladıklarını belirten Ebû Hazer, bu ayetin bağlamının leş (Allah'ın ismi anılmadan kesilen hayvan) etiyle ilgili olduğunu vurgulamıştır. O, leş eti yemenin şirk olmadığını, ancak leş etini helal kabul etmenin şirk anlamına geldiğini açıklamıştır. Müşriklerin, Müslümanlara "Kendi öldürdüğünüzü yiyorsunuz da Allah'ın öldürdüğünü mü yemiyorsunuz?" şeklinde itiraz etmeleri üzerine Allah Teâlâ'nın bu ayeti indirdiğini

⁴⁹⁹ Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 133; Halis Kars, *Hâricî Fırkalarından Sufriyye'nin Doğuşu ve Gelişmesi*, (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2012), 54-55.

⁵⁰⁰ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlifîn*, 77.

⁵⁰¹ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlifîn*, 77.

⁵⁰² En'am 6/165.

ifade etmiştir.⁵⁰³ Bunun üzerine Allah Teâlâ: “Allah’ın adı anılmadan kesilen hayvanların etinden yemeyin. Bu, Allah’ın yolundan çıkmaktır. Gerçekten şeytanlar dostlarına, sizinle mücadele etmeleri için telkinde bulunurlar. Eğer onlara itaat ederseniz siz de müşrik olursunuz.”⁵⁰⁴

Ayet-i kerimeyi nazil buyurdu. Ona göre ayetin anlamı, “Leş eti yemenin helal olduğu hususunda onlara itaat ederseniz, müşrik olursunuz.” şeklindedir.⁵⁰⁵

Sufriyye’nin hicretin tüm Müslümanlar için farz olduğu görüşüne karşı çıkan Ebû Hazer, Mekke’nin fethinden sonra hicretin geçerliliğini kaybettiği konusunda âlimlerin ittifak ettiklerini belirtmiştir.⁵⁰⁶ Ona göre âlimler, söylemlerini Hz. Peygamber sallallahu aleyhi ve sellemine sözlerine dayandırmışlardır. Efendimizden rivayet edildiği üzere, Mekke’nin fethinden sonra hicretin gerekliliği sona ermiştir. Eğer Mekke’nin fethinden sonra hicret, farz olsaydı, Allah bu dönemde müslümanların kâfir olmalarına müsaade etmezdi. Çünkü herkes Allah’ın dinine girmiş ve itaatiyle selamet bulmuşken, Efendimizin bu duruma müsaade etmesi, Mekke’nin fethinden sonra hicretin farz olmadığını açıkça göstermektedir.⁵⁰⁷

Ebû Hazer, Sufriyye’yi eleştirdiği bir diğer konu ise siba, yani savaşta esir alma ve ganimet toplama konusuyla alakalıdır. Sufriyye’nin “Hz. Peygamber (s.a.v.) hiçbir kavimle savaşmamıştır ki onları esir etmemiş ve mallarını ganimet olarak almamış olsun.” söylemine karşı çıkan Ebû Hazer, zikredilen durumun, Allah’a şirk koşan kimseler için veya Ehl-i Kitap’tan henüz iman etmemiş ve cizye vermeyi de reddetmiş olan kimseler için geçerli olduğunu belirtmiştir. Ona göre Hz. Peygamber (s.a.v.) münafıkları açıkça tanımasına rağmen, onları esir tutmadığı gibi mallarını da ganimet olarak almamıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.), zina suçuna karşı recm cezası uygulamış, iftiraya had cezası vermiş ve hırsızlık yapanların ellerinin kesilmesini emretmiştir. Ancak, münafıkları esir alarak mallarını ganimet olarak almamış, onları şirk ile anmamış ve onlarla nikâhlanmayı, karşılıklı varisleşmeyi veya hac yapmayı yasaklamamıştır. Eğer bu kişiler müşrik olsalardı, Hz. Peygamber (s.a.v.) onların

⁵⁰³ Bkz. Ebu’l-Hasan Alî ibn Ahmed el-Vâhidî, *Esbâbu’n-Nuzûl*, thk. Usam b. Abdu’l-Muhsin el-Hemîdân, (Dammam: Dâru’l Aslâh, 1412/1992), 223-224.

⁵⁰⁴ En’am 6/121.

⁵⁰⁵ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû’l-Muhâlifîn*, 78.

⁵⁰⁶ Bk. Ebû Hüseyin Müslim b. Haccâc b. Müslim, *Saḥîḥu Müslim*, 2. Baskı (yy.: Müessesetu er-Risâlu Nâşîrûn, 1437/2016), “İmâre”, 86 (No. 2783); Buhârî, “Cihad”, 1 (No. 2783).

⁵⁰⁷ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû’l-Muhâlifîn*, 78.

Beytullah'ı tavaf etmelerine de izin vermezdi.⁵⁰⁸ Zira Allah Tevbe Suresi'nde: “*Ey iman edenler! Bilin ki müşrikler pislîğe batmıştır; artık bu seneden sonra onlar mescid-i harama yaklaşmasınlar*”⁵⁰⁹ şeklinde buyurmaktadır. Resulullah (s.a.v.) bu ilkeler doğrultusunda bizler için örnek teşkil etmektedir. Allah'ın kitabında belirtildiği üzere, müşriklerden berî olunmuştur. Müşrikler hakkında kısas uygulanmamış ve onların şehadetleri kabul edilmemiştir.⁵¹⁰

3.5. VELÂYET, BERÂAT VE VUKUF

“Velâyet” kavramı, sözlükte yakınlık,⁵¹¹ yaklaşmak,⁵¹² dost ve sadık olmak, birine yardımcı olmak,⁵¹³ vasiyet, yardım, koruma, ilişki ve bağ⁵¹⁴ anlamlarına gelmektedir. Terim anlamı ise, Allah'a itaat edenleri dost edinip⁵¹⁵ onlara karşı muhabbet beslemek ve merhametle yaklaşmak, onlar için duada ve istiğfarda bulunmak anlamında kullanılır.⁵¹⁶

İbâzî Mezhebi'ne göre, bir kimsenin dil, fiil ve ameliyle Allah'ın dinine bağlılığı görülüyorsa, bu kimseye kalpte derin bir sevgi ve bağlılık beslenir. Bu sevgi, o kimseye karşı şefkat ve merhamet gösterilmesini, onun için duada bulunulmasını ve istiğfar edilmesini gerektirir. Zira bu, velâyet inancının temel esaslarından biridir. Velâyet sahibi bir kimse hakkında kötü sözler sarf edilmez, gıybet edilmez ve ona yönelik suizan beslenmez. Çünkü Müslümanlar kardeştir; bir Müslüman, diğerine zulmetmez, hakaret etmez, onu başkalarına teslim etmez, haset etmez ve kötü niyetle eleştirmez.⁵¹⁷

İbâzî Mezhebinde velâyet nizamının iki temel esası bulunmaktadır:

Birinci esas: Allah'ın birliğini (vahdaniyetini) esas alan kısımdır. Bu esas “*tevhid esası*” ya da “*cümle esası*” olarak bilinmektedir. Velâyetin bu esasına uygun hareket

⁵⁰⁸ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû l-Muhâlifîn*, 79.

⁵⁰⁹ Tevbe 9/28.

⁵¹⁰ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû l-Muhâlifîn*, 79.

⁵¹¹ Nûruddîn Abdullâh b. Hamîd es-Sâlimî, *Muhtasar İbâzî İnanç Esasları Ğâyetu l-Murâdu fî Nazmi l-İ'tikâd*, trc. ve değ. Orhan Ateş, 2. Baskı (Ankara: Astana Yay., 2022), 65.

⁵¹² Cürcânî, “Velâyet”, 247.

⁵¹³ Âsım Efendi, “el-Velâye”, 6/6040; Topaloğlu-Çelebi, “Tevellî” 316.

⁵¹⁴ en-Nâmî, *İbâzîlik Araştırmaları*, 159.

⁵¹⁵ es-Sâlimî, *Muhtasar İbâzî İnanç Esasları Ğâyetu l-Murâdu fî Nazmi l-İ'tikâd*, 66.

⁵¹⁶ Sabri Hizmetli, “İbâdîlik’de Velâyet Ve Berâet İnanç İslam Kültürünün Doğuşu”, *AÜİF Dergisi* 28/1-4 (Ağustos 1986): 183.

⁵¹⁷ Ebû Tâhir İsmâil b. Mûsâ el-Caytâlî, *Kavâ'idu l-İslâm*, thk. Abdurrahman b. Amr, 3. Baskı (Tunus: Mektebetu l-İstikâme, 1995/1416), 1: 60. Ebû Tâhir İsmâil b. Mûsâ el-Ceytâlî, *Kavâ'idu l-İslâm*, thk. Abdurrahman b. Amr, (Tunus: Mektebetu l-İstikâme, 1416/1995),

etmeyenler veya bu konuda bilgi sahibi olmayanların müşrik olacağı belirtilmiştir. Tevhid esasına bağlı olarak şu hususlar gözetilir:

1. Allah'a dost olmaktır. Allah'ın emirlerini yerine getirmek ve yasakladığı şeylerden sakınmaktır.⁵¹⁸
2. Ölü veya diri, insan ve cinlerin Müslüman olanların tamamına dost olmaktır.⁵¹⁹
3. Kur'an'da cennet ehli olarak vafedilen masumları dost edinmektir.
4. Müslümanların adil yöneticileri ve onların raiyetinde olanları dost edinmektir. Dine muhalif olmadıkları sürece bunlara velâyet vaciptir.⁵²⁰

İkinci esas: "Velâyetu's-şeria" veya "velâyetu'l eşhâs" olarak bilinen esastır. Bu esasa göre, belirli şahsiyetleri ve kişileri dost edinmek vaciptir. Bu velâyet, Müslümanlar arasındaki hukuki ve şer-i düzenin ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilir. İbâzi görüşüne göre, Allah bu velâyeti, bütün Müslümanlar için dini bir yükümlülük (farz) olarak belirlemiştir.

Ebû Hazer'e göre devlet yöneticilerini veya imamları tanımamak caiz değildir. Onun bu ifadesiyle dokuz imamın bilinmesini kastettiği belirtilmektedir. Bunlar: Hz. Ebû Bekir es-Sıddîk (ö. 34), Hz. Ömer b. el-Hattâb (ö. 44), Tâlibu'l-Hak olarak bilinen Abdullah b. Yahya el-Kindî (ö. 130), Ebû'l-Hattâb Abdu'l-Âlâ b. Semh el-Me'ârifî (ö. 180 civarı), Abdurrahman b. Rüstem, Abdulvehhab b. Rüstem, Eflah b. Abdilvehhâb, Muhammed b. Eflah ve Yûsuf b. Muhammed'dir. Zikredilen bu imamların ilk dördü Arap kökenliken, son beş imam ise Rüstemi Devleti'ni yöneten İbâzî imamlar arasında yer almaktadır.⁵²¹ Ayrıca bazı İbâzî yazarlar bu listeye El-Cüendî b. Mes'ud'u da eklemişlerdir.⁵²²

⁵¹⁸ es-Sâlimî, *Muhtasar İbâzî İnanç Esasları Ğâyetu'l-Murâdu fî Nazmi'l-İ'tikâd*, 62; en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 161.

⁵¹⁹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. el-Hayr b. Ebi'l-Hayr el-Cennâvunî, *İbâzî Fıkhi Kitâbu'l-Vad 'Muhtasar fî'l-Usûl Ve'l-Fıkıh*, çev. Orhan Ateş, 2. Baskı (Ankara: Astana Yay., 2021), 67.

⁵²⁰ es-Sâlimî, *Muhtasar İbâzî İnanç Esasları Ğâyetu'l-Murâdu fî Nazmi'l-İ'tikâd*, 62; Hizmetli, "İbâdilik'de Velâyet Ve Berâet İnanç İslam Kültürünün Doğuşu", 188; el-Cennâvunî, *İbâzî Fıkhi Kitâbu'l-Vad 'Muhtasar fî'l-Usûl Ve'l-Fıkıh*, 67.

⁵²¹ Ebû Tâhir İsmâil b. Mûsâ el-Ceytâlî, *Kavâ'idu'l-İslâm*, thk. Abdurrahman b. Amr, (Tunus: Mektebetu'l-İstikâme, 1416/1995), 1: 66-67; Hizmetli, "İbâdilik'de Velâyet ve Berâet İnanç İslam Kültürünün Doğuşu", 189.

⁵²² el-Ceytâlî, *Kavâ'idu'l-İslâm*, 1: 67.

Berâet, bir nesneden berî ve bizar olmak,⁵²³ bir şeyden uzaklaşmak,⁵²⁴ kurtulmak,⁵²⁵ mahrum kalmak ve velâyetin zıttı olan hırmân, yani dışlanma anlamına gelir.⁵²⁶ Terimsel anlamı ise, Allah'ı inkâr edenlere lanet ederek onlara muhalif olmak,⁵²⁷ tekfir edip sövmek, onlara karşı çıkararak kalben düşmanlık beslemek, onların kötülüğüne inanmak ve düşmanlardan uzak durmak şeklinde tanımlanır.⁵²⁸ İbâzîler, mü'minlerin kâfirlere karşı hoşnutsuzluklarını ve nefretlerini açık bir şekilde sergilemeleri gerektiğini savunurlar.

Berâet nizamı da, velâyet nizamında olduğu gibi tevhid/cümle ve eşhas olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.⁵²⁹

Birinci kısım: Berât-ı tevhid/cümle, Allah'ın vahdaniyetine ve tevhidine dayanmaktadır.

1. Bilinen, bilinmeyen; hayatta olsun ya da olmasın, cin ya da bütün inkârcılardan uzak durmak vaciptir.
2. Kur'an'da cehennem ehli olarak zikredilen vaid ehlinden uzak durmaktır. Müminlerin, cehennemliklere karşı kalbiyle buğz etmesi gerekir.

İkinci kısım: Berât-ı eşhas, Müslümanların hukukuna ve şeriatına dayanır ve belirli fertlerden uzak durmayı ifade eder. İbâzîlere göre bu fertler ise şunlardır:

1. Davranışlarının kötülüğüyle meşhur olan ve müminler tarafından bilinen kimselerdir. Bunlar büyük günah işleyen ya da küçük günahlarda ısrar edenlerdir.
2. Kendi görüşlerini Allah'ın şeriatından daha sahih kabul eden ve düşüncelerine muhalif olan Müslümanları müşrik olmakla itham eden kimselerdir. İbâzîlere

⁵²³ Âsım Efendi, "el-Berâet", 1/128.

⁵²⁴ es-Sâlimî, *Muhtasar İbâzî İnanç Esasları Ğâyetu'l-Murâdu fî Nazmi'l-İ'tikâd*, 66; el-Caytâlî, *Kavâ'idu'l-İslâm*, 1:71.

⁵²⁵ İbn Manzur, "berâet", 1/31; es-Sâlimî, *Muhtasar İbâzî İnanç Esasları Ğâyetu'l-Murâdu Fî Nazmi'l-İ'tikâd*, 66.

⁵²⁶ en-Nâmî, *İbâzîlik Araştırmaları*, 159.

⁵²⁷ el-Caytâlî, *Kavâ'idu'l-İslâm*, 1:71.

⁵²⁸ en-Nâmî, *İbâzîlik Araştırmaları*, 159.

⁵²⁹ en-Nâmî, *İbâzîlik Araştırmaları*, 171.

göre aynı zamanda büyük günah işleyen ya da küçük günahlarda ısrar eden kimselere dost olan kimselerden de berâet etmek gerekir.⁵³⁰

3. Zalim yöneticilerden ve onların hâkimiyetini destekleyen kimselerden de berâet etmek zorunludur.
4. Mürtetlerden de uzak durmak gerekmektedir.
5. İbâziyye'den ayrılıp başka mezheplerin görüşlerini kabul eden kimselerden de berî olmak gerekir.⁵³¹

Velâyet ve berâet kavramları, İbâziyye Mezhebi'nin en bariz akidevi kavramlarıdır.⁵³² İbâzilere göre, bir kişi buluş çağına ulaştığında mükellefiyetle birlikte velâyet ve berâet o kimse için farz olur.⁵³³ İbâziler, Allah'ın müminlere olan dostluğunun ezeli olduğu gibi düşmanlarına olan berâetinin (düşmanlığının) da ezeli olduğunu savunurlar.⁵³⁴

İbâziyye'de velâyet ve berâet nizamıyla ilişkili bir diğer kavram ise vukuf kavramıdır. Vukuf, durumu bilinmeyen bir kimse hakkında velâyet ehli ya da berâet ehli olup olmadığına dair hüküm vermemeyi ve o kişi hakkında sükut edip görüş beyan etmemeyi ifade eder.⁵³⁵ İbâzilere göre, bir kimse velâyet ya da berâete müstahak olmadığına, o kimse için vukuf, yani hakkında yargıda bulunmamak zaruridir.⁵³⁶

Ebû Hazer, velâyet ve berâet konusunda ashabı olan İbâziyye/Da'vet Ehli ile aynı görüşü paylaşmaktadır. Ancak, vukuf konusunda İbâziler ile aynı düşüncelere sahip değildir. Vukuf konusundaki düşüncelerinin özellikle İbâziyye'nin Nükkariyye fırkası ve diğer İbâzî fırkalarına karşı ifade edildiği anlaşılmaktadır.

Vukuf nizamını savunan İbâzilere göre, insanlar dini yönden iki gruba ayrılır: durumu bilinenler ve meçhul olanlar. Durumu bilinen kimselerden dinin esaslarıyla

⁵³⁰ es-Sâlimî, *Muhtasar İbâzî İnanç Esasları Ğâyetu'l-Murâdu fî Nazmi'l-İ'tikâd*, 63; en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 173.

⁵³¹ el-Cennâvunî, *İbâzî Fıkhı Kitâbu'l-Vad' Muhtasar fî'l-Usûl Ve'l-Fıkıh*, 68; en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 171-174.

⁵³² en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 159.

⁵³³ el-Cennâvunî, *İbâzî Fıkhı Kitâbu'l-Vad' Muhtasar fî'l-Usûl Ve'l-Fıkıh*, 67; en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 160.

⁵³⁴ es-Sâlimî, *Muhtasar İbâzî İnanç Esasları Ğâyetu'l-Murâdu fî Nazmi'l-İ'tikâd*, 63.

⁵³⁵ Behhâz, *Mu'cemu'l-Mustalehâti'l-İbâdiyye*, 2: 1094: Hizmetli, "İbâdilik'de Velâyet ve Berâet İnanıcı İslam Kültürünün Doğuşu", 202.

⁵³⁶ en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 175.

amel edenlere velâyet edilir. İslam’a amelleri ve sözleriyle muhalefet eden kimselere düşmanlık yapılarak onlardan teberrî edilir. Ancak, durumu bilinmeyen kimseler için iman durumu netleşinceye kadar vukuf edilir.⁵³⁷ Vukuf, İslamiyet’i bilinmeyen kimse hakkında velâyet ve berâet hükmü vermekten kaçınmak anlamına gelir.⁵³⁸ İslam, bilgisi olmadığı halde bir kimse hakkında hüküm vermeyi yasaklamıştır. Bu nedenle, hakkında kesin bilgi bulunmayan bir meselede hüküm vermeyip vukuf etmek gerekir.⁵³⁹ “ولا تقف” (Hakkında bilgin olmayan şeyin ardına düşme!)⁵⁴⁰ ve “Ey iman edenler! Eğer bir fâsık size bir haber getirirse, onun doğruluğunu araştırın. Yoksa bilmeden bir topluluğa kötülük ederseniz de sonra yaptığınıza pişman olursunuz.”⁵⁴¹ ayetleri, vukufun farz olduğunun delilleridir. Vukuf, velayet ve beraetin zıttıdır.⁵⁴² Velâyet ve berâet dinin esaslarından olduğu gibi vukuf da dinin esaslarındandır.⁵⁴³ Bu üç tavrı bilmeyen ve vukufu terk eden kimseler, imanlarına günah karıştırarak kâfir olma tehlikesiyle karşı karşıya kalır.⁵⁴⁴

Ebû Hazer, velâyet ve vukuf konusunda ihtilaf edenlerin, hakikati kendileri için gizli olan bir olay nedeniyle ihtilaf ettiklerini belirtmiştir. İbâzîlerin birbirlerini öldüren iki kişi hakkında hangi hükmün verileceği konusunda ihtilaf ettiklerini, bu olayda kimin haklı, kimin haksız olduğu konusunda anlaşmazlık yaşadıklarını ifade etmiştir.⁵⁴⁵ Bu olay, İbâzî kaynaklarda Hâris ve Abdulcebbâr olayı olarak zikredilmektedir. İbâzîlerin yönetiminde bulunan Trablusgarp bölgesinde, biri kadı, diğeri ise hâkim olan Hâris ve Abdulcebbâr isimli iki zat, birbirlerini öldürmüş ve kılıçları da birbirine saplı olarak bulunmuştur. Üstelik bu iki zat velâyet sahibi kimseler olduğundan ve olayın ayrıntıları bilinmediğinden, kimin zalim, kimin mazlum olduğu bilinmemektedir.⁵⁴⁶ Ebû Hazer, bu

⁵³⁷ el-Ceytâlî, *Kavâ'idü'l-İslâm*, 1: 97.

⁵³⁸ Bilal Taşkın, “Erken Dönem Bir İbâzî Teorisyonu: Abdullah b. Yezîd el-Fezârî'nin (II. -III. yüzyıl) Kitâbü'ttevhîd'i ve Kelâmî Perspektifi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 10/4 (2021), 3970.

⁵³⁹ el-Ceytâlî, *Kavâ'idü'l-İslâm*, 1: 97; Taşkın, “Erken Dönem Bir İbâzî Teorisyonu: Abdullah b. Yezîd el-Fezârî'nin (II. -III. yüzyıl) Kitâbü'ttevhîd'i ve Kelâmî Perspektifi”, 3970.

⁵⁴⁰ İsrâ 17/36.

⁵⁴¹ Hucurât 49/6.

⁵⁴² el-Ceytâlî, *Kavâ'idü'l-İslâm*, 1: 98.

⁵⁴³ el-Ceytâlî, *Kavâ'idü'l-İslâm*, 1: 97; Taşkın, “Erken Dönem Bir İbâzî Teorisyonu: Abdullah b. Yezîd el-Fezârî'nin (II. -III. yüzyıl) Kitâbü'ttevhîd'i ve Kelâmî Perspektifi”, 3970.

⁵⁴⁴ Taşkın, “Erken Dönem Bir İbâzî Teorisyonu: Abdullah b. Yezîd el-Fezârî'nin (II. -III. yüzyıl) Kitâbü'ttevhîd'i ve Kelâmî Perspektifi”, 3970.

⁵⁴⁵ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 26.

⁵⁴⁶ Şemmâhî, *Kitâbu's-Siyer li'l-Şemmâhî*, 1: 114; en-Nâmî, *İbâzîlik Araştırmaları*, 176.

olay çerçevesinde diğer İbâzî gruplarla tartışmada bulunmuştur. İbâzîlerin çoğunluğu, kâfirlere dost edinmeme ve müminlerden de teberri etmeme amacıyla en güvenli yolun görüş belirtmek olduğunu ifade ederek vukuf uygulamasını tercih etmişlerdir. Ebû Hazer'in de mensup olduğu Mağrib İbâzîlerine göre ise Allah'ın kendilerine açıkça velâyetini gösterdiği kimseleri dost edinmek ve Allah'ın açıkça berâet edilmesi gereken kimseleri de teberri etmek farzdır. Ebû Hazer, Hâris ve Abdulcebbâr olayında hüküm verilmesi gereken bir problem olduğunu belirtmiş ve bu sorunla ilgili olarak yalnızca velâyet verilerek bir çözüm bulunabileceğini ifade etmiştir. Daha önce bu kişilerin Müslüman olduğu bilindiği için zahire göre hükmedilmesi gerektiğini, dolayısıyla bu kişilerin Müslüman olarak kabul edilmesi ve velâyet sahibi kimseler olarak dost kabul edilmesi gerektiğini savunmuştur. Zira velâyeti ortadan kaldıracak bir durumun oluşmadığını, ancak böyle bir durum meydana gelirse velâyetin zıttı olan berâet durumunun geçerli olacağını belirtmiştir.⁵⁴⁷

Ebû Hazer, Hâris ve Abdulcebbâr olayında vukuf değil, velâyet edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Ona göre, asıl olan üzerinde karar kılmak en selametli yoldur. Zira, Allah, ilmiyle aralarındaki hükmü verecektir. Bizim için gayb olan bir konuda hüküm vermekle Allah'a kulluk vazifemizi yerine getiremeyiz. Bu nedenle, vukuf eden fırkalar, velâyetin, berâetin ve vukufun farz olduğu iddiasında bulundular. Vukuf farz değildir demeleri halinde, kendi görüşleri olan vukufu terk etmiş olacakları belirtilmiştir. Mümin olduğu bilinen bir kimseye velâyet etmeyi terk etmek veya kâfir olduğu bilinen kişiye karşı berâeti terk etmek, farzı yerine getirmemek anlamına gelir. Mümine tevelli etmek farzdır; mümine tevelli etmemek, veya kâfirden teberri etmemek, farzı terk etmek demektir. Dolayısıyla, velâyet edilmesi gereken kişiyi dost edinmeyen ve berâet edilmesi gerekenden teberri etmeyen kimse farzı terk etmiş olur. Bu durumda vukuf eden kişi ya mütevellayı (velâyet edileni) ya da müteberriyi (berâet edileni) terk etmiş sayılır. Müminlere karşı vukuf etmek caiz olmadığı halde, vukufu savunanlar, bu olayda vukuf etmeyi seçmişlerdir. Bizler ise farz olan asıl üzerinde karar kıldığımız için eleştiriliyoruz. Oysa sabit ve asıl olan manayı ortadan kaldıracak açık bir delil bulunmamaktadır ve bize yeni bir durum da açıklanmamıştır. Bu nedenle, bizi eleştirenler daha kötü bir duruma düşmüşlerdir; zira mümine velâyet etmeyip kâfire

⁵⁴⁷ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 27.

berâet etmedikleri için vukuf etmişlerdir. Biz ise asıl olan mana üzerinde kalmak suretiyle daha makul bir durumdayız. Mazeretli mana üzerindeyiz. Zira biz daha önceki velâyet ve berâet durumunu sürdürmekteyiz. Oysa muhalifler ortaya yeni bir mana (vukuf) çıkararak, mümine velâyeti kaldırıp, velâyetin zıttı olan berâet ile müminden teberrî etmişlerdir. Nasıl ki iman ve küfür arasında bir menzil yoksa, velâyet ve berâet arasında da bir menzil bulunmamaktadır. Onlar, kâfiri dost edinmemek amacıyla kaçındılar ancak daha önce mümin olduğu bilinen iki kişiye velâyet etmeyerek farzı terk ettiler. Bilinen bir meselede rücu edenlere benzeyerek, cehaletle hüküm verdiler. Hem bizim hem de onların nazarında rücu etmek caiz değildir. Bu nedenle, onlar için en uygun yol, bizim benimsediğimiz gibi velâyeti sürdürmektir.⁵⁴⁸

Ebû Hazer, Hâris ve Abdulcebâr'ın meselesinde ve benzer hükümlerde diğer İbâzîlere muhalefet ettiğini belirtmiştir. Ona göre velâyet, zahiri hükümlere dayanan bir meseledir. Kılıçları birbirine saplanmış halde bulunan bu iki adam sağ kalsaydı, her biri kendini savunarak karşı iddialarda bulunurlardı. Her biri kendini savunarak karşı tarafın haksız olduğuna dair mutedil deliller getirirlerdi. Böyle bir durumda, iki tarafın delilleri eşdeğer olurdu. Dolayısıyla, kadı meselenin ihtilafını yarım bir şekilde taksim ederken, birinin hakkını diğerine vermiş olacaktı. Fakat hakkında hüküm verilecek kişilerden birinin delili batıl olacaktı ve insanlar bu duruma da vakıf olacaktı. Eğer muhalifler, bu hükmü geçerli sayarak kadının durumunu tevil edip bu iki adamın delillerine dayanarak velâyet ederlerse, zahiri hükmü ihlal etmiş olacaklardır.⁵⁴⁹

Ebû Hazer'e göre, Nükkariyye gibi muhalif fırkalar, iki adamdan haksız olana karşı vukuf ettiklerinde aslında o kimseye velâyeti uygulamışlardır. Kadıya da velâyet etmişlerdir; oysa kadı, hakkı olmadığı halde haksız tarafın lehine hüküm verecektir. Ayrıca bu muhalifler, tüm delillere velâyet etmişlerdir; hâlbuki delillerin bir kısmı, yalancı şahıslarca sunulan geçersiz deliller olacaktır. Şayet muhalifler bu konularda vukuf durumunu sürdürmeye devam ederlerse, ümmete muhalefet ederek dini hükümleri yok saymış olacaklardır.⁵⁵⁰

⁵⁴⁸ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 27-28.

⁵⁴⁹ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 28.

⁵⁵⁰ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 28-29.

Ebû Hazer, vukufun varlığını savunan fırkaların görüşlerini ispatlamak için delil olarak getirdikleri “وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ”⁵⁵¹ ayetinin, vukufun varlığına dair bir delil olmadığını, bu ayetin iki anlamı ihtiva ettiğini savunmuştur. Buna göre birinci anlamı: “Görmediğin şeyi gördüm, işitmediğin şeyi işittim ve duymadığın şeyi duydum demeyin” şeklindedir. Ayetin ikinci tefsiri ise “Bilgin olmayan bir şeyin ardına düşme!” şeklindedir. Ebû Hazer, ayetin iki anlamında da vukufun olduğuna dair bir delil olmadığını vurgulamıştır. Ayrıca Ebû Hazer, muhaliflerine, Hâris ve Abdulcebbar vakası yaşanmadan önce bu şahıslarla ilgili velâyet hükmünün var olduğunu hatırlatarak, yaşanan olaydan sonra da bu velâyet hükmünün devam ettirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Zira, bu iki şahısla ilgili mevcut bilgilerin ancak aynı kuvvette ya da daha güçlü bir bilgiyle ortadan kaldırılabileceğini vurgulamıştır. Ebû Hazer, şek ve şüphenin mevcut bilgiyi izale etmeyeceğini belirterek, muhaliflerine şu soruları yöneltmiştir: “Bu iki adamla ilgili sabit olan velâyetten haber verin. Velâyet hâlâ sabit mi? Yoksa iptal mi oldu?” Muhaliflerin, “velâyet yok oldu” demeleri durumunda berâeti kendileri için vacip kılmış olacaklarını; yok, “velâyet sabittir” demeleri halinde ise vukuf halini terk etmiş olacaklarını ifade etmiştir. Muhaliflerin, “velâyet ne sabit oldu ne de yok oldu” şeklinde bir yanıt vermeleri halinde ise imkansız söylemiş olacaklarını, bu söylemin ise şuna benzeyeceğini iddia etmiştir: “Bir şey vardı, ona bir hal oldu; o durumdan sonra ne sabittir ne de zaildir.”⁵⁵²

İbâzîyye inancında, Allah’ın müminlere olan dostluğu (velâyet) ve düşmanlarına olan düşmanlığı (berâet) sabit ve değişmez bir ilkedir.⁵⁵³ Ebû Hazer, yukarıda zikredilen söylem ile vukufun varlığıyla velâyetin ya da berâetin varlığının yok olması anlamına gelebileceği için diğer İbâzî fırkalarını eleştirmiştir.

Vukufun farz olduğunu savunan fırkalar, vukufu cehalet ile özdeşleştirirken, velâyet ve berâeti ilim ile ilişkilendirmiş ve vukufun, bu iki kavrama zıt olduğunu iddia etmişlerdir. Bu görüşe göre, cehalet ve ilim arasındaki fark sebebiyle vukuf, berâet ve velâyete karşıt bir konumda durmaktadır. Ebû Hazer ise bu iddiaya karşı çıkararak, “Herhangi bir şey iki şeye nasıl zıt olsun!” sorusuyla muhaliflerin görüşlerine karşı

⁵⁵¹ İsrâ 17/36.

⁵⁵² Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemûi'l-Muhâlifîn*, 30-31.

⁵⁵³ es-Sâlimî, *Muhtasar İbâzî İnanç Esasları Ğâyetü'l-Murâdu fî Nazmi'l-İ'tikâd*, 63; en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 162.

çıkması, onların delillerini yetersiz ve alakasız bulmuştur. Ayrıca, eğer vukuf cehalet olarak kabul edilirse, sadece velâyet ve berâet değil, aynı zamanda tıp, sanat ve diğer tüm ilimlere de zıt olacağını ifade etmiştir. Ebû Hazer'e göre vukuf, yalnızca cehalet açısından velâyet ve berâete zıt olabilir; diğer açılardan ise böyle bir zıtlık söz konusu değildir. Muhaliflerinin vukufun farz olduğunu iddia etmelerine karşın, Allah'ın kitabında veya Peygamber'in sünnetinde vukufun farz olduğuna dair bir delilin bulunmadığını savunmuştur. Ebû Hazer'e göre vukuf ya cehaleti emretmek anlamına gelir ya da insanların kendi icat ettikleri bir ibadettir. Allah, insanlara emrettiklerini açık ve anlaşılır kılmış, göndermiş olduğu hükümler hakkında insanları şüpheye düşürmemek için bu hükümleri onlara öğretmiştir. Allah'ın insanlara bildirmediği hususlardan sorumlu tutulmadıklarını ve bu konularda serbest bırakılmışlardır. Kullarına şefkat gösteren ve onlara kolaylık sağlayan Allah'a hamdolsun ki, İslam'ın kulluk yollarını kolaylaştırmıştır.⁵⁵⁴

Ebû Hazer'e yöneltilen soruda, vukuf nizamının farz olduğunu savunan muhalif fırkalar, şer'î kurallara göre kesilen ve kesilmeyen iki koyunun yaşanan herhangi bir karışıklıktan dolayı birbirinden ayırt edilememesi durumunu gündeme getirmişlerdir. Bu belirsizlik karşısında nasıl bir tutum takınılması gerektiğini vukuf meselesine atıfla sormuşlardır. Bu soru üzerine Ebû Hazer, vukuf nizamının farz olduğunu savunan fırkaları farz ile mubahı birbirine eş tutmakla eleştirmiştir. Ona göre zikredilen koyunun, velâyet ve berâet konusuyla bir alakası yoktur. Zira bir kimse bu koyunun etinden yememe konusunda serbesttir ve kişi bu koyunun etinden yemediği için de vebal altına girmez. Ancak velâyet ve berâet hususları, farz olan dini yükümlülüklerdir ve bunların terk edilmesi farzın terk edilmesi anlamına gelir.⁵⁵⁵

Ateşte eritilen dirhem gramajında meydana gelen kaybın, vukuf meselesiyle ilişkilendirilerek sorulması üzerine Ebû Hazer, bu sorunun da velâyet meselesiyle bir bağlantısının olmadığını belirtmiş ve münazara sahibinin konuyu çarpıttığını ifade etmiştir. Ona göre, dirhem eritildiğinde, bazı kısımlarını kaybeder ve bu kayıptan dolayı bir eksiklik meydana gelir. Eğer bu eksiklik gerçekleşmemişse, parçaların kaybolmadığı anlamına gelir. Parçalardan meydana gelen dirhem, parçacıkları olmayan bir fiil olan velâyetle kıyaslanmayacağını savunmuştur. Zira koyun ve dirhem birer cisimdir; buna

⁵⁵⁴ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 31-32.

⁵⁵⁵ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 29.

karşın velâyet bir fiildir. Bu durumda, Ebû Hazer cisimlerle fiillerin kıyaslanamayacağını, kıyaslanmanın yalnızca denk olan şeyler arasında yapılabileceğini vurgulamıştır. Bu bağlamda, olguların başka olgular ile, fiillerin ise başka fiiller ile kıyaslanabileceğini belirterek, doğru bir kıyaslama yapılmadığını söylemiştir.⁵⁵⁶

İbâzî muhalif fırkalar, livata yapan bir kadından teberri ettiklerini ifade etmiş ve ters ilişkiye giren bir kadın hakkında Ebû Hazer'in görüşlerini sormuşlardır. Ebû Hazer, livata yapan bir kadına karşı berâet edilmesine dair herhangi bir nassın mevcut olmadığını, ne sahabe ne de tabiun arasında böyle bir görüşün dile getirildiğini belirtmiştir. İbâzîler arasında velâyet ve berâet, imanla doğrudan bağlantılı olup serbest bırakılmamış meselelerdir; çünkü bu kavramlar farz kapsamında ele alınmakta ve bu nedenle içtihadı yer verilmemektedir. Ebû Hazer, muhalif fırkaların her ne kadar vukuf kavramını açıkça dile getirmemiş olsalar da, görüşlerinin vukufa dayandığını iddia etmiştir. Ona göre, kadının livata yapması büyük günah kapsamında değerlendirilmelidir, ancak bu mesele berâet konusuyla ilişkilendirilmemelidir.⁵⁵⁷

3.6. BİLİNMEMESİ CAİZ OLAN VE CAİZ OLMAYAN İLİMLER

Ebû Hazer'e göre Allah'ın farz kıldıklarını terk, haram kıldıklarını helal kılma ve haram kıldığı şeylerde ısrar etme dışındaki her şeyin cehaleti mazur görülmektedir.⁵⁵⁸ Zikredilen üç vecih cehaletin mazuriyeti kapsamına girmez. Kişinin emredilen hususu bilmemesi veya yerine getirmemesi, kişiden sorumluluğu kaldırmaz. Allah'ın kitabından, Hz. Peygamber'in sünnetinden ve âlimlerin icmasından bir delil (hüccet) gelinceye kadar bahsedilen üç husus dışındaki haramların cehaleti mazur görülmektedir. Fakat bir meselede hüccet ortaya çıkması durumunda, daha önce cehaletin kapsamına giren şeyin bilgisizliği caiz karşılanmamaktadır. Allah'ın haram kıldığı konularda günah işleyen kimse, bilsin veya bilmesin, cehaleti mazur değildir.⁵⁵⁹

Ebû Hazer'e göre Allah'ın haram kıldığı bilinen bir mevzuda bir kimsenin ısrar edip tövbe etmeyerek günahından dönmemesi durumunda cehaleti mazur görülmez. Allah'ın haram kıldığı bir şeyi helal saymakla Allah'a yalan isnat eden yalancı bir

⁵⁵⁶ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlifîn*, 30.

⁵⁵⁷ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlifîn*, 33-34.

⁵⁵⁸ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlifîn*, 36; el-Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-Burhân li-Ehli'l-Ukûl*, 2: 15.

⁵⁵⁹ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlifîn*, 36.

müşrik olur. Allah'ın bir şeyi haram kıldığını bildiği halde tevil ile haramı helal kılan, - te'vilini nakzedecek bir nassta varid olmamış olsa bile- kimse kâfir olur.⁵⁶⁰

Ebû Hazer'e göre bir an dahi bilinmemesi (cehaleti) caiz olmayan ilim vardır. Bu ilim, Hz. Muhammed'in insanları davet ettiği "Allah'tan başka ilah yoktur. O'nun ortağı, eşi ve benzeri yoktur. Muhammed O'nun kulu ve resulüdür. Muhammed'in getirdiği şeyler haklıdır." şeklindeki tevhidin bilgisidir.⁵⁶¹

Ona göre şirk, asla mazur görülmez çünkü şirkin cehaleti tevhidin bilgisizliğidir.⁵⁶² Dolayısıyla tevhidten habersiz kalındığında kişi müşrik olur. Aynı şekilde Allah'ın haram kıldığını bildiğimiz bir günahta kişi ısrar edip tövbe etmeyip ve günahattan dönmezse inatçı (muannit) bir kimsenin durumuna düşer ve bu kimsenin cehaleti küfrünü mazur karşılamaz.⁵⁶³

Ebû Hazer'e göre Vakti gelene ve delili ortaya çıkana kadar bilinmemesi caiz olan ilimler vardır. Vakit açısından geniş olan ibadetlerin vaktin ilk anında mükellefin dinen sorumlu olduğu şeyi bilmesi ve yapması zorunlu değildir. Ama farzı eda edebilecek kadar vakit kaldığında dinen sorumlu kişi bu ibadetleri bilmesi ve yapması gerekmektedir. Mükellefin bilgisizliği vaktin sonlarında mazur görülmez. Bu bahsettiğimiz meseleye namazı örnek gösterebiliriz. Vaktin ilk bölümlerinde kişi rahat davranabilir, ama namazı eda edebilecek kadar vakit kaldığında o kimsenin cehaleti mazur görülmez; artık namazı bilmesi ve kılması gerekir. Aksi halde cezaya müstahak olur.⁵⁶⁴

Ebû Hazer'e göre farzların eda edilmesi gereken vakti geldiğinde farzları terk eden veya farzları bilmeyen kimselerin bu durumu mazur görülmez. Vakit geldikten sonra farzı bilmemek ve yerine getirmemek caiz olmayıp o kimseden sorumluluğu kaldırmaz. Vakti gelmeyen namazın bilgisizliğinden mükellef sorumlu değilken, vakit girdikten sonra insanlar artık mükellef olur. Dolayısıyla mükellefin namazı hem bilmesi hem de eda etmesi gerekir. Bütün farzlar bu bağlamda düşünülmelidir.⁵⁶⁵

⁵⁶⁰ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlifîn*, 37.

⁵⁶¹ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlifîn*, 36-37.

⁵⁶² el-Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-Burhân li-Ehli'l-Ukûl*, 2: 32; Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlifîn*, 37.

⁵⁶³ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlifîn*, 37.

⁵⁶⁴ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlifîn*, 37.

⁵⁶⁵ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemü'l-Muhâlifîn*, 36.

Ebû Hazer'e göre ihtiyaç duyulmadığı sürece bazı ilimlerin bilinmemesi ise ebediyen caizdir. Allah'a iftira etmemek, helali haram; haramı helal saymamak veya bir hüccetle karşılaşmamak şartıyla bunların dışındaki her şeyin cehaleti her zaman mazur karşılanmıştır. Din, bahsedilen konular üzerine kurulmuştur.⁵⁶⁶

⁵⁶⁶ Ebû Hazer, *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*, 36.

SONUÇ

İbâzîyye, makâlât kitaplarının hemen hepsinde Havâric hareketinin bir kolu olarak anlatılmakla birlikte İbâzîler bu düşünceye karşı çıkarak kendilerinin özgün ve mutedil bir mezhep olduğunu iddia etmişlerdir. Hâricilerin Ezarika ve Sufriyye fırkalarına nazaran itikâdî düşüncelerde ve İmâmet anlayışında daha ılımlı ve daha sistematik bir anlayış ortaya koymuşlardır. Onların devlet ve İmâmet anlayışlarının temelinde Kur'ân'ın ve şerîatın hâkim olduğu bir sistem kurma düşüncesi var olmuştur. Bundan dolayı devlet başkanlığı görevini dini bir sorumluluk çerçevesinde ele almışlardır. İmâmetin kureyşiliğini reddederek, imâmet için önemli olan soy değil mü'min vasıfları olan takvâ, zühd ve adâlet özelliklerine haiz olma özelliklerini benimsemişlerdir.

İbâzîyye'nin ilk dönem temsilcilerinden olan Ebû Hazer Yağlâ b. Zeltaf el-Vesyânî, Berberilerin Zenate kabilesinin Vasîn koluna mensup olup, Bilâd-ı Cerîde'nin Hamme halkındandır ve İbâzîyye'nin Vehbiyye fırkasına mensuptur. Savaşların ve siyasi çalkantıların yaşandığı bir dönemde yaşayan Ebû Hazer, hayatının ilk döneminde arkadaşı Ebû'l-Kâsım Yezid b. Mahled ile dönemin önemli çeşitli hocalarından dersler tahsil etmişlerdir. Bu iki İbâzî arkadaş, birçok ilimde önemli bir seviyeye gelerek Bilâd-ı Cerîde'de tanınmış kimseler haline gelmişlerdir. Batı Mağrib'ten gelen öğrenciler için halka teşkilatları kurarak onlara Sire, Kur'an ilimleri, fıkıh usulü ve edebiyat gibi çeşitli ilimleri öğretmişlerdir. Ayrıca, Azzabe teşkilatını önemseyen bu iki âlim, vahaları ve mahalleleri dolaşarak irşad faaliyetlerinde bulunmuşlardır.

Ebû Hazer'in hayatının ikinci dönemi ise siyasi olayların ve isyan hareketlerin gölgesinde geçmiştir. Fatımîlerin İbâzî Rüstemi Devleti'nin başkenti olan Tahert'i ele geçirmesi ve Fatımîlerin bölgedeki uygulamaları İbâzîleri birçok defa askeri ayaklanmalara yönlendirdi. Ebû Hazer'in ilim arkadaşı Ebu'l-Kasım, yaşadığı dönemde İbâzîlerin önemli lideriydi. Fatımîlerin halifesi Mui'z'in fermanı ile öldürülmüştür. Bu olay Mağrib İbâzîlerini büyük bir ayaklandırmaya yönlendirmiştir. Batı Mağrib İbâzîleri imamet anlayışına uygun gördükleri Ebû Hazer'e biat edip Kuzey Afrika'nın çeşitli bölgelerinden büyük bir ordu toplamanın gayretine düşmüşlerdir. Fakat Şii Fatımîler'e karşı gerçekleştirdikleri ayaklanmada çeşitli sebeplerden dolayı başarılı olamamışlardır. Bu olayda İbâzîler'in, zalim devlet yöneticisinden ve onu destekleyenlerden teberri

edileceği, adil olamayan imama itaat edilmeyeceği ve mümkün oldukça onlarla savaşılacağı düşüncesiyle hareket ettikleri tespit edilmiştir.

Fatımilerin Mısır'ı ele geçirmesinden sonra yeni bir isyan hareketinin çıkartılması endişesinden dolayı Eb Hazer, Mısır'a götürülmüş halife Mu'iz'in vefatından sonra oldukça sıkıntılı bir yaşam srmşmştr. Mısır'da kendisine yöneltilen sorulara cevap vermek amacıyla bir eser kaleme almıştır. Mu'tezile, Mürcie, Sufriyye ve İbâzîlerin diğer fırkaları olan Nkkriye, Halefiyye gibi diğer fırkaları bazı itikadi konularda eleştirerek onlara karşı reddiye yazmıştır. İbzyyenin hicri ilk dönemlerine ait eserlerden günümüze çok az sayıda eser ulaşmıştır. Bu bağlamda, Eb Hazer'in *er-Red Alâ Cemi'l Muhalifn* adlı eseri büyük önem taşımaktadır. Eb Hazer'in itikadi görüşlerinin detaylı bir şekilde ifade edildiği bu eser, günümüz çalışmalarına değerli bir kaynak sunmaktadır.

Eb Hazer, tevhid konusunu son derece önemsemiş ve tevhidi, "Allah'a, Hz. Muhammed'e ve Hz. Muhammed'in getirdiği şeylerin hak olduğuna inanmak" olarak tanımlamıştır. Ona göre, tevhidin temelinde cehaletten tamamen uzak, saf bir anlayış yatmaktadır. Allah'ın sıfatlarının, O'nun zatının aynısı olduğunu ve zatının dışında ayrı bir varlık olmadığını belirtmiştir. Allah'ın sıfatları, zatının aynısı olduğu için asla mahlûk (yaratılmış) değildir. Allah, Rahman, Rahim ve Hâlık gibi isimlerle tanımlanır; bu isimler, zatının dışında bağımsız bir varlık değeril, sadece O'nun zatıyla özdeş olan sıfatlardır. Allah, eksikliklerden ve müşriklerin yakıştırmalarından münezzehtir. Eb Hazer, Allah'ın zatının Âlim, Kâdir, Basir ve Semi' sıfatlarını içerdiğini belirtmiştir. Mu'tezile Mezhebi ile tevhid konusunda benzer görüşler taşımasına rağmen, Allah'ın fiili sıfatlarının mahiyeti hakkında farklı düşünmüş ve Mu'tezile'yi bu konuda eleştirmiştir. Mu'tezile'nin Allah'ın fiili sıfatlarının ve bazı diğer sıfatlarının mahlûk olduğu görüşünü reddetmiştir. Ona göre, Allah'ın tüm sıfatları, O'nun zatıyla özdeştir ve dolayısıyla hiçbir sıfatı yaratılmış (mahlûk) değerildir.

Eb Hazer, Allah'ın ezelde Âlim, ezelde Kadir ve ezelde Rzık olduğunu ifade etmiştir. Allah'ın yaratma fiilinden önce bile O'nun bu sıfatlarla tanımlandığını belirtmiştir. Allah'ın yaratmadığı şeyler hakkında O'na Halık (yaratıcı) denilebileceğini söylemiştir. Ancak, Allah'ın Kudret sıfatının hadis taalluku ile mahlûkatı yarattığı fikrine karşı çıkmıştır. Eb Hazer, Müşebbihe'nin Allah'a cismaniyet atfederek O'nu

mekân ve yönler ile sınırlandırmasına itiraz etmiş, bir cismin mekândan ve altı yönlerden bağımsız düşünülmemeyeceğini, dolayısıyla mekân ve yönlerin mahlûkata ait nitelikler olduğunu ifade etmiştir. Allah'ın benzeri hiçbir şey olmadığını ve O'nun sıfatlarının yaratılmış nitelikler gibi kabul edilemeyeceğini vurgulamıştır.

Ebû Hazer, kulların fiilleri konusunda Ehl-i Sünnet ile yakın düşüncelere sahip olmuş ve bu konuda Mu'tezile'ye karşı çıkmıştır. Ona göre, kulun fiillerinin yaratıcısı Allah'tır; fiilin yaparı ve iktisab edeni ise kulun kendisidir. Bu görüşü, kuldan iradeyi tamamen kaldıran Cebriyye anlayışını eleştirmiş ve her iki mezhebin bu konuda aşırıya kaçtığını belirtmiştir. Ebû Hazer, Allah'ın tevhidini temel dayanak olarak alarak her şeyin yaratıcısının Allah olduğunu ve dolayısıyla kulun fiillerinin yaratıcısının da Allah olduğunu savunmuştur. İstitâat (yetki ve kapasite) konusunda da Ehl-i Sünnet ile benzer görüşler paylaşmış ve istitâatın fiil ile birlikte olduğunu ifade etmiştir. Bu düşüncesini, fiille bağlantılı olarak ispatlamaya çalışmıştır. Ona göre, delil ve medlül (delilin işaret ettiği şey) birbirleriyle bağlantılıdır; dolayısıyla, delil ortadan kalktığında medlül de ortadan kalkacaktır.

Ebû Hazer, imanın birçok hasletten oluştuğunu belirtmiş ve sadece Allah'ı bilmenin, onu ikrar etmenin veya sadece tasdik etmenin iman olarak kabul edilemeyeceğini ifade etmiştir. Ona göre, amel (eylem) imanın önemli bir parçasıdır. İman, Allah'ın emrettiği her şeye inanmayı, Allah'ın emrettiği her şeyi yapmayı ve Allah'ın nehyettiği her şeyden kaçınmayı içerir. Ebû Hazer, büyük günahları işleyen kişilerin, tövbe etmedikleri sürece ebedi olarak cehennemde kalacaklarını belirtmiştir. Küçük günahların ise ancak büyük günahlardan içtinab etmek şartıyla bağışlanabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca, büyük günah işleyen kişilerin müşrik olacağını savunan Sufriyye'ye karşı çıkmış ve insanların büyük günah işlemekle müşrik olmayacaklarını belirtmiştir. Şirkin, Allah'a bir şeyi ortak koşmak anlamına geldiğini ve kebairi işleyenin Allah'a bir şeyi eşit tutmadığını açıklamıştır. Bu düşünceleriyle diğer Haricilerden daha mutedil görüşler ortaya koyduğu çalışmamızda tespit edilmiştir.

Ebû Hazer'e göre, Allah'ın dostlarına velayet etmek farz olduğu gibi, Allah'a isyan eden kimselerden de beraet etmek farzdır. Durumu bilinmeyen kimseler hakkında ise, onların ilk bilindik halleri doğrultusunda devam edilmesi gerektiğini belirtmiştir. İbâzilerin aksine, vukufa karşı çıktığı tespit edilmiştir. Ona göre, velayet sahibi bir

kimse hakkında vukuf yapmak, farz olan velayeti terk etmek anlamına gelir. Benzer şekilde, beraet sahibi bir kimse hakkında teberri (uzak durma) etmek gerektiğinde, vukuf yapmak, farz olan beraeti terk etmek anlamına gelir.

Sonuç olarak, bu tez kapsamında Ebû Hazer'in, nakli delillerle akli yöntemleri bir arada kullanarak kalamî meseleleri kapsamlı bir şekilde ele aldığı, taklitten kaçındığı ve düşünsel açıdan ifrat ve tefritten uzak bir yaklaşım benimsediği anlaşılmaktadır. Ebû Hazer, çağının entelektüel çevrelerini etkileyen ve sonrasında gelen kalamcılar ve düşünürler üzerinde belirgin bir etki bırakan önemli bir kalamcı olarak değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdu'l-Kâfi, Ebû Ammâr el-İbâdî. *Ârâu'l-Havârici'l-Kelâmiyye*. 2 Cilt. Cezayir: Mevfemu li'n-Neşr, 2013.
- Abdülhamid, İrfân. *Dirâsât fi'l-firak ve'l-akâidi'l-İslâmiyye*. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1404/1984.
- Abdülhamid, İrfan. *İslam'da İ'tikadi Mezhebler ve Akaid Esasları*. Trc. Mustafa Saim Yeprem. Ankara: TDV Yayınları, 1. Baskı 2001.
- Ammî, Muhammed b. Mûsâ Bâbâ. Bâcû, Mustafa b. Sâlih – Behhâz, İbrahim b. Bekîr – Şerîfî, Mustafa b. Muhammed. *Mu'cemu A'lâmi'l-İbâdiyyetî mine'l-Karni'l-Evveli'l-Hicrî ile'l-Asri'l-Hâdir*. Thk. Muhammed Sâlih Nâsir. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1420/1999.
- Arca, Abdullah. *Fahreddin Razi'nin Düşüncesinde Allah'ın Sıfatları*. Ankara: Fecr Yayınları, 1. Baskı, 2020.
- Arca, Abdullah. “İbn Hazm'ın Mürcie'den Saydığı Ekollerin İman Tanımlarına Yöneltiği Eleştiriler”. *Anemon Muş Aiparlan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9 (2021): 17-24.
- Arı, Mehmet Salih. “Vercelânî, Ebû Zekerıyyâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43: 51-52. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yay., 2013.
- Âsım Efendi, Mütercim. *el-Okyânûsü'l-Basît Fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*. 6 Cilt. İstanbul: TYKB, 2013.
- Ateş, Orhan. “İbâdî bilgin Ebî Hazer Yağlâ b. Zeltâf el-Vesyânî'nin Mu'tezile Reddiyesi”. *İslami İlimler Dergisi* 10/1 (Eylül 2015), 133-147.
- Ateş, Orhan. *Kendi Kaynaklarından İbâzîyye*. Ankara: Astana Yayınları, 2. Baskı, 2021.
- Ateş, Orhan. *Mu'tezile İbâz'îyye Etkileşimi*. Ankara: Astana Yayınları, 2. Baskı, 2022.
- Aydın, Hüseyin. *Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'de Nazar ve İstidlal*. Ankara: Fecr Yay., 2. Basım, 2012.
- Bağdadî, Abdu'l-Kahîr. *El-Fark Beyne'l-Firak*. Beyrut: Daru'l Afaki'l-Cedide, 1974.

- el-Bakillânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib. *Kitâbu't-Temhîd*. Beyrut: el-Mektebetu's-Şarkiyye, 1957.
- el-Bârûnî, Ebu'r-Rebi' Süleyman. *Muhtasar Târihu'l-İbâdiyyetu*. Tunus: Mektebetu'l-İstikâme, 1357/1938.
- Behhâz, İbrahim b. Bekir vd. Mu'cemu'l-Mustalehâti'l-İbâdiyye. 2 Cilt. Umman: Mecmu'atu Mine'l-Bâhisîn, 1432/2011.
- Belhî, Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Muhammed. *Kitâbu'l-Makâlât ve Me'ahu 'Uyûnu'l-Mesâil ve'l-Cevâbât*, Thk. Hüseyin Hansû vd. Ürdün: Dâru'l-Feth li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 1439/2018.
- Berrâdî, Ebû'l-Kâsım b. İbrâhîm. *el-Cevheru'l-Münteka*, Londın: Daru'l-Hikme, 1. Baskı, 2014.
- Berrâdî, Ebu'l-Kâsım b. İbrâhîm. *İbâzî Tarihi el-Cevâhiru'l-Münteka*. trc. Orhan Ateş. Ankara: Astana Yayınları, 2. Baskı 2021.
- Bilen, Osman. *Ebu Yakub El-Vercelânî (Ö. 570/1175) Ve İbâdiyye*. Şırnak: Şırnak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Açıklamalı İlmi Kelam Dersleri*. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-Sahîh*. Nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. yy.: Müessesetu er-Risâlu Nâşirûn, 3. Baskı, 1434/2013.
- Câbirî, Ferhât. *el-Ba'du Hadârî li'l-Akîdeti'l-İbâdiyye*. Maskat: y.y., 1987.
- Cennâvunî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. el-Hayr b. Ebi'l-Hayr. *İbâzî Fıkhı Kitâbu'l-Vad' Muhtasar fi'l-Usûl Ve'l-Fıkh*, çev. Orhan Ateş. Ankara: Astana Yay., 2. Baskı, 2021.
- el-Ceytâlî, Ebû Tâhir İsmâil b. Mûsâ. *Kavâ'idu'l-İslâm*. Thk. Abdurrahman b. Amr. 2 Cilt. Tunus: Mektebetu'l-İstikâme, 3. Baskı, 1416/1995.
- el-Cübbâî, Ebû Ali. *Kitâbü'l-Makâlât*. Ter. Özkan Şimşek v.dğr.. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Cürcânî, Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. *Tarifât Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*. Ter. Arif Erkan. İstanbul: Bahar Yay., 1997.

- el-Cüveynî, İmamü'l-Harameyn. Kitâbü'l-İrşâd. Ter. Adnan Bülent Baloğlu vd.. Ankara: TDV Basımevi, 3. Baskı, 2016.
- Çağatay, Neşet – Çubukçu, İbrahim Ağâh. *İslâm Mezhepler Tarihi I*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi, 1965.
- Çelebi, İlyas. “Sıfat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. 37: 105. Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2009.
- Dercînî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Saîd b. Süleymân b. Alî b. Yehlef. *Tabakâtu'l-meşâyih bi'l-meğrib*. Thk. İbrâhîm Tallay. 2 Cilt. Beyrut: y.y., 1394/1974.
- ed-Dineverî, Ebû Hanife Ahmed b. Dâvûd. *el-Ahbâru't-Tivâl*. Thk. Abdu'l-Menâm Âmir. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabî, 1960.
- Düzgün, Şaban Ali (ed), *Kelam El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Basım, 2012.
- Ebû Davud, Ebî Süleyman b. el-Eş'as b. İshak es-Sicistânî. *Sünen-i Ebî Dâvud*. yy.: Müessesetu er-Risâlu Nâşirûn, 1. Basım, 1439/2018.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh. “el-Vasiyye” *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*. Trc. Mustafa Öz. 65-69. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh. “Risâletu Ebû Hanîfe” *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*. Trc. Mustafa Öz. 59-63. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh. *el-Fıkhu'l-Ekber* (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri). trc. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 8. Baskı, 1992.
- Ebû Hazer, Yağlâ bin Zeltâf el-Vesyânî. *er-Redd Alâ Cemû'l-Muhâlifîn*. Thk. Amr Halîfe en-Nâmî. Sib/Umân: Mektebetu'd-Dâmri li'n-Neşr ve't-Tevz'î, 1. Baskı, 1428/2008.
- Ebû'r-Rebi', Süleymân b. Yahlef el-Mezâtî. *Kitâbu't-Tuhafu'l-Mahzûne*. thk. Mahmûd b. Cema'n el-Endulûsî. Umman: Mektebetu hezâinu'l-Âsâr, 1. Baskı, 2017.
- Emin, Ahmed. *Fecrü'l-İslam*. Trc. Ahmed Serdaroğlu. Ankara: Kılıç Kitabevi, 1. Baskı, 1976.

- el-Eş'arî, Ebu'l Hasan Ali b. İsmail. *Eş'arî Kelamı el-Luma fi'r-Red alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bid'a'*. Çev. Kılıç Aslan Mavil- Hikmet Yağlı Mavil. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- el-Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî, *Makâlâtu'l İslamiyyîn*. çev. Ömer Aydın- Mehmet Dalkılıç. İstanbul: TYEKB Yayınları, 1. Baskı, 2019.
- el-Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail. *el-İbane*. Trc. Ramazan Biçer. İstanbul: Gelenek Yayınları, 1. Baskı, 2010.
- Fahrüddîn er- Râzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Amr b. Hüseyin. *Kitabu'l-Muhassal*, thk. Hüseyin Atay. Kahire: Mektebetu Dâru't-Turâs, 1991.
- Ferâhîdî, Halil. *Kitâbu'l-Ayn Murettiben Alâ Hurûfi'l-Mu'cem*, thk. Abdulhamid Hindâvî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hâricîler". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 16: 169-175. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1997.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "İbâziyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*. 19: 256-261. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1999.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1983.
- Fîrûzâbâdî. Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'küb b. Muhammed. *el-Ķâmûsü'l-MuĶît*. thk. Muhammed Naim. yy.: Fenniyetü Munekkehatu Mufehreşeh, ts.
- Gölcük, Şerafettin – Toprak, Süleyman. *Tarih Ekoller Problemler Kelam*. Konya: Tekin Kitabevi, 8. Basım, 2014.
- Halifat, İvaz Muhammed. *el-Usulu't-Tarihiyye li'l-Fırkati'l-İbâdiyye*. Umân: Vuzâratu't-Turâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 3. Baskı, 1415/1994.
- Halifat, İvaz Muhammed. *Neş'etu'l-Hereketu'l-İbaiyye*, Umân-Ürdün: Metabiu Dâru'ş-Şu'be, 1978.
- Harekât, İbrahim. "Mağrib". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 27: 314-318. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2003.

- el-Hayyât, Ebu'l-Huseyn. *el-İntisâr Mu'tezile Müdafası*, Çev. Yüksel Macit. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2. Baskı, 2018.
- Hikmet Yağlı Mavil, "Kelami Bir Problem Olarak Fiili Sıfatlar", *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (Bahar 2015): 180.
- Hizmetli, Sabri. "İbâdilik'de Velâyet Ve Bereât İnancı İslam Kültürünün Doğuşu", *AÜİF Dergisi* 28/1-4 (Ağustos 1986): 183.
- İbn Kesîr, İmâduddîn Ebî'l-Fidâi İsmail. *el-Bidaye ve'n-Nihaye*. Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin el-Turkî. 21 Cilt. yy.: Hicr, 1997.
- İbn Kesîr, İmâduddîn Ebî'l-Fidâi İsmail. *Tefsîru'l-Kurâni'l-Azîm*, 8 Cilt. Kahire: Dâru't-Tevkifiyyeti li't-Turâs, 2009.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Muhammed b Mûkerrem b 'Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 1414.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Muhammed b Mûkerrem b 'Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-'Arab*. Nşr. Edeb el-Hevze. 18 Cilt. İran/Kum: Mektebetu Filistîn li'l-Kitâbi'l-Musavvere, 1405.
- İbnu'l-Murtadâ, Ahmed b. Yahyâ. *Kitâbu Tabakâti'l-Mu'tezile*. Nşr. Susanna Diwald Wilzer. Beyrut: y.y., 1380/1961
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin. *el-Feteva'l-Kübra*. 6 cilt. Beyrut: Daru'l Kitabi'l İlmiyye, 1987/140.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin. *es-Safediyye*, thk. Muhammed Reşad Salim. 2 Cilt. Mısır: Mektebetu İbni Teymiyye, 2. Baskı, h. 1406.
- İbnu'l-Esîr, Ebû'l-Hasan İzzuddîn Alî ibn Ebi'l-Kerem Muhammed ibn Muhammed eş-Şeybani. *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*. Çev. Yunus Apaydın. 11 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, ts.
- İbnu'l-Esîr, Ebû'l-Hasan İzzuddîn Alî ibn Ebi'l-Kerem Muhammed ibn Muhammed eş-Şeybani. *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Amr Abdu's-Selâm Tedmirî, 1. Baskı. 11 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1417/1997.
- İsfehânî, Rağıb. *Müfredât Elfâzi'l-Kur'an*, thk. *Safvân* Ahmed Dâvûdî. Beyrut: Dâru's-Şâmiyye, 1430/2009.

- İsferâyîni, Ebu'l-Muzaffer Tahir b. Muhammed. *et-Tabsîr fi'd-Dîn ve Temyîzi'l-Firaki'n-Nâciye 'ani'l-Firaki'l-Hâlikîn*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1983.
- Kadî Abdulcebbâr, Ebü'l-Hasen. *el-Muğni Fi Ebvâbi't-Tevhid ve'l-Adl*. 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2012.
- Kadî Abdulcebbâr, Ebü'l-Hasen. *el-Muhtasar Fî Usulu'd-Dîn (Resâilu'l-Adl ve'Tevhid içinde)*. thk. Muhammed 'Imâra. Kahire: Dâru's-Şurûk, 1408/1988.
- Kadî Abdulcebbâr, Ebü'l-Hasen. *Şerhu Usulu Hamse Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, çev. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: TYEKB yayınları, 2013.
- el-Kalhâtî, Ebû Abdullah Muhammed b. Said el-Ezdî. *el-Keşf ve'l-Beyân*. Thk. Sayeda İsmail Kâşif. 2 Cilt. Umân: Vuzaretu't-Turâsu'l-Kâvmî ve's-Sekâfe, 1980.
- Kars, Halis. *Hâricî Firkalarından Sufriyye'nin Doğuşu ve Gelişmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2012.
- Kubbealtı Lugati. Erişim 30 Mayıs 2024. <http://lugatim.com>
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Kutlu, Sönmez. "Mürchie". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 41-45. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2006.
- Lekbâl, Mûsâ. *el-meğribu'l-İslâmî*. Cezâir: Şirketu'l-Vataniyyetu li'n-Neşri ve't-Tevzi', 2. Baskı, 1981.
- el-Makdisî, Mutahhar b. Tâhir. *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târîh*. 6 Cilt. yy.: Mektebetu's-Dekâfetu'd-Dîniyye, ts.
- Malatî, Ebü'l-Hüseyn. *et-Tenbîh ve'r-red Alâ Ehli'l-Hevâ' ve'l-Bida'*. nşr. M. Zâhid Kevserî. Kahire: Mektebetu'l- Ezheriyyetu li't-Turâs, 1428/2007.
- el-Mâturîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbu't-Tevhîd*. ter. Bekir Topaloğlu. Ankara: İsam Yayınları, 8. Basım, 2016.
- Muammer, Alî Yahyâ. *el-İbâdiyyetu Beyne'l-Firaki'l-İslamiyye*. Thk. Muhammed Ahmed Cehlân. Cezayir/Gardaya: Cemi'yyetu't-Turas, 3. Baskı, 1423/2003.

- Muammer, Alî Yahyâ. *el-İbâdiyyetu Dirâsetun Murekkezetun fî Usûlihîm ve Târîhim*. Kahire: Mektebetu Vehbe, 2. Baskı, 1408/1987.
- Muammer, Alî Yahyâ. *el-İbâdiyyetu fî Mevkibu't-Târîh*. yy.: Mektebetu'l-İstikâme, 3. Baskı, 1433/2012.
- Muammer, Alî Yahyâ. *el-İbâdiyyetu Mezhebu'l-İslâmî Mu'tedilun*. Tkd. Ahmed b. Su'ûd el-Siyâbî. Umân: Vizâretu's-Sekâfetu's-Şuunu'd-Dîniyyeti, 3. Baskı, 1430/2009.
- Müslim, Ebû Hüseyin Müslim b. Haccâc. *Saḥîḥu Müslim*. yy.: Müessesetu er-Risâlu Nâşirûn, 2. Baskı, 1437/2016.
- en-Nâmî, Amr Halîfe. *Dirâsâtu ani'l-İbâdiyyetu*, Tunus: Daru'l-Ğarbi'l-İslami, 2. Baskı, 2012.
- Nâmî, Amr Halîfe. *İbâzilik Araştırmaları*. ter. Orhan Ateş. Ankara: Astana Yay., 1. Baskı, 2021.
- Nâsır, Muhammed Sâlih. *İbâzîlerde Davet Yöntemi*. Ankara: Astana Yayınları, 2021.
- Neşşâr, Ali Sâmi. en-Neşşâr, *Neşetu'l-Fikri'l-Felsefi fî'l-İslâm*, 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Me'arif, 9. Baskı, ts.
- Nüreddîn es-Sâbûnî, *Mâturidîyye Akaidi el Bidâye Fî Usûli'd-Dîn*, ter. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Marmara Üniversitesi İFAV Yayınları, 13. Baskı, 2014.
- Nursî, Said. *Lem'alar*. İstanbul: Envar Yayınları, 7. Baskı, 2011.
- Onat, Hasan. "Makâlâtü'l-İslâmiyyîn". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 27: 406-407. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2003.
- Önemli, Kadri. *Erken Dönem İbâzî, Kaynaklarda İbâzîyye'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*. İstanbul: Nida yay., 1. Basım, 2020.
- Öz, Mustafa. "Halka". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15: 359-360. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1997.
- Öz, Mustafa. "Kitabu's-Siyer". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 26: 115. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2002.

- Özaydın, Abdülkerim. “Bulukkîn b. Zîrî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 6: 414. İstanbul: TDV Araştırma Merkezi Yayınları, 1992.
- Özler, Mevlüt. *İslâm Düşüncesinde Tevhid*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2005.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3 Cilt. İstanbul: M.E.B. Yayınları, 2004.
- er-Râzî, Fahreddîn, *İtikâdâtı fırakı'l-müslimîn ve'l-müşrikîn*. Nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr. Kahire: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1402/1982.
- er-Râzî, Fahreddîn. *İtikâdâtı Fireki'l-Muslimîn ve'l-Müşrikîn*. Thk. Muhammed el-Mu'tesimillâh el-Badâdî. Beyrut: Lidâri'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1427/2006.
- Rebi' b. Habîb, Ezdî. *Müsnedu Rebi' b. Habîb el-Ezdî*. Umân: y.y., 1994.
- es-Sâbûnî, Nüreddîn. *Mâtüridîyye Akaidi el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn Tercümesi*, ter. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Marmara Üniversitesi İFAV Yayınları, 13. Baskı, 2014.
- Sâlimî, Nûreddîn Abdullâh b. Hamîd. *Muhtasar İbâzî İnanç Esasları Ğâyetu'l-Murâdu fî Nazmi'l-İ'tikâd*. trc. ve değ. Orhan Ateş. Ankara: Astana Yay., 2. Baskı 2022.
- Sâlimî, Nüreddîn b. Abdullah Hamîd. *Tuhfetu'l- a'yân bi-sîreti ehli 'Umân*. 2 Cilt. yy.: Mektebetu'l-İstikâme, ts.
- Sâlimî, Nureddin Abdullâh b. Hamîd. *Tuhfetu'l- 'Ayân Bi Sireti Ehli 'Umân*. Tsh. Ebû İshak İtfeyyîş. el-Mektebetu'ş-Şâmîle el- İbâdîyye, ts.
- Sınıksaran, Büşra Nur. *Cemh b. Safvân ve Mu'tezile Kelamına Etkisi*. Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2023.
- Sinanoğlu, Mustafa. “İman”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 22: 212. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2000.
- Şehristani, Ebu'l Feth Muhammed bin Abdülkerim bin Ebi Bekir Ahmed *el-Milel ve'n-Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 6. Baskı, 2021.
- Şemmâhî, Ebu'l- Abbas Bedreddin Ahmed b. Saîd b. Abdulvâhid. *Kitâbü's-Siyer*. thk. Ahmed b. Said b. es-Siyabî. Umân: Vuzaratu't-Turâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1407/1987.

- eş-Şemmâhî, Âmir. *Metnu 't- Diyanât*, Cuperly, Pierre, *Medhalilâ Dirâsâti 'l-İbâziyye ve Akidetuha*. Çev. Ammar Cellâsî. Nşr. Muhammed Umâdî. Umân: Müessetutâvâlt es-Sekâfiyye, 2003.
- Şeşen, Ramazan. “Cevher es-Sekillî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7: 456-457. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Yayınları, 1993.
- et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir. *Tarih-i Taberî*. Trc. M. Faruk Görtunca 4 Cilt. İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2018.
- et-Teftazânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. *Şerhu 'l-Mekâsîd*. thk. Abdurrahman Umeyre. 3 Cilt. Beyrut: y.y., 1989.
- Teftazânî Sa'düddîn. *Şerhu 'l-Akâidu 'n-Nesefiyye*. Tlk. Muhammed İlyâs. el-Hind/Gucarat: İdâretu's-Sadîki Dâbîl, 1439/2018.
- Topaloğlu, Bekir – Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2. Basım, 2010.
- Tuayme, Sâbir. *el-İbâdiyye Akîdeten ve Mezheben*. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1406/1986.
- el-Vâhidî, Ebu'l-Hasan Alî ibn Ahmed. *Esbâbu 'n-Nuzûl*. Thk. Usam b. Abdu'l-Muhsin el-Hemîdân. Dammam: Dâru'l Aslâh, 1412/1992.
- Vercelânî, Ebû Ya'kûb Yûsuf b. İbrâhîm. *ed-Delîl ve 'l-Burhân li-Ehli 'l-Ukûl*. Thk. Sâlim b. Hamed el-Hârisî. 2 Cilt. Umân: Vizretü't-Turâsî'l-Kavmî ve 's-Sekâfe, 1997.
- Vercelânî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ebû Bekr. *Kitâbu Sîre 'l -e'immeti ve aḥbârihim*. Nşr. İsmâîl el-Arâbî. Beyrut: Daru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 3. Baskı, 1402/1982.
- Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. Trc. Ethem Ruhi Fığlalı. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2. Baskı, 2022.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “el-Fasl”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 12: 215-216. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “İstitâat”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 23: 399-400. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Yayınları, 2001.

- Yavuz, Yusuf Şevki. “Müşebbihe”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 32: 156-158. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Yayınları, 2006.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Said. “Fiil”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 13: 59-64. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1996.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Sait. “İslâm Kelâmında Önemli Bir Mesele: İstitâat”. *İslami Araştırmalar Dergisi* 1/1 (Temmuz 1986): 50-53.
- Yıldız, Metin. “İbâziyye’nin Temel İnanç Esasları: el-Usûlu’t-Tis’a”. *Bülent Ecevit İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Haziran 2020): 167-187.
- Yıldız, Metin. “Kelâmî Görüşleri Bağlamında İbâzîlerin Hariciliği Meselesi”. *Kader Dergisi* 16/2 (2018): 294-318.
- Yiğit, İsmail. “Sıffin Savaşı”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 37: 107-108. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2009.
- ez-Zemahşerî, Mahmud b. Ömer b. Muhammed b. Ömer el- Harizmî. *el-Minhâc fî Usûli’-d-Dîn*. Çev. Mehmet Evkuran. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.